

Пархета Л. П.

Українська література як навчальний предмет у спадщині В. О. Сухомлинського

Монографія



Умань
2021

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тични

Пархета Л. П.

**Українська література як
навчальний предмет у спадщині
В. О. Сухомлинського**

Монографія

Умань
2021

УДК 378.016:821.161.2](02)

П18

Рецензенти:

Коваль В. О., доктор педагогічних наук, професор Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини ;

Рарицький О. А., доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;

Огульчанська О.А., кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та зарубіжної літератури Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.

*Рекомендовано до друку вченою радою Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(протокол № ...від... грудня 2021 р.)*

Пархета Л. П.

П18 Українська література як навчальний предмет у спадщині В. О. Сухомлинського : монографія / Л. П. Пархета ; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Тичини. — Умань : Візаві, 2021. — 217 с.

У монографії розглянуто методичний доробок вітчизняного педагога і методиста, вчителя української мови і літератури, вченого Василя Олександровича Сухомлинського. Досліджено концептуальні ідеї педагога про специфіку літератури як навчального предмета в загальноосвітніх навчальних закладах. З'ясовано роль особистості вчителя у вивченні української літератури. Детально розглядаються вимоги до аналізу літературних творів на уроках словесності, проблема вивчення читацьких інтересів школярів, форми та методи роботи з книгою, система письмових робіт з української літератури у педагогічній практиці В. О. Сухомлинського.

Монографія адресована учителям-словесникам, студентам філологічних факультетів закладів вищої освіти, дослідникам, а також усім, кого цікавить проблема вивчення літератури в закладах середньої освіти.

УДК 378.016:821.161.2](02)

© Пархета Л. П., 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1.	
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ У СПАДЩИНІ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО.....	8
1.1. Ідеї В.О. Сухомлинського про специфіку літератури як навчального предмета	8
1.2. Роль особистості вчителя у вивченні української літератури ..	26
1.3. Вимоги до аналізу літературних творів у спадщині педагога ..	39
РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ У СПАДЩИНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО	56
2.1. Проблема вивчення читацьких інтересів школярів	56
2.2. Робота з книгою у Павлівській середній школі	67
2.3. Форми роботи з позакласного читання	88
2.4. Система письмових робіт з української літератури в педагогічній практиці В. Сухомлинського	105
2.5. Творче використання спадщини В.О. Сухомлинського у практиці сучасної школи	142
ПІСЛЯМОВА	157
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	161
ДОДАТКИ	179

ПЕРЕДМОВА

Навчально-виховний процес у сучасних закладах освіти побудований на засадах гуманізації та демократизації, утвердженні загальнолюдських та національних цінностей, здійсненні особистісно орієнтованого підходу до дитини.

Література – вид мистецтва і водночас навчальний предмет, покликаний розвивати у школярів почуття прекрасного, навчити їх розуміти художній твір.

Українська література як навчальний предмет займає важливе місце в закладах загальної середньої освіти. Разом з іншими предметами суспільно-гуманітарного циклу література специфічними засобами слова розкриває шляхи оновлення суспільства. Основним завданням, яке ставиться перед вивченням літератури в школі, є: 1) розв’язання морально-етичних проблем, в основі яких лежать загальнолюдські цінності; 2) розкриття естетичної функції мистецтва слова.

Сучасні підходи до вивчення літератури в школі ґрунтуються на загальній концепції літературної освіти, тобто на філософських, історичних, культурологічних, народознавчих, соціологічних, етичних, психологічних, літературознавчих, естетичних і мовних засадах.

Українська література відіграє велику роль і у вихованні людини як громадянина України з притаманними йому мораллю та інтересами, культурою праці й поведінки. Вона має велику силу емоційного впливу на національне виховання, яке є найважливішим чинником формування підрастаючого покоління.

Удосконалення теорії та практики вивчення української літератури в школі є важливим завданням сучасної педагогічної науки.

Українські вчені (О. Бандура, Н. Волошина, В. Неділько, Є. Пасічник, Б. Степанишин) стверджують, що уроки минулого допомагають глибше зрозуміти сучасну систему викладання української літератури, використовувати найбільш виправдані прийоми й методи навчання і при цьому ефективно здійснювати

морально-етичне та естетичне виховання учнів засобами української літератури.

У зв'язку з цим досвід вітчизняного педагога-гуманіста В. Сухомлинського має велике теоретичне і практичне значення, оскільки він поєднує в собі досвід педагога, методиста-теоретика і словесника-практика.

Сьогодні, коли перед педагогічною наукою і всіма ланками освіти поставлені складні відповідальні завдання, шляхи для їх успішного розв'язання можна знайти в науково-практичному доробку В. Сухомлинського, який вирізняється багатогранністю і яскраво вираженим новаторським характером. Василь Олександрович багато уваги приділяв українській мові та літературі як навчальним предметам. Про це свідчать його численні висловлювання, що містяться як у друкованій, так і в рукописній спадщині, його практична діяльність словесника і, головне, результати цієї діяльності – не тільки успіхи його учнів у стінах школи, але й їхнє життя, їхнє моральне обличчя.

Переконливою є педагогічна система В. Сухомлинського, що торкається розвитку писемного мовлення та прилучення учнів до читання книг. В основу нашого монографічного дослідження покладено як педагогічну спадщину В.Сухомлинського в цілому, так і його практичний досвід з вивчення української словесності.

Василь Сухомлинський особливого значення надавав формуванню мовної культури молоді. Він акцентував увагу на тому, що мова, рідне слово – це велике духовне надбання народу, яке необхідно берегти і примножувати.

Оригінальність і особлива дійовість педагогічних підходів В.Сухомлинського до викладання української літератури виражається у використанні різноманітних навчально-виховних засобів. А виняткова їх життєздатність зумовлена тим, що автор одночасно виступає і як глибокий теоретик, і як досвідчений практик. Особлива принадність педагогічних прийомів Василя Олександровича полягає в тому, що вони збуджують розум і спонукають до творчості, вселяють оптимізм, і через це привертають увагу вітчизняних та зарубіжних учених. Окремі аспекти педагогічної теорії і практики В.О. Сухомлинського досліджені у працях Т. Будняк, Л. Петрук, В. Шевців, О. Петренко, В. Кіндрата, Л. Мамчур,

Г. Бондаренка, В. Калмикова та наукових розвідках М. Антонця, І. Бега, А. Богуш, М. Боришевського, В. Бутенка, М. Вашуленка, І. Зязюна, В. Кузя, М. Мухіна, Н. Ничкало, Н. Побірченко, А. Розенберга, О. Савченко, М. Сметанського, О. Сухомлинської, В. Хайруліної, М. Ярмаченка та ін.

Педагогічні новації Василя Олександровича впроваджуються в практику в далекому зарубіжжі, зокрема Австралії, Греції, Китаї, Німеччині, Польщі, Росії, США.

Створення Української асоціації імені Василя Сухомлинського, щорічне проведення Всеукраїнських педагогічних читань «Василь Сухомлинський і сучасність», які все більше пропагують і поширюють науково-практичний доробок ученого-гуманіста, засвідчують про глибину, неординарність і дійовість педагогічних ідей Василя Олександровича.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ У СПАДЩИНІ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО

1.1. Ідеї В.О. Сухомлинського про специфіку літератури як навчального предмета

Українська література як навчальна дисципліна посідає важливе місце у системі загальної середньої підготовки школярів. Вона покликана не тільки давати учням широку літературну освіту, а й формувати їхні погляди, моральні переконання, характер, адже література як мистецтво слова охоплює людське життя, історію й сучасність людства в усій багатогранності. Українська література відіграє велику роль у вихованні людини як громадянина України з притаманними йому мораллю й інтересами, високою культурою праці й поведінки. Вона володіє великою силою емоційного впливу на особистість. Як витвір людської думки і почуттів, закріплений у написаному слові, що набуло суспільного значення, тобто як вид художньої писемності, література виникла і невинно розвивається на ґрунті народної уснопоетичної творчості. Джерело художньої літератури, як і фольклору, – життя, народ. Об'єкт літератури, її основу, як і інших галузей мистецтва, становить людина, людський світ – зовнішній і внутрішній, різноманітність людських взаємин і ставлень до дійсності, реальність з погляду особи, природа нашими очима. Це й дало підставу В. Сухомлинському образно називати літературу «людинознавством». «Література – це предмет, покликаний вчити жити» [201, 18].

Аналіз педагогічної спадщини В. Сухомлинського засвідчує, що на формування його поглядів на значущість літератури у вихованні дитини вплинули ряд важливих факторів.

Одним із них було виховання в родині Сухомлинських. Василь Олександрович виховувався у простій селянській сім'ї, в якій з великою пошаною ставились до рідного слова, народних звичаїв і традицій. Його мати, Оксана Овдіївна, знала надзвичайно багато народних пісень, казок. Зимовими вечорами, що супроводжувались прядінням чи шитвом, вона співала дітям пісні, розповідала казки, бувальщини, епізоди із власного життя,

читала вірші Т. Шевченка. Материнську любов до рідної пісні, казки Василь Сухомлинський проніс через усе життя.

Пізніше він писав: «Мені пригадується навіть та тиха передвечірня година, коли я сидів на руках материнських... Мати заспівала пісню «Ой піду я лугом-долиною». Така прекрасна була та пісня... Мабуть, з цієї чудової хвилини починається і життя моє у казковому світі слова» [151].

Великий вплив на формування світогляду Василя Сухомлинського мали його дід Овдій та бабуся Марія, які виховували у своїх дітей та онуків любов до рідної землі і її людей, розкривали красу людської праці, розповідали про роль книги в житті людини. Все життя дід Овдій приносив додому книги, кажучи, що це «добро» він збирав для дітей та онуків, а вони читали їх дідові. Оживали у простій селянській хаті персонажі Миколи Гоголя, Тараса Шевченка, Михайла Коцюбинського, Івана Франка та інших відомих письменників [188, 13].

Красу рідного слова розкрила дітям та онукам бабуся Марія, яку вони дуже любили і поважали. Сестра Василя Олександровича, Меланія Олександрівна Сухомлинська, згадувала: «Нашу бабусю ми любили до безтями. Це вона перша так цікаво розповідала нам казки, які складала для нас сама. А як вона захоплююче читала нам книжечки. У дні наших народжень вона обов'язково дарувала нам і книжечки, які в сім'ї вважалися чимось святим – найбільш дорогоцінним» [142, 7].

Безперечно, що у становленні Сухомлинського як педагога і дитячого письменника важливу роль, за його ж свідченням, відіграли казки, багато яких йому так мудро і талановито розповідала саме бабуся Марія. На все життя запам'яталися йому її очі, в яких він бачив або сум, чи радість, або захоплення, чи тривогу – все, про що вона розповідала, жило і відображалось в її очах. У статті «Джерело Невмирущої Криниці» Василь Олександрович зазначав: «Я пригадую казку бабусі Марії про Солом'яного бичка. Немовби чую й досі, немовби ось тільки-що прозвучали слова «темний ліс і чисте поле», «чорна хмара і бита дорога», «ясний обрій і сива далечінь». Вони не просто зрозумілі мені, ці слова. Вони дорогі мені. Казка відкрила в слові поетичну грань – і ця грань сяятиме мені до останнього мого подиху» [151].

Таке виховання утверджувало в душі В. Сухомлинського поетичне та емоційне сприйняття навколишнього світу. У сім'ї Сухомлинських завжди панувала атмосфера доброзичливості і поваги до дитини, до її думок і побажань. Діти ніколи не чули від батьків лайливих та грубих слів. Безумовно, що таке виховання, засноване на найкращих народних традиціях, благотворно вплинуло на формування педагогічної свідомості майбутнього педагога.

Особливо великий вплив на становлення молодого Василя Сухомлинського мало навчання на філологічному факультеті Полтавського педагогічного інституту. «Тут педагогіка була не засушеними висновками, а живою яскравою розповіддю про мистецтво виховання, про методи впливу на свідомість і почуття. Тут навчили мене любити слово», – зазначав Василь Олександрович у книзі «Павлиська середня школа» [163, 38].

У цей час захоплюється молодий Сухомлинський творчістю таких корифеїв української та зарубіжної літератури, як Г. Сковорода, І. Котляревський, Т. Шевченко, Леся Українка, О. Довженко, О. Пушкін, Л. Толстой, В. Короленко, А. де Сент-Екзюпері. Він добре знав їхні твори, багато цитував напам'ять, з них черпав наснагу для своєї педагогічної праці.

Саме в інституті в липні 1936 року студент В. Сухомлинський познайомився з чудовою людиною Карпом Ходосовим, який згодом стане його найкращим другом. У своїх спогадах К. Ходосов пише: «Запам'яталося, як зовсім юний сільський учитель, звичайний собі хлопчина дуже гаряче відстоював свою думку... ось тут я вперше почув ім'я Василя Сухомлинського» [184, 125]. Їх поєднала велика любов до поезії і до педагогічної праці.

У грудні 1937 року В. Сухомлинський на «відмінно» закінчив Полтавський учительський інститут, через два місяці екстерном склав іспити за 3 і 4 курси педагогічного інституту, а 14 квітня 1938 року одержав диплом за повний курс педагогічного інституту і здобув кваліфікацію вчителя української мови та літератури. Через усі роки свого тернистого життя Василь Олександрович проніс любов до цього навчального закладу як альмаматері рідного слова. Ще будучи студентом, Василь Олександрович зумів оцінити мудрі поради

Я. Коменського, К. Ушинського і А. Макаренка та інших видатних педагогів, які наголошували на провідній ролі слова у вихованні особистості. В. Сухомлинський вважав, що без знання, досягнутого у цій сфері протягом багатьох століть, без використання теоретичної спадщини минулого неможлива висока культура педагогічної праці. У монографії «Павлиська середня школа» він зокрема зазначав: «Ідеї великих педагогів – Коменського, Песталоцці, Руссо, Ушинського, Дістервега, які спрямовували школу, вчителя, учня на вивчення навколишнього світу, вчили досліджувати, пояснювати те, що людина бачить, – відбивається у нашій роботі відповідно до наших завдань виховання» [163, 72]. Ідеї видатних педагогів В. Сухомлинський творчо використовував у власній діяльності, вони знайшли відображення в його педагогічних ідеях, зокрема на вихованні засобами слова.

У час відродження української національної школи особливо актуальними є слова Я. Коменського про значення рідної мови, яку він справедливо називав засобом єднання нації. Педагог рекомендував спочатку вивчити рідну мову, і тільки після того, як дитина оволодіє рідним словом, рекомендував приступати до вивчення іноземних мов. «Навчати кого-небудь іноземній мові раніше, ніж він оволодіє рідною мовою, – писав Я. Коменський, – це те ж саме, коли б хто-небудь надумав навчати свого сина їздити верхи раніше, ніж він навчиться ходити» [54, 134]. Теоретична спадщина Я. Коменського стала джерелом натхнення для В. Сухомлинського. Система проведення уроків у Павлиській середній школі мала багато спільного із системою уроків, яку пропонував Я. Коменський. Ідея Материнської школи чеського педагога, яка знайомила дітей з навколишнім світом, творчо втілювалася у Школі під блакитним небом павлиського вчителя. Прагнення Василя Олександровича якнайкраще вивчити кожну дитину, підготувати її до школи, спонукало його до думки, що спілкування і роботу з дітьми потрібно починати не пізніше, як за два роки до школи.

Зміст навчання у початкових класах школи В. Сухомлинського має багато спільного з ідеєю Школи рідної мови Коменського. У фундаментальній праці «Велика дидактика» чеський педагог писав: «З поезією діти знайомляться,

заучуючи в цьому ранньому віці якомога більшу кількість маленьких віршів, переважно морального змісту, ритмічних або метричних, які, звичайно, вживаються на рідній мові» [55, 109]. Отже, хоча ці два видатні педагоги-гуманісти жили в різні епохи, але мають багато спільних поглядів та ідей.

У власній педагогічній практиці В. Сухомлинський творчо впроваджував мудрі поради російського педагога К. Ушинського, який глибоко розумів роль рідної мови у розвитку освіти та культури народу. Костянтин Дмитрович вважав слово не лише знаряддям спілкування, а й засобом пізнання і виховання. Керуючись ідеями К. Ушинського, Василь Олександрович не тільки їх активно пропагував, а й здійснював із дітьми «подорожі» до джерел живого слова. Серед природи він навчав своїх вихованців дивуватися, мислити, передавати у слові красу навколишнього світу. В. Сухомлинський підкреслював: «Мова – це матеріальне висловлення думки, і дитина лише тоді знатиме її, коли разом із змістом сприйматиме яскраве, емоційне забарвлення, живий трепет музики рідного слова. Без переживання краси слова розум дитини не може збагнути потаємних граней його змісту» [167, 168].

В. Сухомлинський завжди вважав себе учнем і однодумцем вітчизняного педагога А. Макаренка. У численних публікаціях і в своїй педагогічній діяльності Василь Олександрович виступав за особливе ставлення до досвіду Макаренка і всіляко сприяв його творчому використанню. Так, в одній із праць В. Сухомлинський писав: «Немає іншого педагога-практика, котрого б я любив і поважав так, як А. Макаренка. Тридцять два роки я працюю в школі і тридцять два роки намагаюсь досягнути теоретичні висновки із його практики. Я захоплююсь його жагучою непримиренністю до пустослів'я... Люблю за гуманність – справжню вимогливу гуманність, за глибоку віру в людину. За те, що у важкі роки становлення радянської школи він врятував сотні дітей...

Я шукав у його книгах істину, яка була мені необхідна. Весь мій скромний педагогічний досвід – результат цих пошуків» [165]. Особливо актуальними, на думку В. Сухомлинського, є слова А. Макаренка про те, що людину необхідно проектувати, що у людині з дитячих років потрібно виховувати те, що потім

буде розвиватися, утверджуватися у ній як глибока і міцна основа поглядів і переконань. Об'єднувала педагогів їхня любов до дітей і водночас вимогливість, любов до школи і до рідного слова.

Педагогічна діяльність В. Сухомлинського припадає на період, коли національне часто ототожнювалося з націоналізмом. Антиподом національного був інтернаціоналізм. Інтернаціональна модель школи, яка функціонувала впродовж багатьох десятиліть, не виправдала себе: культивування національного нігілізму, зневажливе ставлення до народних традицій і звичаїв, нехтування загальнолюдськими цінностями, – все це так чи інакше згубно відбивалося на формуванні духовності учнів, основ народної етики і моралі.

Аналіз педагогічної спадщини Василя Олександровича свідчить про те, що педагог був глибоко обізнаний з досвідом народного виховання, звичаями, культурою, історією українського народу. В. Сухомлинський довів, що народна педагогіка – це основа, на якій повинна триматися сучасна система навчання і виховання. Він мав глибокі знання про народ, націю, і добре усвідомлював, що виховання патріотизму і національної самосвідомості школярів неможливе без знання народних джерел. Свої знання про народ, націю, людину педагог-учений зумів використати у розкритті багатогранного складного світу дитини.

Ознайомлення дитини з навколишнім світом починається із сутності й особливості творчого потенціалу народу, зокрема, його словесної творчості. Василь Олександрович підкреслював, що відкриття дитиною світу починається з оволодіння нею найдорожчим духовним скарбом – рідним словом. Джерела і насагу для своєї педагогічної праці педагог черпав насамперед у народній мудрості, вважаючи, що повноцінне виховання школа може будувати лише на основі врахування тисячолітнього досвіду народної педагогіки.

Добре розуміючи природу народного виховання В.Сухомлинський переконливо доводив, що школа повинна виховувати в кожному поколінні любов до його духовних цінностей, зокрема рідної мови і літератури. У багатьох публікаціях Василь Олександрович розкрив виховні можливості живої народної мови, усного і друкованого слова. Мову і слово

педагог трактував дуже широко: це і слово вчителя, і книга, і мова музики, і мова природи. Красу і велич, силу і виразність рідного слова вчений вважав найважливішим засобом впливу на дитину, облагородження її почуттів, думок і вчинків. Слово в педагога – знаряддя, за допомогою якого він відкривав дітям багатство навколишнього світу. За переконанням В. Сухомлинського, слова служать не тільки для того, щоб ними щось повідомляти: «Слова – це вогники, які допомагають дітям побачити щось незрівнянно вище і значніше, ніж повсякденний світ особистого життя, – Вітчизну, народ, його історичні долі, його сподівання і надії» [149, 475].

Василь Олександрович починав свою педагогічну діяльність у кінці 40-х років і спочатку працював у строгих канонах авторитарної парадигми. У цей час комплексна система була засуджена й відкинута; література стала самостійним предметом. У 5–7 класах почав вивчатися елементарний курс історії літератури; були створені відповідні підручники (Є.П. Кирилюк «Українська література» та «Хрестоматія з української літератури. 5 клас»). Для старших класів у ті роки чинними були підручники О. Дорошевича і В. Коряка. Семирічна школа реорганізовувалася в десятирічку. В середні класи введене літературне читання (з 1937–1938 н.р.), в старші – систематичний курс на історико-літературній основі. Для середніх класів укладено навчальні хрестоматії: А. Ряпко (5 клас), Н. Падалка (6 клас), М. Бернштейн, Т. Бугайко, Ф. Бугайко (7 клас). Дві перші хрестоматії містили тільки художні твори дожовтневої та радянської літератури, а також деякі зразки з літератури народів СРСР. У навчальній хрестоматії для 7 класу містилися короткі біографічні нариси й довідки; одні запитання спрямовані на повніше осягнення ідейно-художнього змісту творів, інші – на розвиток мовлення учнів.

У цей період на сторінках періодичних видань з'являються статті про те, яким має бути підручник з літератури для середніх і старших класів. Почалася робота по удосконаленню навчальних книг, але в роки Великої Вітчизняної війни вона була загальмована. У перше повоєнне десятиріччя програми розвантажуються від застарілого або важкого для учнів художнього та дидактичного матеріалу; їх зміст і обсяг

приводиться у відповідність з пізнавальними можливостями школярів, що сприяло посиленню виховного впливу літератури на підростаюче покоління. На початку 50-х років у відповідності з оновленими програмами були перероблені й розвантажені підручники для 6 класу (автори П.К. Волинський, С.М. Канюка, Н.І. Падалка) та 8 класу (О.І. Білецький, П.К. Волинський, І.І. Пільгук); для всіх інших класів створили підручники нові автори й авторські колективи: для 5 класу – М.Й. Жук, для 7 класу – Н.І. Падалка, П.Ю. Кикоть, О.І. Данисько, Г.К. Штепенко; для 9 класу – О.К. Бабишкін, В.М. Борщевський, О.Р. Мазуркевич; для 10 класу – А.І. Бондаренко, М.Ф. Кашуба, Г.К. Турчина, С.М. Шаховський [103, 5–6]. Ці навчальні книги своїм науковим рівнем, педагогічними якостями були значно досконаліші за попередні. Життя вимагало від авторів навчальних книг їх періодичної переробки та вдосконалення. У підручниках, що діяли в 50–60-і роки, методи і прийоми аналізу стають різноманітнішими, відповіднішими ідейно-художнім особливостям виучуваних творів; більше уваги приділяється їх образній системі, створенню характерів, неповторній своєрідності кожного літературного твору, що вивчався за програмою, виразному читанню.

Відлига 1956 року дала могутній стимул інтелігенції Радянського Союзу. У цей час з'являється багато філософів, педагогів, які виступають з новими ідеями і концепціями.

У другій половині 60-х років ситуація в Україні різко змінилася: починається русифікація українських шкіл. Багато визначних письменників і педагогів зазнають переслідування (В. Стус, В. Симоненко, І. Світличний та ін.). У час наполегливого витіснення з ужитку української мови і всесоюзного цькування українського поета В. Сосюри за його вірш «Любіть Україну», Василь Олександрович мав неабияку патріотичну сміливість на весь голос заявити: «Батьківщина – це твоє рідне слово. Знай, бережи, збагачуй велике духовне надбання свого народу – рідну українську мову. Це – мова великого народу, великої культури. Українською мовою написані невмирущі твори Котляревського і Шевченка, Франка і Лесі Українки, Нечуя-Левицького і Коцюбинського. Українська мова живе у прекрасних піснях твого народу» [195, 4]. У 1968 році,

коли кон'юнктурні критики паплюжили «Собор» Олеся Гончара, в якому він виступав на захист духовної спадщини, культури, мистецтва, рідної мови, Василь Олександрович пише листа і гаряче вітає письменника за справжнє мистецьке диво: «... роман став для нас немовби джерелом, з якого потекли струмки свіжої думки» [51, 402]. У цьому ж листі педагог порушує проблеми навчання і виховання любові до рідного слова. В. Сухомлинський зазначає, що мова належить до тих речей, які треба спочатку полюбити, а потім вивчити. І сьогодні залишаються актуальними слова із записника педагога: «Дві рідні мови – це так само безглуздо, якби ми намагалися уявити, що одну дитину народили дві матері. У дитини є одна мати. Рідна. До смерті. До останнього подиху» [144, 6].

Роздуми педагога про долю рідного слова, яке все рідше стало звучати у стінах школи, листи вчителів та вихователів, сповнені глибокої тривоги про те, що українською мовою мало хто користується в Україні, що вона стала не престижною, другорядною, спонукали Василя Олександровича написати книгу про виховання любові до рідного слова. На жаль, передчасна смерть не дала здійснити вченому цей благородний намір, але залишились його статті про красу і милозвучність української мови; в них – неперевершена любов до рідного слова й турбота великого педагога за долю рідної мови.

Особливо плідними у творчості В. Сухомлинського були шістдесяті роки. Одна за одною в періодичній пресі з'являються його статті про рідну мову й літературу, зокрема «Слово про слово» (1964) [170], «Слово і мислення» (1965) [169], «Слово рідної мови» (1968) [171], «Стежка до квітучого саду» (1969) [201], «Джерело Невмирущої Криниці» (1970) [151].

У статті «Слово про слово» Василь Олександрович доводить, що слову належить першорядна роль. Він підкреслює, що одним з найважливіших засобів впливу на дитину є все ж таки слово. «Як без скрипки немає музики, без фарби і пензля – живопису, без мармуру й різця – скульптури, – пише вчений, – так без живого, трепетного, хвилюючого слова немає школи, педагогіки. Слово – це ніби той місток, через який наука виховання переходить у мистецтво, майстерність» [170, 2].

У статті «Слово рідної мови» В. Сухомлинський говорить про рідну мову як неоціненне духовне багатство, завдяки якому народ передає з покоління в покоління свою мудрість і славу, культуру і традиції, історичний, культурний, естетичний і побутовий досвід. Рідне слово він вважав тим невичерпним джерелом, з якого дитина пізнає найперші уявлення про навколишній світ, про свою родину, про рідне село чи місто, про Батьківщину. Педагог говорив, що людина, яка байдуже ставиться до своєї мови, а тим більше нехтує нею, – не любить свій народ, який породив її, не любить тієї землі, що живить її, не любить найдорожчого, що є в кожній людині, – своєї Батьківщини. Така людина не може бути патріотом своєї землі, бо патріотизм починається з любові до тієї домівки де народився, до тієї пісні, що співала мати над колискою. Василь Олександрович зазначав: «Любов до Батьківщини неможлива без рідного слова. Тільки той може осягнути своїм розумом і серцем красу, велич і могутність Батьківщини, хто збагнув відтінки і пахощі рідного слова, хто дорожить ним як честю рідної матері, як колискою, як добрим ім'ям своєї родини. Людина, яка не любить мови рідної матері, якій нічого не промовляє рідне слово, – це людина без роду й племені» [171, 3].

Мова і духовність – одна з основних проблем, які порушує В. Сухомлинський у цій статті. З притаманною йому щирістю й переконливістю він говорить про велику відповідальність вчителя за виховання в дітей любові до рідної мови, «щоб рідне слово жило, трепетало, грало всіма барвами і відтінками в душі молодій людини...» [171, 7].

У 1968 році в журналі «Українська мова і література в школі» була опублікована стаття В. Сухомлинського «Слово рідної мови» (перша стаття під однойменною назвою була опублікована весною 1965 року). Проте, як засвідчують архівні дані, Василь Олександрович надіслав її до редакції у вересні 1968 року зовсім під іншою назвою: сам Сухомлинський її назвав «Любов до рідного слова» [205]. Це була мужня, чесна, пристрасна і схвильована стаття про проблему навчання і виховання школярів засобами рідного слова у школі. На жаль, назва статті і її текст були перероблені у редакції, оскільки в

тогочасних умовах усе піддавалося цензурі крізь призму пануючої ідеології. Але все ж педагог стверджував: «Мова великого українського народу – це зірка першої величини на небосхилі щасливого братства народів Радянського Союзу. Духовне життя нашого братства стало б похмурим і сумним, якби ця зірка не те що погасла, а навіть якби вона сяяла не так яскраво, як сяє нині» [254].

Отже, на той час треба було мати велику громадянську мужність, щоб так сміливо, переконливо сказати про українське слово.

Одним із справжніх, педагогічних шедеврів В. Сухомлинського є праця «Стежка до квітучого саду», першою назвою якої була «Думки про літературу в школі» [201]. Це схвильована, правдива стаття про вивчення літератури в школі. О. Мазуркевич зазначає, що образ рідного слова як «квітучого саду» Василю Олександровичу навіяла чудова поезія Максима Рильського «Мова», яку він дуже любив [78, 4].

Весною 1970 року, в «Літературній Україні» з'явилася стаття В. Сухомлинського «Джерело Невмирущої Криниці» (лист до словесника). Це був не просто лист, а високохудожній твір про невмирущу криницю українського слова. На жаль, він став однією з останніх праць педагога про українську літературу.

Звертаючись до вчителів-словесників, Василь Олександрович закликав гаряче любити рідну мову, прищеплювати таку любов своїм учням, виховувати велику шану до слова. На думку В. Сухомлинського, на вчителів мови і літератури покладено велику відповідальність за подальшу долю рідного слова, адже саме від них багато в чому залежить, полюбить чи ні дитина рідну мову. Педагог переконливо зазначав: «Через посередництво слова дитина стає сином народу – ось у чому наша місія вихователя, дорогий друже, ось чому дитинство рідної мови я назвав би річчю відповідальною. За маленькою шкільною партою твориться народ – пам'ятаймо, це, дорогі мої друзі, словесники» [151].

Педагог-гуманіст висував ідею «гармонії педагогічних впливів», сутність якої, на його думку, полягає в тому, що «педагогічний ефект кожного засобу впливу на особистість залежить від того, наскільки продуманими, цілеспрямованими,

ефективними є інші засоби впливу» [170, 250]. Саме тому, за В. Сухомлинським, «будь-яка закономірність перетворюється в пустий звук, якщо не реалізуються сотні інших закономірностей» [168, 251]. Він наполягав на вмілому доборі всіх способів впливу на учнів (наочних, словесних, практичних), на забезпеченні єдності навчання й виховання, на тісному поєднанні розумового, фізичного, трудового, морального, естетичного виховання. Він вимагав, «щоб всі ці напрями виховання являли собою єдиний цілісний процес» і кожен предмет шкільного викладання зайняв би своє місце в системі освіти й виховання [149, 472].

Серед інших навчальних дисциплін літературі педагог надавав особливої уваги. Тому про яку б сферу діяльності школяра не йшла б мова (про розумову чи естетичну, моральну чи трудову й т.д.), В. Сухомлинський завжди опирався на художню літературу як на найбільш впливовий засіб виховання гармонійної людини. У літературному творі він бачив ту широту і багатогранність, що відкриває школярам простір для розумової, моральної і естетичної діяльності.

Література як навчальний предмет, зазначав В. Сухомлинський, відкриває шляхи до самостійного дослідницького підходу при аналізі як окремого художнього образу, так і художнього твору в цілому. «Тут підкреслював В. Сухомлинський, – для самостійної роботи учнів безмежні можливості, треба тільки їх правильно використовувати» [149, 480]. У своїй практичній роботі В. Сухомлинський широко використовував ці можливості: його учні готували самостійні дослідження, писали реферати, доповіді, анотації до прочитаних творів.

Дійовим фактором розвитку дитячого мислення В. Сухомлинський вважав різноманітні творчі роботи, що спонукають учнів мислити, спостерігати, аналізувати прочитаний матеріал, робити висновки. При цьому особливого значення він надавав творам на матеріалі природи й усної народної творчості, в першу чергу – казці. Василь Олександрович вважав, що специфіка фольклору дозволяє дитині в чуттєво-наочній, конкретній формі осмислити світ і емоційно пробудити розум: «Казка, – говорив він, – перший крок до абстрактного, до моральних роздумів і суджень» [168, 180]. Досить показовим є

той факт, що В. Сухомлинський використовував казку з метою розумового розвитку повільно мислячої, малоздібної дитини.

Звертався педагог до літератури й тоді, коли йшлося про трудове виховання учнів. Під трудовим вихованням В. Сухомлинський розумів не тільки виховання звички до фізичної й розумової праці, а перш за все виховання трудової психології, що починає складатися, на його думку, в першу чергу у щоденному навчанні.

В. Сухомлинський вважав, що мета трудового виховання – це утвердження в дитячих серцях ставлення до праці не лише як життєвої необхідності, без якої неможливе існування, але і як сфери духовного життя, духовного багатства особистості, коли в праці виховується почуття великої гідності, особистої гордості за створене.

У другій половині 50-х років, коли виникла тенденція до скорочення гуманітарного матеріалу в програмах, В. Сухомлинський наголошував на значенні художньої літератури у вихованні психології праці в учнів. З цього часу актуальною проблемою була науково-технічна революція, тому перевага надавалася предметам природничо-математичного циклу. Це викликало протест у В. Сухомлинського, який вважав, що «гуманітарні предмети повинні бути важливим засобом, який формує і направляє духовне життя школярів, допомагає їм осмислити свою працю» [157, 91].

Цю ідею педагог послідовно втілював у життя. Щоб виховати в дітях працелюбство, допомогти їм «осмислити свою працю», В. Сухомлинський звертався до усної народної творчості, до української й зарубіжної класики і широко застосовував сучасні йому книги про працю, що було новим у 50-ті роки, коли ще не було уроків позакласного читання. Він проводив бесіди, конференції, диспути, твори за прочитаними книгами, маючи на меті не лише показати повною мірою характер трудової людини, але й сформувати його у вихованців.

Однак трудове виховання засобами літератури, на думку педагога, передбачає розгляд теми праці в літературних творах, не лише як естетичної проблеми, в якій проявляється творча манера письменника, а головним чином як підготовка учня до

трудової діяльності, чи то на уроці, чи в позакласній роботі, в школі, в побуті, родині, в житті взагалі.

Особливо докладно В. Сухомлинський вивчав питання про те, як розвивається психологія праці в учнів під час роботи з книгою і при написанні письмових робіт, починаючи з 1-го й до 10-го класу.

Педагог наголошував на виключно великій ролі літератури в морально-естетичному вихованні учнів. На уроці літератури, за В. Сухомлинським, естетичне й моральне виховання здійснюється через залучення учня до світу краси, через виховання в ньому вміння відчувати прекрасне в мистецтві і в житті. Намагаючись сформувати в учневі особистість активну, діяльну, здатну створювати красу, В. Сухомлинський терпляче навчав дитину відчувати й сприймати цю красу в усіх галузях шкільного життя, в побуті, в поведінці людей і в своїй поведінці. А мистецтво як сфера художнього освоєння дійсності постійно було в центрі уваги педагога. Він використовував живопис на уроках літератури й під час написання творів. Він дбав про поліпшення музичної освіти учнів, вважаючи її одним із засобів осягнення поетичного слова.

Зрештою, виключного значення він надавав літературі як мистецтву слова. Але щоб це мистецтво стало дійсно засобом морально-естетичного виховання, на думку В. Сухомлинського, літературу не можна викладати так, як фізику, хімію, математику. Якщо в основу шкільного викладання літератури буде покладено лише переказування підручника (В. Сухомлинський має на увазі вивчення твору лише в аспекті однозначних соціологічних схем), якщо на уроці будуть лише розмови про літературу, але сама література, «її живе, трепетне слово» буде відсутнім [126, 41], то це збіднить сприймання дітей, викличе в них байдужість, «притупить смак до прекрасного, викривить уявлення про естетичні цінності» [164].

Джерелом істинної краси педагог вважав народне слово, що збереглося в казках, легендах, у прислів'ях і приказках. Тому в практиці естетичного виховання В. Сухомлинський широко застосовував народну творчість, учив школярів сприймати красу слова наших дідів і прадідів.

Упевнений в тому, що «в поетичному слові приховане якоесь диво», В. Сухомлинський знайомить учнів з віршами кращих поетів світу. Його учні багато вчили напам'ять віршів та уривків із творів Гейне, Гете, Байрона, О. Пушкіна, Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка та інших письменників [153].

З метою виховання живого інтересу до образного, метафоричного мовлення, В. Сухомлинський організував «подорожі до джерел слова». Він учив знаходити яскраві, «духмяні» відтінки слова, створювати поетичні образи.

Виховуючи любов до художнього слова, В. Сухомлинський дуже багато читав з дітьми на уроках і в позакласний час. У читанні він вбачав «своєрідний творчий процес» [163, 345]. При первинному ознайомленні з художнім твором до вивчення його на уроці учень, за В. Сухомлинським, переживає «відповідні моральні та естетичні почуття», слухаючи читання в класі, учень «наповнює слово пристрасстю свого серця – він або захоплюється красою, благородством, моральною величчю або ж демонструє почуття обурення» [163, 256]. Читання художнього твору в цілому й вибіркове читання, вголос і мовчазне читання педагог рекомендував використовувати на уроках в усіх класах і якнайчастіше. Найбільш яскраві уривки твору, в яких «втілюється естетичний та ідейний зміст художнього образу», повинні, за В. Сухомлинським, обов'язково читатися вголос і не одним, а декількома учнями, оскільки це сприяє індивідуальному сприйманню читачем авторського замислу [163, 256].

Василь Олександрович передбачав, що в роки юності більше, ніж будь-коли устремління до краси поєднується із загостреним інтересом до соціально-світоглядних проблем і з прагненням учнів до високої моральності. Учні цікавляться, якою повинна бути справжня людина, якими рисами характеру вона повинна бути наділена, які мати переконання. У читанні книг Василь Олександрович якраз і бачив «суттєву допомогу... в оціночному сприйнятті й баченні світу, у виробленні особистих поглядів і переконань» [163, 345].

Враховуючи моральні пошуки старших підлітків, В. Сухомлинський намагався на прикладі героїв прочитаних книг виробляти в молоді уяву про морально-естетичний ідеал. Тому він знайомив учнів із великою кількістю художніх творів,

оповіданнями з серії «Життя видатних людей» і розробив систему читання для учнів та критерії їх начитаності.

У той же час для В. Сухомлинського важливим було виховання душевної чутливості й доброти як основи всебічно розвиненої особистості. Він зазначав: «Щоб стати гармонійною людиною, малюк, потім отрок, підліток, юнак повинні перестраждати стражданнями людства» [168, 187].

Вся система навчання й виховання в школі В. Сухомлинського мала загальну мету – формування гармонійно розвиненої особистості. А це досягається, за переконаннями В. Сухомлинського, лише тоді, коли головний предмет на всіх уроках у школі – людинознавство. В цьому плані уроки літератури є найефективнішими. Бо специфіка літератури як мистецтва слова полягає в зображенні людини, її внутрішньої сутності, глибини її душі. Саме це, на думку В. Сухомлинського, робить літературу «основним в середній школі предметом з людинознавства» [126, 41].

Роль літератури в загальній системі навчання В. Сухомлинський визначав тим, що вона не лише дає матеріал для всебічного виховання учнів, але створює своєрідну основу для всієї пізнавальної діяльності школяра. Саме на уроках літератури в учнів формуються навички читання й письма, без чого неможливе навчання, саме уроки літератури сприяють вихованню емоційного сприймання учня, що є основою знань.

Показовим у цьому розумінні є висловлювання педагога: «Якби мене привели в абсолютно нову для мене школу і сказали: «Тут вам доведеться працювати», – перше, чим би я поцікавився, було б не те, що учні знають і чого не знають. Я поцікавився б, як вчать дітей відчувати. Це найголовніше. Сьогодні не знаєш – завтра дізнаєшся і будеш знати. Але коли сьогодні не вмієш відчувати – завтра відчувати не навчишся. Для цього потрібні дні, тижні, місяці, роки» [50, 170]. На перший погляд здається, що В. Сухомлинський дещо принижує роль знань. Однак це не так. В. Сухомлинський постійно дбав про широту й глибину знань учнів. Але фундаментом знань, на його думку, є розвинені моральні почуття учня. Самі ж знання з різноманітних предметів, забезпечують загальний розвиток учнів, який визначається їх

начитаністю. Педагог стверджував, що література як додаткове читання, допомагає учневі вчитися: вона створює той необхідний інтелектуальний фон, на якому відбувається більш успішне засвоєння всіх предметів, оскільки читання, з одного боку, розвиває пам'ять, а з іншого – збагачує людські почуття. Саме тому, відзначав В. Сухомлинський, «краще вчиться часто не той, хто старанно сидить над підручниками, а той, хто багато читає» [163, 277], хто черпає знання з безцінного скарбу – художньої літератури. Тому педагог і рекомендував дві програми навчання: перша – це обов'язковий для заучування і збереження в пам'яті матеріал, друга – позакласне читання та джерела інформації [163, 279].

Позакласне читання – поняття багатоскладове. Воно включає в себе: ознайомлення з творами, рекомендованими програмою, розширене читання творів письменника, який вивчається за програмою, з метою поглибленого сприймання творчості і його епохи. Ці два види позакласного читання керуються і спрямовуються вчителем, проводяться відповідно до програми з літератури. Є ще одна форма позакласного читання – стихійне самостійне читання. Воно менш за все кероване, але в ньому найяскравіше проявляються уподобання читача, спрямованість інтересів особистості, її внутрішній світ. Позакласне читання, пов'язане з навчанням, являє собою основу для узагальнень, що зберігаються в пам'яті.

Педагог неодноразово наголошував, що книга повинна стати могутнім джерелом самопізнання людини, а уроки літератури покликані допомогти учневі перетворити цю можливість у реальність. У самопізнанні ж Василь Олександрович бачив шлях до самовиховання, до морального самовдосконалення, до вміння керувати собою, коли такі слова, як «треба», «можна», «не можна», визначають поведінку людини. А сама «повинність», за словами педагога, стає наріжним каменем етичної культури особистості.

Уміння ж розуміти іншу людину, уміння захоплюватися красою його душі є, в розумінні В. Сухомлинського, головною передумовою успішного навчання й виховання школяра. Щоб учитель міг впливати на учня, щоб той прислухався до його слів, необхідно, говорив Василь Олександрович, «творити

вихованість», тобто здатність «бути виховуваним». А для цього необхідно виховувати «чутливість душі, чутливе серце вихованця до найтоншого відтінку слова вихователя, до його погляду, до жеста, до посмішки, до задумливості й мовчазності» [147, 491]. Ці якості виховуються насамперед тоді, коли дитина вчиться бачити себе та інших людей навколо себе.

Тому В. Сухомлинський надавав великого значення знайомству учнів із золотим фондом зарубіжної літератури і в першу чергу з образами, що «стали безсмертним втіленням чеснот і вад людства, – Дон Кіхотом, Гамлетом, Отелло, Фаустом, Чайльд Гарольдом, Тилем Уленшпигелем, Жаном Крістофом, Мартином Іденом, Тартюфом, Ромео і Джульєттою, Жаном Вальжаном, Горіо, Оводом, Онегіним, Печоріним, Обломовим, Григорієм Мелеховим». Ці герої, вважав В. Сухомлинський, змушують учня проходити «своєрідну школу почуттів» і відкривають йому широкі можливості для розуміння людини, для розуміння самого себе, а відповідно й для самовиховання, й самовдосконалення, тобто допомагають йому бути «виховуваним» [163, 248].

Невипадково найважливішим завданням викладання літератури В. Сухомлинський вбачав у тому, «щоб книга ввійшла в життя молодій людини як найголовніша, органічна необхідність, щоб із шкільним вивченням літератури не закінчувалось, а лише починалось духовне життя людини в світі книг» [126, 43].

Отже, віддаючи належне всім шкільним предметам, вважаючи, що кожен з них сприяє розвитку гармонійної особистості, В. Сухомлинський виокремлює літературу, що повинна, на його думку, виконувати особливу роль у становленні підростаючої людини. Ніякий інший предмет, на думку педагога, не здатний такою мірою розвивати духовний світ школяра, виховувати його почуття, як література, «Література, стверджує В. Сухомлинський, – це не звичайний предмет, його не можна ставити в один ряд з іншими предметами, як не можна ставити на одну дошку з математикою музику. Це могутній засіб виховання людини» [126, 42].

Література – сплав науки і мистецтва, у цьому специфіка шкільного предмета, який природно поєднує в собі чуття і

свідомість, піднесеність і розумову діяльність. В. Сухомлинський природно поєднував великі дві сили – літературу і людину. Головним у викладанні літератури, найважливішим педагог вважав те, щоб художній твір утверджував у душі людини благородні моральні риси, навчив жити, щоб учень «сприйняв художній твір як дивну чудову музику» [254, 48].

1.2. Роль особистості вчителя у вивченні української літератури

У сучасній педагогічній науці одними з найголовніших є проблеми особистісно зорієнтованого навчання й виховання. Реалізація та ефективність розв'язання цих проблем у практиці школи великою мірою залежить від особистості вчителя.

Аналіз ідей прогресивних діячів минулого й сучасного дає можливість підтвердити цю думку. Видатний педагог К. Д. Ушинський у свій час був переконаний, що вчителеві ми «ввіряємо моральність і розум наших дітей, ввіряємо їхню душу, а разом з тим і майбутнє нашої вітчизни» [181, 201].

Послідовники К. Ушинського, відомі словесники В. Стоюнін, В. Водовозов, В. Острогорський, Ф. Буслаєв, Х. Алчевська були палкими пропагандистами мистецтва слова як засобу суспільного, громадянського і естетичного виховання. Основні професійні риси вчителя-словесника чітко виділяв В. Острогорський. У своїй книзі «Бесіди про викладання словесності» він підкреслював, що крім загальноосвітньої підготовки (з логіки, психології, філософії, естетики) і глибоких фахових знань (з мови, історії літератури, методики) учитель літератури повинен мати критичне мислення, дар слова, поетичне сприймання, уміння виразно читати і розповідати [92, 9]. Коментуючи вимоги В. Острогорського до вчителя-словесника, Т. Бугайко та Ф. Бугайко конкретизували ряд положень. Вони зазначали, що сучасний вчитель повинен досконало володіти навчальним предметом не тільки в межах шкільної програми, «а в усіх розгалуженнях, у зв'язках із спорідненими галузями знань» [23, 55].

Вимоги до професійних якостей словесника осмислювались і поглиблювались багатьма відомими педагогами, які,

враховуючи потреби школи в нових історичних умовах, виробляли нові вимоги до фахової підготовки вчителя.

Учителям української мови і літератури в українських школах виняткового значення надавали громадівці, зокрема, М. Драгоманов, Н. Науменко, О. Лотоцький, Б. Грінченко, Я. Чепіга та інші. Вони зауважували: «Педагогові більше, ніж кому іншому потрібне самовдосконалення. Без таких чеснот, як справедливість, доброта, терпіння, любов, учитель перетвориться на ремісника, не зможе реалізувати свого призначення, стане губителем дитячих душ, а не їхнім наставником, дороговказом» [102, 40].

Цінні думки про високе покликання вчителя літератури знаходимо у педагогічній спадщині В. Сухомлинського. Великої уваги Василь Олександрович надавав культурі емоцій учителя, що полягає у здатності адекватно реагувати на різні педагогічні ситуації, дотримуючись морально-етичних норм. Як і А. Макаренко, він вважав, що вміння володіти собою і разом з тим бути щирим з дітьми є одним з найбільш необхідних учителю. За переконанням педагога, емоційно-естетичною серцевиною особистості вчителя було його співпереживання душевному стану дитини. Завдання вчителя – відчувати серцем емоційний стан учнів та у відповідності з ним настроїтись на плідотворне спілкування, підкреслював учений.

На думку В. Сухомлинського, педагогічна діяльність учителя, зокрема вчителя літератури, пов'язана з творчістю. Це зумовлено тим, що сам об'єкт виховання – дитина – завжди знаходиться у стані формування, змін. Учитель у своїй діяльності постійно постає перед необхідністю пошуку шляхів досягнення досконалості. Василь Олександрович вважав, що творчість виникає тоді, коли народжується бажання бачити свою працю та її результати кращими, ніж вони є зараз. Педагогічна творчість словесника – це сплав майстерності з почуттям краси мети, краси процесу праці.

Вивчення архівних джерел і спогадів колег В. Сухомлинського показує, що однією із найголовніших складових педагогічної майстерності вчителя він вважав мовну культуру. На його думку, культура мови – вельми змістовне поняття, яке включає вимоги емоційної забарвленості та яскравої

й логічної досконалості мови. Кожен учитель, незалежно від того, який предмет він викладає, повинен обов'язково досконало володіти мовою, всіма її багатствами. Ці вимоги в діяльності В. Сухомлинського поєдналися з боротьбою проти безграмотності, хаотичності мови, штучної красномовності. Серед умов дієвості слова, виділених вченим, виділимо емоційну культуру учителя, різноманітність форм звертання до дітей. Великий педагог пропонував учителям мандрувати до «джерела думки і слова» – у природу, розвивати вміння описувати її красу, читати художню літературу, збирати бібліотеку.

Учителя, який викладає літературу, в школі називають мовником не лише тому, що він, крім літератури, викладає й мову. Мовник – це еталон нормативного мовлення для учнів, їхніх батьків та всіх членів педагогічного колективу.

У Павлівській школі був створений своєрідний мовний кодекс для вчителів, в якому наголошувалося:

а) бездоганна, чиста українська мова вчителя, мова, для якої характерна нетерпимість до скалічених слів і примітивізмів... Чуття слова учня виховується передусім чуттям слова вчителя;

б) бесіди про слово. Треба проводити бесіди про найяскравіші картини, образи, в яких розкривається емоційне багатство слова. Ось ці образи-картини: Вечірня зіронька. Пташки відлітають у вирій. Біля ставка на світанку. Осіннє вбрання саду. Веселка...;

в) особливу увагу треба приділяти класичним образам літератури, кожен з яких є справжньою перлиною рідної мови: Між ярами над ставами верби зеленіють. Сонце заходить, гори чорніють...;

г) любов – це почуття; виховувати любов до рідної мови – означає утверджувати почуття захоплення, здивування, схвильованість. Треба розкрити перед серцем і пам'яттю дитини внутрішнє багатство, емоційну насагу слова...;

г) емоційні відтінки слова доходять до дитини найкраще в казці. Казка – це віконце, через яке промінь рідного слова проникає в душу дитини і назавжди залишає глибокий слід;

д) творчість дитини починається з казки. Треба вчити дітей складати казки. Велике значення у вихованні любові до рідної мови відіграє складання творів про те, що дитина бачить, думає...

е) читання і запам'ятовування найкращих творів рідної мови й літератури. Треба домогтися того, щоб діти прочитали «Кобзар», вірші Лесі Українки, оповідання І. Франка, А. Тесленка, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, А. Головка... Учні 1–4 класів мусять завчити щонайменше по 10 віршів Т. Шевченка;

є) Особливе місце в вихованні любові до рідного слова займає лірична поезія... Буває, що один яскравий образ, що запам'ятався в заученому напам'ять вірші, супроводжує нас все життя, несе в собі глибокі емоції, які надають слову особливого звучання (див. Додаток В).

Невід'ємною складовою частиною педагогічної майстерності вчителя В. Сухомлинський вважав його художньо-естетичну діяльність. Зі свого педагогічного досвіду він знав, що дієвий вплив на естетичну освіту та виховання школярів справляють знання й уміння вчителя в галузі художнього слова, музики, образотворчого мистецтва та народної творчості. Його увагу постійно привертали виховні можливості українського фольклору. Особливе місце у вихованні він відводив казці, яка активно розвиває духовне життя дитини, її почуття, фантазію, розум. Казка допомагає учителю через красу рідного слова донести до дітей духовне багатство народної творчості, розвинути інтелектуальні, морально-естетичні сили дитячої душі. Читання казки вимагає від учителя володіння мовною культурою, артистизмом, фантазією. Значне місце у формуванні педагогічної майстерності вчителя, за В. Сухомлинським, займає народна пісня, що є одночасно і жанром фольклору, і виховним засобом народної педагогіки. Її використання підсилює дію на свідомість школярів, допомагає вчителю більш наочно і переконливо розкрити зміст матеріалу, сприяє глибшому засвоєнню. В.О. Сухомлинський радив педагогам використовувати у вихованій роботі народні ігри, прислів'я, загадки.

Педагогічна культура вчителя, на думку В. Сухомлинського, – це естетика його зовнішнього вигляду, стиль одягу і зачіски. Девізом вихователя повинна бути відповідність зовнішньої елегантності внутрішньому благородству, зовнішньої скромності – внутрішній гідності. Василь Олександрович накреслив два основних шляхи формування педагогічної культури вчителя.

Перший передбачає засвоєння вчителем через спеціальну освіту й самоосвіту знань з естетики та мистецтвознавства, методики виховання і формування у нього вмінь художньо-естетичної діяльності. Другий вимагає творчої реалізації вчителем у навчальному процесі набутих знань і вмінь, пошуків нових форм їх поглиблення і розвитку.

Вивчення в архівах шкільної документації, маловідомих праць В. Сухомлинського, рукописного журналу «Педагогічна думка» та інших матеріалів свідчить, що педагогічна підготовка вчителів Павлівської школи здійснювалась різними формами і засобами, більшість яких носили творчий, новаторський характер. Багаторічний досвід роботи директором сільської школи привів В. Сухомлинського до висновку, що учителі і учні становлять єдиний загальношкільний колектив, головною цінністю і рушійною силою якого є індивідуальність кожного його члена. Він закликав молодих директорів відкривати неповторні риси кожного вчителя, і, виходячи з цього, будувати систему роботи з колективом [243, 60; 245].

У Павлівській школі було заведено, що директор і завуч шляхом співбесід з'ясовували рівень освіченості вчителя, його можливості та здібності, давали поради щодо удосконалення педагогічної підготовки. Багата особиста бібліотека директора Павлівської школи завжди була у розпорядженні колег. За спогадами вчителів О.О. Іванової, Я.І. Лисака, В.О. Скочко він часто робив їм дарунки, замовляючи на їх ім'я в системі «Книга поштою» методичну та мистецтвознавчу літературу, давав змогу відвідати якомога більше уроків та виховних заходів у досвідчених колег.

Вивчення шкільної документації, яка зберігається у Педагогічно-меморіальному музеї В. Сухомлинського, показує, що колективними формами методичної підготовки вчителів Павлівської школи директор вважав роботу педагогічної ради, методичних об'єднань, психологічного і спеціального семінарів. На засіданнях педагогічної ради розглядались питання удосконалення навчально-виховного процесу, культури поведінки вчителів і учнів, художньо-естетичного оформлення шкільних приміщень [251; 252]. Особлива увага приділялася

культури взаємовідносин у шкільному колективі, підвищенню рівня педагогічної і мовної культури вчителів.

У 1958 р. завучем Я. Лисаком була запропонована нова цікава форма роботи. Вчителям української мови радилося вивчати з учнями місцевий діалект, зокрема відхилення від літературних норм, що сприяло «очищенню» мови вчителів і учнів. Поряд з цим, з метою подолання недоліків мовної культури вчителів було організовано семінар виразного читання, яким керувала Г. Сухомлинська. Вчителька К. Жаленко розповідає, що на заняттях також приділялась увага елементам постановки голосу, міміки, сценічних рухів [255, 8–12].

Із середини 50-х рр. у школі склалася традиція: кожний учитель протягом навчального року працював над питанням педагогічної теорії, пов'язаним з його практичною діяльністю. Наприклад, учителі М. Гончаренко, М. Лимаренко, Г. Нестеренко, В. Осьмак, досліджували такі питання, як роль природи в естетичному вихованні; виховання у школярів почуття краси праці; література як засіб естетичного виховання; роль естетичних почуттів у вихованні дітей та інші. За результатами досліджень розроблялись методичні рекомендації та статті. У Педагогічно-меморіальному музеї зберігаються складені з таких матеріалів рукописні журнали «Педагогічна думка». Вивчення їх змісту свідчить про глибокі знання вчителів у галузі теорії та методики освіти, а описаний досвід відзначається пошуками нестандартних форм естетичного виховання дітей.

Аналіз протоколів психологічного семінару, керованого В. Сухомлинським, демонструє широкий спектр обговорюваних учителями питань загальної, вікової, педагогічної та соціальної психології. Значну цінність мають доповіді В. Сухомлинського, присвячені навчально-виховному процесу і морально-естетичним особливостям педагогічної праці: повазі до особистості вихованця, визнання за ним права на суверенітет його духовного світу [252–255].

У Павлівській школі пропагувалася літературна творчість учителів. Педагог-новатор вимагав, щоб учитель не просто пояснював учням як написати переказ чи твір, а й обов'язково демонстрував зразки власної літературної творчості. Літературна творчість учителів використовувалася і в позаурочній роботі у

керівництві літературними гуртками у середніх та літературно-творчими у старших класах, гуртками художнього слова, драматичними колективами, театром казки. У школі плідно працювали вчительський хор і оркестр, у складі якого було п'ятеро педагогів.

Аналіз архівних матеріалів, шкільної документації, спогадів колег та учнів В. Сухомлинського свідчить, що особливого значення в діяльності вчителів він надавав використанню українського фольклору. Українські пісні та обробки народних мелодій входили до репертуару вчительського хору та оркестру. Багато народних казок, легенд, прислів'їв, загадок, ігор розучували вчителі з дітьми під час підготовки до традиційних свят: свята матері, свята урожаю, свята квітів. Улюбленим місцем занять і відпочинку школярів була кімната казки. Показово, що в її оформленні, як і у виготовленні майже всієї шкільної наочності, брали участь учителі разом з учнями.

«Школа – це насамперед учитель. Особистість учителя – наріжний камінь виховання», – підкреслював В. Сухомлинський [166, 541].

Справжнім прикладом виховання високих громадських почуттів були уроки самого Василя Олександровича, на яких він своїм гарячим пристрасним словом виховував любов до рідної мови, рідного краю, любов до всього прекрасного на землі.

У Державному педагогічно-меморіальному музеї В.О. Сухомлинського є багато листів, відгуків відвідувачів. У одному з листів від випускника 1956 року Володимира Степановича Бочка, який працює нині в Інституті економіки Уральського відділення Російської академії наук на посаді заступника директора, читаємо: «Василь Олександрович запам'ятався мені спокійним, доброзичливим, глибоко обізнаним учителем, інтелектуальною особистістю, що поєднувала в собі одночасно філософа, публіциста і поета. Пізніше я прочитав у одній із його праць думку про те, що якби він не став дослідником, то був би поетом». Цей лист датовано 15 вересня 2003 року.

На думку видатного педагога, викладати літературу повинні найздібніші, найталановитіші учителі. «Бо це не просто передача знань, – зазначав педагог – практичних умінь, навичок. Це

передусім виховання. Виховання розуму, формування строю мислі, копітке ліплення і різьблення найголовніших рис духовного обличчя людини... Викладання літератури – це людинознавство, бо воно є найміцнішим і найтоншим доторканням до серця дитини» [205, 1].

Основною умовою успіху у викладанні літератури вчений вважав любов до слова. Василь Олександрович, крім української та російської мов, знав німецьку, французьку, болгарську, чеську та словацьку мови. У мові великий педагог вбачав могутній чинник становлення всебічно розвиненої особистості. Звертаючись до словесників, він переконливо зазначав: «Через посередництво слова дитина стає сином народу – ось у чому наша місія вихователя... За маленькою шкільною партою твориться народ» [205, 43].

Василь Олександрович постійно досліджував проблему професійних якостей учителя взагалі, і вчителя-словесника зокрема. У працях «Суспільство і вчитель», «Абстрактний учень і жива людина» він переконливо довів важливу думку, що стосується змісту навчання й професійних якостей учителя. Ці положення особливо актуальні сьогодні, коли відбувається реформування змісту освіти в Україні. Педагог називав такі основні вимоги до вчителя та процесу навчання:

– основи наук треба викладати так, щоб вони несли в собі людяність, проникали в душу вихованців;

– людинознавством має бути пройнята вся навчально-виховна робота навчальних закладів усіх рівнів – від дошкільних установ до вищих навчальних закладів;

– авторитетному вчителю треба досконало знати свій предмет, глибоко любити його, поєднувати в своєму серці цю любов з любов'ю до дитини [172, 113–114].

В. Сухомлинський вбачав у справжньому вчителеві непересічну, духовно багату, творчу людину, яка може «виражати себе як особистість, розкривати свій внутрішній світ перед людьми» [152, 298].

На думку Василя Олександровича, словесник повинен передусім жити багатим, ідейним життям. Лише тоді він зможе по-справжньому виконати ту високу місію виховання підростаючих поколінь, яку покладає на нього народ. Такий

учитель, який сам постійно духовно збагачується, «щодня відкривається перед допитливим юним розумом і полум'яним серцем якоюсь новою гранню» [166, 542]. В. Сухомлинський закликав учителів дбати про те, щоб їх вихованцям було що в них відкривати. «Якщо ж, – застерігав він, – ви кілька років однаковий, якщо минулий день нічого не додав до вашого багатства, ви можете стати обридлим і навіть ненависним. Як вогню бійтесь інтелектуального закостеніння» [166, 542]. Міркуваннями про роль учителя в навчально-виховному процесі в школі Василь Олександрович часто обмінювався зі своїми колегами.

В одному з листів до вчителя Дмитра Івановича Фартушняка із с. Підвисокого Кіровоградської обл., з яким В. Сухомлинський потоваришував після Всесоюзного з'їзду вчителів (1968 р.), педагог писав: «Я поважаю в вас невтомного трудівника, жадобу до знань, повнокровне, багате духовне життя. Саме таким мені уявляється ідеал учителя» (див. додаток Д). Дмитро Іванович – сільський учитель, ветеран Великої Вітчизняної війни, головними рисами якого є постійний потяг до знань, прагнення завжди йти в ногу з життям, знати досягнення в науці і техніці, глибоке знання предмета. Він роками збирав свою бібліотеку, зокрема енциклопедії, довідникові видання, словники, історичну літературу, художні твори українських та зарубіжних класиків. Цей досвідчений учитель знає ціну майстерного усного слова, постійно удосконалюючи свої знання шляхом самоосвіти. Саме так він оволодів польською, чеською, німецькою, італійською та англійською мовами, працюючи з унікальними книжними виданнями в оригіналі.

В. Сухомлинського та Д. Фартушняка поєднували їхні погляди на освіту та виховання засобами словесного мистецтва, народних традицій. А особливо, мабуть, те, що вони були сільськими вчителями, бо місія сільського вчителя, на думку Василя Олександровича, особлива: «Моє завдання – зробити безцінні моральні багатства особистим здобутком кожної людини. Від того, **що я й як скажу**, залежить моральна чистота людини, яку я творю» [155, 366].

За переконанням В. Сухомлинського, справжній учитель-словесник – той, хто володіє високою мовною культурою,

пристрасно любить рідне слово і вміє виховати любов до нього у своїх учнів, проводить хороші, змістовні уроки, пройняті високими патріотичними почуттями. В учителя, який вміє цікаво організувати урок, діти також відрізняються допитливістю, працьовитістю.

За роки багаторічної педагогічної праці в школі Василь Олександрович переконався, що у того вчителя, який закоханий у свою працю, не може бути хаотичною думка і сухою мова.

Однією з основних умов педагогічної культури великий педагог назвав глибоке знання вчителем свого предмета. Якщо вчитель знає тільки те, що треба подати в даний момент учням, і в центрі уваги тримає не методи педагогічного впливу, а зміст навчального матеріалу, докладаючи всіх знань, щоб пригадати хід викладу, то такий виклад діти не сприймуть ні розумом, ні серцем. За твердженням Сухомлинського, чим вільніше вчитель володіє мовним матеріалом, чим більша емоційність його викладу, тим менше часу доведеться учневі тратити за підручником.

В. Сухомлинський був глибоко переконаний, що добре знає свій предмет лише той учитель, який багато і систематично читає. Він дотримувався думки, що кожний учитель, ким би він не був за спеціальністю, також повинен бути словесником, бо вчить він не тільки хімії, ботаніки чи математики, а насамперед культури думки, досконалості володіння словом.

Мова вчителя – показник його педагогічної культури, професійної майстерності. Якщо вчитель не володіє словом, то він не може навчати любові не тільки до мови, до літератури, а й до географії, історії. Про це Василь Олександрович говорив на засіданні психологічного семінару, зокрема, він підкреслював: «Оволодіння культурою слова – один з найважливіших показників загальної педагогічної культури вчителя. Ми мусимо докладно володіти інструментом мислі» [253].

Успішне навчання і виховання дітей неможливе без філологічної ерудиції учителя. Уроки багатьох предметників нудні не тому, що вони повідомляють нецікаво істини, теореми, формули, а тому, що ці вчителі не володіють словом, не здатні окрилити думку, знайти образний вислів чи порівняння у доведеннях і висновках. «Найбільша біда окремих вчителів –

бідність словника, – зазначав В. Сухомлинський, – невміння знайти в багатющій скарбниці рідної мови необхідне слово, щоб точно висловити думку. Серйозним недоліком є невміння відчувати поетичну грань слова, невміння розкрити перед учнями його красу... Ми забуваємо, що кожне слово несе в собі не тільки значення, смисл, а й його красу, поетичність» [253].

У статті «Слово про слово» В. Сухомлинський дає слушну пораду педагогам: «... якщо ви прагнете, щоб ваше виховання стало мистецтвом, відточуйте слово. Шукайте в невичерпній скарбниці нашої рідної мови перлини, які запалюють вогник у дитячих очах. Знаходьте найтонші відтінки на багатобарвній палітрі народної мудрості, говоріть дітям красиво про красу навколишнього світу» [170]. Педагог застерігає, що дитину неможливо виховати без любові, а любов не обмежується лише клопотаннями та контролем за успіхами у навчанні. Вона вимагає поваги дитинства і допомоги в її всебічному, гармонійному розвитку. Діти тягнуться до того, хто сам тягнеться до них, хто знаходить щастя і насолоду у спілкуванні з ними. Справжній учитель – це людина, яка безмежно любить дітей, вірить у те, що кожна дитина може стати особистістю.

«Учитель – це не тільки той, хто передає учням знання та вміння, – писав В. Сухомлинський. – Це передусім той, у кого дитина, як у батька і матері, вчиться жити. Діти пізнають світ головним чином через поведінку тих, хто піклується про них, кого вони щодня бачать поруч, хто ставить перед ними вимоги» [174].

Василь Олександрович вважав, що кожен учитель у своїй діяльності повинен бути творчим: уміти складати сценарії свят і вечорів, інсценізувати літературний твір, писати твори, залучати учнів до літературної діяльності, володіти навичками виразно-художнього читання.

Отже, за В.О. Сухомлинським, учитель літератури повинен володіти такими професійними якостями:

- високою моральністю;
- широкою ерудицією;
- професіоналізмом;
- інтелігентністю;
- розвиненими естетичними смаками;

- навиками ораторського мистецтва;
- певним артистизмом [237, 67–68].

Окрім цього, словесник повинен мати достатню психологічну підготовку, вміння встановлювати дружні, доброзичливі контакти з класом і кожним окремим учнем, залучати учнів до співпраці, співтворчості, шанобливо ставитись до особистості учнів, до їхніх поглядів на художні твори, зображені в них життєві явища. Аналіз досліджуваної проблеми показав, що професійні якості й навички учителя літератури реалізують у його діяльності такі функції: конструкторську, організаційну, комунікативну та дослідницьку. Всі ці сторони діяльності вчителя тісно пов'язані між собою і спрямовані на навчання, виховання і розвиток особистості його вихованців.

Конструкторська функція вчителя-словесника пов'язана передусім із рідними видами планування літературного матеріалу, що вивчатиметься на уроці, із доббором ефективних методів і прийомів роботи з художнім твором, розробкою позакласних і позашкільних заходів із літератури.

Організаційна функція реалізується у процесі планування та роботи над засвоєнням учнями нових знань. Учитель планує й організовує практичну роботу над виробленням у школярів відповідних умінь і навичок, особливо в роботі над текстом художнього твору, під час його аналізу. Учитель продумує й обирає колективні, групові чи індивідуальні форми роботи.

Комунікативна функція. Методика викладання будь-якої теми забарвлюється постаттю вчителя. Зокрема його комунікативними вміннями, застосуванням методичних прийомів, порівнянням з іншими темами. Комунікативні здібності педагога В. Сухомлинський вважав одними з найважливіших у професії вчителя. Він писав: «Якщо спілкування з багатолюдним колективом приносить вам головний біль, вам краще працювати на самоті або з двома-трьома друзями, ніж поряд з великою групою товаришів; не вибирайте своєю професією вчительську працю» [176, 421]. Адже «без постійного духовного спілкування вчителя і дитини, без взаємного проникнення в світ думок, почуттів, переживань немислима емоційна культура як плоть і кров культури педагогічної» [168, 15].

Дослідницька функція діяльності вчителя (або гностична). Василь Олександрович писав: «Учительська професія – це людинознавство, постійне проникнення у складний духовний світ людини, яке ніколи не припиняється» [176, 421].

Словесник аналізує результати своєї діяльності, мовні, літературні і мистецькі явища, вивчає психологічні особливості своїх учнів, їх читацькі інтереси, узагальнює свій досвід, вивчає досвід колег, експериментує, впроваджуючи нові форми й методи роботи.

Учитель до того часу учитель, коли він самовдосконалюється, працює творчо. Василь Олександрович радив молодим директорам шкіл: «Якщо ви хочете, щоб педагогічна робота приносила вчителеві радість, щоб повсякденне проведення уроків не перетворилося в нудну, одноманітну повинність, ведіть кожного вчителя на щасливу стежину дослідження» [176, 471].

У Павлівській середній школі, якою керував В. Сухомлинський, кожен педагог досліджував протягом року якусь одну з педагогічних проблем: поезія і її роль у духовному житті молодшої людини; природа і естетичне виховання молодших школярів; формування морального ідеалу юнаків і дівчат; національні почуття і патріотичні переконання (див. Додаток Б). Учителі-словесники досліджували й такі проблеми: художнє сприйняття учнями тексту літературного твору та засоби його вдосконалення; шляхи піднесення культури мови старшокласників; читацькі інтереси учнів середнього шкільного віку. Вчитель, працюючи над певною педагогічною проблемою, нагромаджує конкретний матеріал, факти, які потім осмислює, аналізує, узагальнює. Такий систематизований матеріал стає основою його власного досвіду, яким він ділиться зі своїми колегами.

У Павлівській середній школі проблеми наукових досліджень вчителів розглядалися на засіданнях педагогічних рад, на засіданнях психолого-педагогічних семінарів, на методичних радах. Прикладом величезної глибокої дослідницької діяльності вчителя є педагогічна спадщина Василя Олександровича, який зазначав: «Найбільш напружені години моєї науково-дослідницької роботи – це уроки: і свої уроки, і

уроки товаришів. Тут початки педагогічних ідей, тут перші паростки педагогічних переконань» [166, 413].

За глибоким переконанням педагога, вчитель має захопити учнів своїм мудрим словом, багатством знань, любов'ю до людей, власною педагогічною працею. Адже вчитель – це не тільки організатор навчально-виховної роботи, він справляє великий вплив своїми моральними чеснотами на становлення особистості: «... щоб мати моральне право виховувати справжню людину, треба самому бути справжньою Людиною, жити правильно, любити людей, берегти свою гідність патріота, громадянина, трудівника, сина або дочки, матері або батька. Якщо ваше слово етичного повчання співзвучне з вашим внутрішнім духовним світом, одухотворене вашими переконаннями, воно, як магніт, притягує тих, хто втратив віру в людину, ви станете для них опорою і провідним вогником» [176, 155].

Отже, розв'язання освітніх, виховних і розвивальних можливостей учнів на уроках української літератури великою мірою залежить від учителя. Він вчиться все своє життя, оволодіваючи глибинами науки, шліфуючи педагогічну майстерність. Без повсякденної праці, відчуття нового, самовдосконалення, самооцінки, глибокого аналізу проведеної роботи вчитель не зможе виконати ту відповідальну місію, яка покладена на нього нашим суспільстві.

1.3. Вимоги до аналізу літературних творів у спадщині педагога

В основі вивчення й аналізу художнього твору є певні засади. Аналізуючи художній твір треба враховувати загальнодидактичні та специфічні принципи, аналіз літературного твору підпорядковується ще й загальномистецьким законам, а саме: безпосередність сприйняття й аналізу твору; поєднання загальноприйнятих оцінок художнього твору з особистими; критичний підхід до художнього рівня літературного твору; вибірковість аналізу; єдність змісту твору та його автора; поєднання свободи й необхідності в контактах системи

«літературний твір – читач»; єдність читання, сприймання й аналізу; читач – суб'єкт аналізу [123, 199].

Керуючись законами естетики, загальномистецькими принципами, учитель в процесі аналізу художнього твору відкриває учням естетичну цінність літературного твору. Справжнє вивчення літератури неможливе без виховання почуття прекрасного. Специфіка літератури, як навчальної дисципліни полягає в тому, що в ній поєднуються дві форми пізнання: образна (художня) і логічна.

Психолог Н. Молдавська відзначає, що для читача-підлітка властивий глибокий розрив між засобами художнього узагальнення в літературному творі й можливостями їх сприйняти. Учитель на уроці працює над тим, щоб учень зміг усвідомити ту умовність, яка лежить у самій природі художнього, образного пізнання життя. Однак важливу роль у цьому відіграє не тільки розкриття специфіки літератури, а й розвиток таких якостей читача, як «спостережливість і відтворююча уява, чуття поетичного слова, здатність до співпереживання, вміння досягнути узагальнений смисл словесно-художніх образів, оцінювати художні твори з певних естетичних позицій» [84, 43].

Методи та шляхи аналізу художнього твору зумовлюються законами художнього сприймання. У процесі аналізу літературного твору не лише поглиблюється ідейно-художня суть його, але й формується особистість, її світогляд, духовне обличчя.

Надаючи особливого значення методиці викладання української літератури в становленні молодой людини, розв'язанні тих завдань, котрі стоять перед школою, В. Сухомлинський постійно дбав про удосконалення викладання літератури, про знання, котрими повинні володіти учні, про розв'язання тих проблем, що виникають у словесника.

Саме в розробці вивчення читацьких інтересів учнів, у методиці роботи з книгою, у розробці системи письмових робіт найбільшою мірою проявилася сутність новаторської діяльності В. Сухомлинського не тільки як педагога, але й як словесника. З окремих висловлювань про викладання літератури, особливо присвячених аналізу, вибудовується чітка система поглядів В. Сухомлинського на цю проблему. Хоча теоретичні судження

педагога не закріплені конкретними прикладами аналізів текстів, але своєю загальною постановкою вони мають значення для сучасної школи. Коротко сформулюємо основні теоретичні засади аналізу літературного твору в педагогічній діяльності В. Сухомлинського.

Аналіз художнього твору в школі, на думку вчителя, повинен розкрити перед учнем естетичну цінність твору, який вивчається на уроці. Для цього необхідно в першу чергу звертатися безпосередньо до тексту художнього твору – до його читання.

«Як учитель музики несе на урок скрипку, а не книгу про скрипку, так і в устах викладача на уроці літератури повинне звучати художнє слово, що розкриває ідею, а не сумовиту розповідь про ідею», – писав В. Сухомлинський [126, 43].

Щоб досягнути зміст і значущість художнього твору вчителю й учневі необхідно оволодіти методикою літературознавчого аналізу твору. Під поняттям «аналіз літературного твору» розуміють розчленування або розклад цілого на складові частини й вивчення кожної з цих частин окремо [73, 38]. Будь-яка версія аналізу базується на всебічному вивченні художнього твору.

Проблема духовного, естетичного та виховного потенціалу літературного твору особливо яскраво й специфічно відображена у педагогічній спадщині В. Сухомлинського. В основі шкільного аналізу твору педагог-гуманіст вбачав багатогранне сприймання, глибоке осмислення тексту, а не критичної статті в підручнику або журнальній рецензії. Педагогічна діяльність учителя-словесника В. Сухомлинського проходила в період кон'юнктурний і особливо заполітизований. Але не дивлячись на це, павлівський учитель вважав, що урок літератури дає можливість учителю й учням доторкнутись до явища мистецтва.

Зважаючи на це, В. Сухомлинський постійно дбав про те, щоб текст художнього твору не тільки став основою вивчення та звучав на уроці, але щоб цей текст аналізувався в єдності форми і змісту. Зневажливе ставлення до естетичної цінності художнього твору, на думку Василя Олександровича, небезпечно тим, що веде до розриву між формою і змістом, хоча в художньому творі настільки зливається естетична та ідейна цінність, що

відокремлювати одну від іншої – це означало б перетворювати живе людське тіло в мощі» [164].

Аналізуючи уроки колег, В. Сухомлинський зазначав: «Викладачі літератури старших класів нашої школи ніколи не допускають, щоб учні читали за підручником про художній твір до ознайомлення з першоджерелом, тобто із самим твором. Це було б рівнозначне тому, якби людина стала читати про музику, сподіваючись осягти її красу, не почувши жодного звука музичного твору. Тільки коли в свідомості учнів склалося уявлення про художні образи твору – моральне ставлення до героїв, явищ, подій, – допускається читання підручника» [173, 226]. Під час роботи з текстом-першоджерелом В. Сухомлинський використовував різноманітні види читання твору, учні висловлювали свої думки, судження про суспільно-політичні, моральні, естетичні проблеми, порушені у творі.

Інколи вивчення теми з літератури вихованці педагога починали із дискусії про твір, прочитаний самостійно, або проблеми, порушені в творі.

Наступним етапом аналізу твору в практиці В. Сухомлинського було розкриття умовності підтексту та ідейно-художнього змісту твору, значення художніх засобів. «Ми добиваємося того, щоб із малих років дитина переживала красу слова в художньому творі, щоб її хвилювали і опис природи, і зображення духовного світу героїв. Учень, який у дитинстві багато разів переживав красу слова, прагне передати словами свої заповітні думки», – зауважував В. Сухомлинський [166, 378].

У процесі аналізу художнього твору важливе місце посідає виразне читання. Читаючи твір самостійно, а потім перечитуючи окремі його уривки, що дають найбільше уявлення про ідейно-художній зміст твору, учні глибше розуміють події, конфлікт, проблематику і художню вишуканість літературного твору. В. Сухомлинський вважав, що «читання і вголос, і про себе – головний етап естетичного та ідейного сприймання художнього образу. Учитель навчає не тільки читати, а й сприймати» [166, 236].

Отже, великого значення педагог надавав читанню творів на уроці з тим, щоб учні могли відчувати різноманітні відтінки думок і почуттів художніх образів.

На фоні проблем, порушених у творі, аналізуються образи. Це можуть бути образи людей та, так звані, художні моделі, зокрема образи предметів, явищ, процесів, які тією чи іншою мірою впливають на взаємодію образів-персонажів, дають можливість читачам глибше зрозуміти їхні характери, вчинки і т.п.

В образі героя чи антигероя письменник відображає певну сторону дійсності, дає зображуваному явищу певне висвітлення, тлумачить його відповідно до своїх поглядів, керуючись при цьому загальнолюдськими категоріями.

В образі головного героя, в системі персонажів твору, письменник ставить якусь соціальну проблему, ширшу чи вужчу, більш чи менш важливу для суспільства. Тому, аналізуючи образ головного героя, звертаємо увагу на його взаємини з іншими персонажами. Часто саме це дає ключ до авторського розуміння дійсності, до визначення світогляду письменника. В. Сухомлинський зазначав: «... дуже важливо, щоб кожний учень проник у задум автора, відчув звучання авторського тексту» [166, 236].

Педагог звертає увагу на те, що художній образ – це єдність об'єктивного і суб'єктивного, суцього і бажаного, реального й ідеального. Від того як учні зрозуміють художні образи, залежить рівень осмислення ідейно-художнього багатства твору. Тому важливо, на думку В. Сухомлинського, щоб кожен художній образ твору правильно і глибоко розкривався, поєднувався в свідомості учнів з яскравою картиною.

Наприклад, при вивченні твору І. Франка «Каменярі», з метою створення в уяві учнів яскравої алегоричної картини праці, Василь Олександрович радить: «Уявіть собі величезний водоспад, що з страшною силою обрушується на скелясте дно ріки. Вода своєю величезною силою, своїм натиском рве каміння, і далеко чути рев, гуркіт, гук, що здається, підіймається аж до хмар. Отакий рев, гуркіт, гук лунав від ударів каменярів, коли вони разом били молотами в твердий граніт. Перед ними була віковична камінна стіна, і, вдаряючись об неї, молоти викресували іскри. Тяжко було каменярам розбивати стіну. Піт обливав їхні обличчя, уламки скали врізалися в тіло, наносячи криваві рани. Інколи від кам'яної стіни відламувались великі

брили, ховаючи під собою робітників. Ось із якою важкою роботою порівнює письменник боротьбу каменярів» [229, 49].

У процесі аналізу твору В. Сухомлинський-практик зважав на те, що у старших підлітків з'являється інтерес до переживань і якостей особистості літературного героя. Вони здатні оцінювати твір не тільки як розповідь про цікаві події, а й як джерело відповідей на актуальні для цього віку питання про взаємини між людьми, сенс життя, про себе, про свої можливості й таке інше. Все це спонукало вчителя шукати такі педагогічні прийоми, які розвивали б здатність учнів глибоко проникати у смисл зображених явищ дійсності і допомагали б усвідомлювати їм специфіку художніх творів як мистецтва слова. Аналізуючи образи, учні починають думати про себе, оцінюють свої дії та вчинки, вимірюють свою моральність. А це надзвичайно важливо, бо на уроках літератури, на думку В. Сухомлинського, треба виховувати культуру думок і почуттів, потяг до книги, до знань, прагнення самовдосконалення. Використовуючи пообразний шлях аналізу літературного твору, педагог звертав увагу на те, що в образах-персонажах часто виражається психологія народу, його менталітет, розкривається внутрішній світ людини.

У книзі записів відвіданих уроків Василь Олександрович зазначає: «Характеризуючи образи, учні повинні не тільки узнати про те, що для Наталки Полтавки характерні ці риси, а відчуті їх з самого твору. Для цього необхідно добре продумати, які саме уривки з твору будуть прочитані в класі» [223, 47].

Вивчаючи образ головного героя, учитель зосереджував увагу на його ролі в розвитку сюжету та композиції твору. Засобами характеристики персонажів є його мова, світогляд, думки, почуття, мрії, думки про нього інших персонажів, портрет, ставлення автора до нього. Охарактеризувавши все це, Василь Олександрович радив робити висновки про типове й індивідуальне в образі, а потім акцентувати увагу на його виховному значенні. Щоб домогтися постання літературного образу перед учнями як повноцінного людського характеру, як типовий представник певної групи людей, класу чи народу, звертав увагу на характеристику персонажа в праці на матеріально-побутову характеристику, зокрема, як той чи інший

персонаж ставиться до їжі, до одягу, до житла, до природи, до землі, до грошей, до побуту взагалі. У процесі аналізу образу вагомою є його моральна характеристика, наявність у персонажа принципів моралі. В.Сухомлинський визначав, які з цих принципів є домінуючими. Звідси робимо висновок про те, чи є це людина моральна, позитивна чи ця людина аморальна, негативна.

Слід звертати увагу на те, зауважував Василь Олександрович, що учні середніх класів, оцінюючи характер героя, беруть до уваги переважно один-два вчинки, які їх найбільше вразили. Це зумовлює певну однобічність сприйняття літературних образів: позитивне ставлення до героя спричиняє переоцінку його кращих якостей і викликає бажання виправдати негативні вчинки. В разі ж негативного ставлення до персонажа, позитивні якості його применшуються. Почуття і уявлення, що виникли на початку читання, немовби випереджають процес аналізу, навички якого в учнів ще недостатньо сформовані й визначаються в основному надто загальним враженням від тексту.

Об'єктивне ставлення до літературних героїв виробляється в учнів завдяки повторному читанню й аналізу твору. На уроці літератури в середніх класах вчителю необхідно звернути увагу на пропущені під час безпосереднього сприйняття, але важливі в ідейно-художньому відношенні моменти й деталі. Це одна з головних методичних вимог. Оскільки в творах українського красного письменства відображається життя й побут українців, цікавою є й звичаєва характеристика персонажів.

При цьому звертається увага на знання персонажем звичаїв, традицій, обрядів, свят та дотримання ним цих традицій. Щоб підсилити повноту уявлення образу, акцентується увага й на світоглядних позиціях персонажу, на його ідеологічній позиції, а потім ведемо мову про естетичну зрілість образу. При застосуванні такого комплексу характеристик є можливість найповніше й найгрунтовніше розглядати образи-персонажі літературних творів, що вивчаються у старших класах загальноосвітньої школи.

Працюючи з архівними матеріалами, ми знайшли запис аналізу уроку літератури від 18 березня 1968 року на тему

«Народні оповідання Марка Вовчка». Василь Олександрович радив учителеві: слід більше ставити таких запитань, які б змушували учнів глибоко аналізувати художні твори, зіставляти, порівнювати літературні явища, факти. Для прикладу він наводить ряд таких запитань:

- «1. У чому полягає народність оповідань Марка Вовчка?
2. З чого видно, що моральні якості кріпака вищі від моральних якостей кріпосника?
3. Які прагнення народу відобразила письменниця у своїх оповіданнях?
4. У чому покріпачений народ вбачає своє щастя?
5. Чому Т.Шевченко захоплено вітав вихід у світ «Народних оповідань»?
6. Як боролися кріпаки проти своїх експлуататорів?
7. Чим характерний сюжет більшості оповідань письменниці?» [229, 39].

Відвідавши урок, на якому вивчався роман «Бур'ян» А. Головка в 11 класі, Василь Олександрович зауважив, що урок пройшов мляво, неефективно. Основний недолік, на його думку, полягав у тому, що вчитель сам недостатньо продумав проблематику роману, його виховні можливості. Через це й не відбулося справжнього зацікавлення старшокласників гострими, хвилюючими питаннями, які б активізували думку юнаків і дівчат.

У співпраці зі своїми вихованцями на уроках літератури необхідно з'ясовувати основні проблеми, порушені в творі. Найраціональнішим, на думку В. Сухомлинського, в цьому розумінні є метод бесіди. Вивчаючи твір А. Головка «Бур'ян» і характеризуючи образ Давида Мотузки, учитель радив використовувати таку систему запитань:

- Яким постає Давид на перших сторінках роману?
- Що вказує на його природну доброту і щире увагу до людей?
- Що свідчить про його мистецьку обдарованість, відчуття краси природи?
- Чому автор надає важливого значення мріям Давида?
- Про що ще мріяв Давид на фронті і в повоєнний час?

У чому виявляється громадянськість як риса духовності героя?

Що вказує на високі моральні запити і порядність Давида?

Чи можна вважати Давида типовим комуністом? Доведіть, що це так.

Які загальнолюдські цінності підносить автор в образі Давида?

Як, на думку Давида, треба ставитись до кохання?

У чому полягає актуальність образу? [205, 56].

Щоб з'ясувати художню й естетичну цінність твору, визначено такі питання:

У чому, на вашу думку, виявився талант письменника?

Яку роль відіграє індивідуалізація мови персонажів?

Що виступає засобом втілення авторської позиції?

Яку роль відіграють описи, пейзажі, портрети?

У чому полягає роль художньої деталі?

Як ви розумієте назву твору?

У чому полягає ідейна спрямованість твору?

У чому полягає естетична цінність роману? [229, 57].

Отже, педагог радить застосовувати якомога детальніші завдання щодо правил виконання учнями аналізу твору.

У спадщині В. Сухомлинського надзвичайно цінними є думки про те, як вести бесіду зі своїми учнями. На його думку, це складна справа, оскільки вимагає від педагога професіоналізму. Зразковими для нас у педагогічному доробку В. Сухомлинського є виховні бесіди, а також бесіди, у процесі яких аналізується художній твір.

Особливе ставлення було у Василя Олександровича до уроків, на яких вивчалися поетичні твори. На його думку, до таких уроків учителеві слід особливо старанно готуватися, продумувати форму уроку. Педагог був упевнений у тому, що вчитель мусить прищепити учням потребу в спілкуванні з поезією, потребу в читанні віршів, вивчати кращі поетичні зразки напам'ять. З цією метою він радив подумати над добром найкращих поезій Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Максима Рильського, Павла Тичини, Володимира Сосюри та інших митців слова для вивчення напам'ять. За такої

умови можна сподіватися на те, що учні будуть шанувати та любити поезію.

Василь Олександрович відвідав чимало уроків колег, на яких вивчалися поетичні твори, зокрема, твори геніального українського Кобзаря. В. Сухомлинський надзвичайно любив творчість Тараса Шевченка, знав багато його творів напам'ять. І можливо, через це до уроків за творчістю Кобзаря ставився з особливою вимогливістю, багато розмірковував над їх змістом та ефективністю. Відвідавши урок у 8 класі, на якому вивчалися вірші Т. Шевченка з циклу «В казематі», В. Сухомлинським зроблено запис: «Для того, щоб зрозуміти поетичне слово, треба пережити його, а щоб пережити, – треба глибоко осмислити кожне слово, осягти найтонші обриси поетової думки. Донести смисл, донести думки, які хвилювали поета, – ось що найголовніше» [230, 12].

Аналізуючи урок за твором Т.Г. Шевченка «Мені однаково», директор зазначив: «Не треба багатослів'я при поясненні ідейного змісту. Ідейний зміст треба доносити читанням. Ідея розкривається емоційною наснагою! Виклад з літератури – це не просто розкриття істини. Учитель мусить до чогось закликати, до чогось вести» [230, 7].

Василь Олександрович вважав, що вчителеві треба створити на уроці таку конкретно-чуттєву атмосферу, знайти такі колоритні, образні слова, щоб учні немов відчували себе на місці поета, ув'язненого за товстими стінами, відчували його настрій у ті ночі, коли він не міг спати.

Готуючись до уроку, – зауважував В. Сухомлинський, – учителеві треба вникати в найтонші відтінки смислу твору. Поезія – це, образно кажучи, музика думки, або думка, покладена на музику слова. Тільки тоді, коли учням буде зрозуміле кожне слово, до них може дійти глибина поетичних образів. Адже кожен образ несе в собі думку, сила образу – саме в силі думки. Чим яскравіша, живучіша думка закладена в поетичному слові, тим глибша ідея, тим сильніша, могутніша ідея, тим сильніший вплив ідеї на думку вихованця» [230, 7].

На уроці літератури в 10 класі, де вивчали творчість А. Малишка, Василя Олександровича прикро вразив той факт, що старшокласник, прослухавши ліричний вірш, не міг нічого

сказати про свої почуття, викликані поезією. Педагог зробив висновок про те, що знати літературу – це не лише вміння переказувати зміст художніх творів, а й вміння тонко, глибоко аналізувати їх, тобто оцінювати. А причину того, що окремі учні не можуть дати чіткої відповіді про художні особливості твору, педагог вбачав у недостатній методичній роботі: їм як слід не пояснювалися принципи аналізу як художніх творів загалом, так і їх компонентів, зокрема образів. Василь Олександрович звертав увагу учителів на те, що є певна межа як логічного, так і художнього аналізу, за яку не можна виходити [230, 24].

Центральною особою всієї педагогічної системи В. Сухомлинського був учень – його інтереси, можливості. Кінцевою метою системи педагог вважав виховання особистості, тому він постійно говорив про необхідність органічного зв'язку шкільного аналізу художнього твору з першоджерелом знань – з чуттєвим досвідом дітей (відчуттями, сприйняттями, уявленнями).

Василь Олександрович писав: «Поетичне слово стає виховною силою тоді, коли воно вчить с т а в и т и с ь. Музика думки звучить для учня саме в тому, що воно викликає в учня почуття захоплення або презирства. Треба домагатися того, щоб поетичне слово до чогось кликало» [230, 8].

Педагог постійно піклувався про учня, про його формування як Громадянина й Людини. Цим пояснюються його настійливі вимоги у процесі аналізу літературного твору, що вивчається на уроці, виділити загальнолюдські проблеми, які хвилюють школярів на цьому етапі. Тому В. Сухомлинський рекомендував на уроці української літератури вести «розмову з людиною про людину» [126, 41]. Актуальність твору для Василя Олександровича було необхідною вимогою шкільного аналізу незалежно від того, що вивчають учні – українську чи зарубіжну класику, фольклор чи сучасну літературу. Така орієнтація на сучасність викликана прагненням учителя пробудити інтерес учнів до літературних творів, зробити книгу своєрідним «підручником життя», а образи літературних героїв – моральним еталоном для учнів.

Аналіз архівних джерел дає можливість стверджувати, що такий підхід до літературного аналізу є раціональним, оскільки

на першому плані стоїть інтерес до учня; залучення його життєвого досвіду для розуміння й засвоєння літературного твору; намагання зробити літературу активним учасником процесу формування особистості школяра; орієнтація на багатий досвід, накопичений усім людством, і сучасність. В. Сухомлинський, наприклад, справедливо наголошував на тому, щоб перед учнями розкривалися, перш за все, ті риси літературних героїв, в яких втілюються народні погляди, щоб юнаки і дівчата вчилися наслідувати головне – бути вірними своїй Батьківщині. На уроках літератури у Павлиській школі часто проводились бесіди, в ході яких учні передавали свої враження від тих героїв, які стали для них прикладом. Однак інколи моральні проблеми в свідомості учня можуть витіснити сам твір. Але саме такий обмін думками про літературний твір, образ дає можливість реалізовувати виховний потенціал уроку словесності.

В. Сухомлинський дбав про те, щоб висловлювання учнів були щирими. А «одухотвореність викладання літератури благородними людськими почуттями (мова йде про почуття учителя і почуття учня) він розглядав як «проблему номер один в шкільному вивченні літератури» [126, 42]. Аналізуючи літературний твір, він рекомендував звертатися, перш за все, до серця дитини, оскільки для В. Сухомлинського «холодне, байдуже серце на уроці літератури – це ще й сплячий розум» [160, 329]. Тому прямі переключення павлиських учнів зі сфери літератури в сферу реального життя частіше від усього були зігріті щирими почуттями.

В. Сухомлинський розумів, що необхідно знайомити школярів із мистецтвом слова, прищеплювати їм уявлення про художній образ не як зліпок з дійсності, а про складне відображення її. Але вводив учня в цей теоретичний світ мистецтва педагог дуже обережно. Він піклувався про збереження балансу між фактичним матеріалом і тими висновками (включаючи і засвоєння учнями теоретико-літературних понять), які з них зроблять учні. При цьому Василь Олександрович гостро відчував небезпеку теоретизації «на пустому місці», не підкріпленої необхідною кількістю конкретних спостережень і фактичних знань учня.

У практичній діяльності учителя літератури Василем Олександровичем простежується така послідовність розгляду літературного твору:

1. Тема та ідейний зміст твору.
2. Образи і їх взаємозв'язок.
3. Композиція.
4. Ідея твору, його суспільне значення.
5. Мова твору.
6. Місце твору в історико-літературному процесі [225, 58].

Оскільки аналіз художнього твору має виховний характер, готує учня до життя, формує його ідейно-моральні переконання, виробляє ціннісні орієнтири, то ця проблема знайшла своє відображення в педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського.

Отже, В. Сухомлинський до аналізу літературного твору ставив такі вимоги:

1) у процесі аналізу необхідно відкривати учням естетичну цінність літературного твору, знайомити їх з теоретико-літературними поняттями, формувати уявлення про умовності мистецтва, але робити це обережно, не випереджаючи їх читацького досвіду;

2) він не повинен перетворюватися в безпристрасне дослідження, а має супроводжуватися почуттями вчителя й спрямовуватися до сердець учнів;

3) у процесі аналізу твору необхідно враховувати думки й почуття школярів, сприймання ними тексту, враховувати їхній життєвий досвід.

Погляди Василя Олександровича на шкільний аналіз літературного твору багато в чому визначають його вимоги до знань учнів з літератури.

В. Сухомлинський зазначав, що знати літературу – це не однаково, що знати фізику і хімію. Знати літературу, «це зовсім особливе поняття», яке не можна зводити до «порції знань» з підручника, «до запасу фактів» [173, 226].

Знання учня з літератури, на думку педагога, складаються з двох, органічно пов'язаних між собою частин: із розуміння учнями матеріалу та із ставлення до цього матеріалу. У статтях учителя знаходимо: «У знанні літератури на перше місце

висувається розуміння ідейних та естетичних критеріїв художнього твору, глибоко особисте, емоційно-моральне ставлення до естетичних цінностей» [173, 226].

Щоб учень повністю сприйняв літературний матеріал, а не просто механічно заучив його, В. Сухомлинський рекомендує давати завдання, котрі б не дозволяли замінити художній твір підручником.

«Треба добиватись того, щоб учні читали художні твори, – зазначав педагог. Часто вони мало вникають у смисл художніх образів. Слова не супроводжуються ніякими почуттями. Це – найсерйозніший недолік знань з літератури» [225, 75].

Питання педагога, звернені до учня, вимагають в першу чергу читання і осмислення тексту художнього твору, а потім уже підручника і додаткової літератури. «Учні, – пише В. Сухомлинський, – не вчать параграф за параграфом, а вдумливо добувають знання...» [163, 261]. При перевірці завдань Василь Олександрович також не радить ставити питання, які вимагали б переказування тексту підручника. Відповідаючи на питання вчителя, учень роздумує, зіставляє, порівнює, пояснює» [163, 261]. Під час відповіді він може використовувати свої записи, помітки, художній текст для того, щоб аргументувати свої висновки. Тільки за умови, коли знання добуваються активними розумовими зусиллями, коли вони підкріплені власною позицією, коло цих знань, за словами педагога, – набуває «роль фактора, що визначає готовність людини до життя» [167, 55].

В. Сухомлинський вважав, що не всі діти можуть однаково добре знати літературу, бо в класі нема і не може бути абстрактного учня, до якого можна «прилаштувати механічно» вимоги, про які йшла мова. Учні різні, і тому до них не можна підходити з однією міркою знань, – необхідно здійснювати принцип: «кожен повинен робити те, на що здібний» [135, 56]. Для цього вчителю, необхідно знати духовний світ, можливості кожної дитини. Сам В. Сухомлинський ретельно вивчав учня, його інтереси, устремління й, по суті, одним із перших в історії методики літератури дав розгорнуту картину читача-школяра на різних етапах його літературного розвитку.

Досвідчений педагог доводив, що сприймання учнями художньої літератури залежить від їхніх вікових особливостей. Для кожного віку дітей характерні свої психолого-педагогічні особливості навчально-пізнавальної діяльності, відповідні можливості, на які не можна не зважати під час вивчення художнього твору, плануючи урок з літератури.

В.О. Сухомлинський виділяв такі вікові періоди:

1. Молодший підлітковий вік (5–6 кл.)
2. Старший підлітковий вік (7–8 кл.)
3. Рання юність (9–10 кл.).

Виходячи з того, що програма обмежувала сили здібних учнів, нівелювала їх знання, Василь Олександрович намагався вивести сильніших учнів за її межі, даючи їм можливість вивчати літературні твори, не передбачені програмою, виступати з рефератами, вносити в свій самостійний пошук елементи дослідження. Він був упевнений, що, ідучи подібним шляхом, можна домогтися того, «щоб кожна дитина досягла свого рівня – найвищого ступеня індивідуального розвитку» [135, 57–58].

Окрім вимог до знань із літератури, В. Сухомлинський визначив й найважливіші вміння, якими учень повинен оволодіти протягом років навчання у школі. Це, зокрема, такі вміння:

- спостерігати явища навколишнього світу;
- думати (зіставляти, порівнювати, протиставляти, знаходити незрозуміле), вміння дивуватися;
- висловлювати думку про те, що сам бачить, спостерігає, робить;
- вільно, виразно, свідомо читати;
- досить швидко й правильно писати;
- виділяти логічно закінчені частини в прочитаному, встановлювати взаємозв'язок і взаємозалежність між ними;
- знаходити книгу з питання, яке цікавить учня;
- відшукувати в книжці потрібні матеріали;
- робити попередній логічний аналіз тексту в процесі читання;
- слухати вчителя й одночасно стисло занотовувати зміст викладеного матеріалу;

– читати текст і одночасно слухати інструктаж учителя про роботу над ним, над його логічними складовими частинами;

– писати твори – розповідати про те, що бачить навколо себе, спостерігає і т.ін. [166, 567].

В. Сухомлинський розумів, що виховати учня засобами літератури, дати знання з літератури та на їх основі розвинути певні вміння та навички не просто. Тому він і вважав викладання словесності однією із найскладніших справ у всьому навчально-виховному процесі.

Вважаючи кінцевою метою вивчення літератури становлення духовного світу людини, Василь Олександрович розумів, що учитель не завжди має можливість бачити наслідки своєї роботи, що інколи цілі десятиліття відділяють посів від жнив. «Інженером можна стати за п'ять років; учитися на людину треба все життя, – говорив В. Сухомлинський, – а для того, щоб засівати ниву, треба підготувати ґрунт, відібрати по зернині насіння – тільки тоді заколоситься багатий урожай» [199, 29].

Фактично Василь Олександрович орієнтував учня на вічне учнівство, а вчителя на вічний пошук. Але він був глибоко переконаний, що цей спільний процес безмежного росту і є вірним шляхом, який забезпечує здійснення головної мети не лише викладання української літератури, але й усього навчання в школі – виховання громадянина і людини.

Оскільки проблема аналізу літературних творів є актуальною, погляди В. Сухомлинського на вивчення літератури мають неоціненне значення не лише для історії методики, а й для сучасної методичної теорії й практики.

В. Сухомлинський не лише методист-теоретик і словесник-практик, він перш за все педагог. Тому вирішував проблеми вивчення літератури, виходячи із загальних завдань навчання й виховання учнів. Він ставив питання про значення й роль літератури у вихованні творчо активної, всебічно розвиненої особистості не в межах самого предмета, а в межах усіх шкільних дисциплін. Вважаючи основним завданням школи виховання всебічно розвиненої, творчо активної особистості, Василь Олександрович для її розв'язання завжди звертався до літератури.

Педагог-практик один із перших сформулював основні положення розвиваючого вивчення літератури, яке в 60-і роки тільки зароджувалось.

З них у просторі особистісно зорієнтованого навчання на уроках літератури актуальними є такі:

1. Людина не лише пізнає світ, а й своєю працею змінює його до себе.

2. Література стає підручником життя завдяки тому, що пробуджує моральні й естетичні почуття в їх тісній єдності.

3. Сприймання художнього твору глибоко індивідуальне, і важливо, щоб кожен проник у задум письменника.

4. Розумове виховання – одна з головних ланок навчально-виховного процесу. Потрібна спеціальна робота, спрямована на те, щоб дитина вміла думати.

5. Процес формування вмінь має бути керованим, розподіленим у часі, спеціально організованим.

6. У вивченні конкретного матеріалу важливим інструментом є різні настанови – те, що зберігається в пам'яті і служить ключем до пояснення нових явищ.

Говорячи про необхідну єдність морального й естетичного впливу художнього твору на учнів, В. Сухомлинський вказує на діалектичний зв'язок цих протилежностей у явищах мистецтва, внаслідок чого відбувається наближення сприймачів до усвідомлення авторського задуму й адекватного переживання прочитаного. Оскільки процес сприймання й емоційної оцінки твору глибоко індивідуальний, підкреслював В. Сухомлинський, дуже важливо, щоб кожен учень усвідомлював авторський задум. Збагатившись авторським ставленням до життя, учні вноситимуть певні корективи у власні ціннісні орієнтири [163, 235–236].

РОЗДІЛ 2

ПЕДАГОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ У СПАДЩИНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

2.1. Проблема вивчення читацьких інтересів школярів

В. Сухомлинський завжди розумів, що діяльність школи, сім'ї та громади в боротьбі за книгу виявиться ефективною тільки за умови, якщо вона буде спиратися на знання й розуміння читацьких інтересів учнів, їх духовного світу в широкому розумінні цього слова.

Проблема вивчення інтересів читача була надзвичайно важливою в педагогіці 50–60-х років. У більшості посібників, присвячених позакласному читанню учнів (Т. Бугайко, М. Кудряшова, Я. Ротковича та ін.), ця проблема розглядалася як одна з необхідних передумов для організації та керівництва позакласним читанням. Т. Бугайко зазначала: «Щоб правильно керувати позакласним читанням учнів, учителеві треба знати літературні запити їх, вивчати рівень їх літературного розвитку. Тоді можна забезпечити індивідуалізоване керівництво читанням із урахуванням особливостей кожного окремого учня» [23, 257].

Цю думку підтримувала і К. Мальцева, яка зазначала: «Щоб правильно керувати позакласним читанням учнів, необхідно знати їх інтереси, особливості сприймання тих чи інших творів, що увійшли в коло читання учнів.

Вивчення читацьких інтересів – важлива й суттєва ланка в роботі кожного викладача літератури, без якого будуть даремними намагання цілеспрямованої організації керівництва позакласним читанням як усього класу, так і при індивідуальному підході до учнів» [80, 19]. Урахування читацької реакції школярів є важливим фактором, який стимулює літературний розвиток учня, готує його до сприймання художніх творів, що передбачені програмою, а також творів поза межами програми.

Зрештою, вивчення читацьких можливостей школяра є необхідною умовою ефективного впливу літератури на морально-

естетичний розвиток учня. Цей аспект проблеми в 50–60-і роки вивчався Н. Бодровою, С. Гуревичем. «Об'єм і характер начитаності, – зазначала Н. Бодрова, – значною мірою визначає особистість учня: його кругозір, спрямування інтересів, ідейні переконання, здатність розуміти в мистецтві й навколишній дійсності» [11, 43].

Визначити об'єм і характер начитаності – це означає вплинути на внутрішній світ учня, на його духовне й моральне обличчя.

Аналіз публікацій журналах «Література в школе», «Українська мова та література в школі» та праць, присвячених читацьким інтересам, дає можливість визначити методику послідовного вивчення читацьких інтересів у 50–60-і роки і зрозуміти які фактори при цьому враховувалися.

Вивчення читацьких інтересів велось за допомогою бесід, аналізу читацьких відгуків, читацьких формулярів, читацьких автобіографій, творів на спеціальні теми і т.п. Значна увага приділялась анкетуванню. Як правило, анкета містила такі запитання:

1. Ваш улюблений письменник?
2. Ваша улюблена книга?
3. Ваш улюблений герой?

При цьому вимагалась мотивація відповіді.

Питань в анкеті могло бути й більше. Т. Бугайко, наприклад, деталізує окремі питання анкети, як-от: «Що саме приваблює вас в образі улюбленого літературного героя? Який літературний твір ви хотіли б докладно розібрати? Який літературний твір справив на вас найсильніше враження і чому?» [23, 258].

Багаторічною практикою вивчення читацьких інтересів було встановлено, що об'єктивність висновків досягається, якщо береться до уваги:

- а) психолого-педагогічна характеристика учня, його особливості;
- б) спрямування його читання;
- в) середовище, що формує учня як читача.

Саме знання читацьких інтересів школярів відкривали дорогу до створення розумної, педагогічно виправданої програми рекомендацій.

Вивчення читацьких інтересів на сучасному етапі розглядається як актуальна методична проблема, що впливає на організацію позакласного читання, яка дозволяє мати уявлення про духовні потреби учнів і більш цілеспрямовано формувати культуру читання школярів.

В. Сухомлинський належить до когорти тих педагогів, спадщина яких дає нове життя методиці вивчення читацьких інтересів учнів. Він вивчав читацькі інтереси учнів, але не ізольовано від духовного світу школяра, від його розумової, моральної, трудової діяльності. Він розглядав читацькі інтереси школярів як продукт діяльності учнів і середовища, в якому вони живуть і розвиваються.

На відміну від загальноприйнятого в методиці підходу до вивчення читацьких інтересів, читацькі смаки учнів цікавили В. Сухомлинського не як щось таке, що лежить «на поверхні глибинного процесу літературного розвитку» учнів, а як наслідок різноманітних, часто дуже складних умов, що формують учня. На думку педагога цією проблемою має цікавитись не лише школа, але й сім'я.

Фактично В. Сухомлинський не просто розглядав коло читання учнів, він вивчав життя учня, а зрештою, і його читання як частину його життя. Важливим полем діяльності психолого-педагогічного семінару в школі В. Сухомлинського було вивчення не лише учня, але й рівня розвитку його сім'ї, її інтересів, її загальної культури. Вчителі з'ясовували, наприклад, які пісні й казки слухав учень у дитинстві, які книги йому читали, яке місце посідає книга в духовному житті сім'ї, які книги учень читає разом з батьками, які газети і журнали передплачують у родині, чи є сімейна бібліотека і яка вона. Такий підхід до вивчення читацьких інтересів учнів був викликаний активною життєвою позицією В. Сухомлинського як громадянина, педагога і методиста. Вивчення учнів і середовища, в якому вони формуються, пов'язувалось у В. Сухомлинського з діагностикою розвитку здібностей школярів і було спрямоване на попередження відхилень як у навчальному, так і в духовному житті. Учений разом із педагогічним колективом ніби проектував розвиток дитини, її інтелекту, моралі, естетичної та емоційної культури, а тим самим і її читацьких інтересів.

У книзі «Духовний світ школяра» [152] В. Сухомлинський досліджує світ дитинства, отрочтва, юності на прикладі десятилітнього життя двадцяти семи учнівських колективів. Учень як читач і як розвинена особистість в цій книзі, як і в інших працях педагога-новатора, злиті воедино, оскільки читацькі інтереси школярів цікавили В. Сухомлинського не відокремлено, а як вияв внутрішньої сутності духовного світу дітей. Педагог простежує, як змінюється учень як читач протягом його шкільного життя. Він один із перших у методиці дає розгорнуту картину читацьких інтересів школярів різного віку.

У педагогічних працях Василя Олександровича знаходимо чимало думок щодо еволюції школяра-читача. Їх вікові категорії В. Сухомлинський розподілив так: «Від дитинства до отрочтва», «Отрочтво», «Юність».

Читацькі характеристики в книзі Василя Олександровича близькі (але ніколи не замінюються) психолого-педагогічним характеристикам учнів. Характеризуючи читачів кожного віку, В. Сухомлинський звертав увагу, перш за все, на рівень сприйняття ними літературних творів. Тому в його оцінці читачів мало посилань на те, скільки книг прочитали діти; його більше цікавило, з яких позицій сприймається книга учнями різного віку.

Для наймолодших підлітків характерна посиленна емоційність і безпосередність художнього прочитання, науково-образна форма мислення. Дитяче сприйняття художнього твору відзначається підвищеною яскравістю, багатством асоціацій, воно конкретне, повне барв і звуків. Це найсприятливіший період для розвитку усного і писемного мовлення учнів, оскільки в дітей особливо загострюється чутливість до художнього слова, його смислових та інтонаційних відтінків. Діти здатні майже дослівно переказувати окремі епізоди твору, зберігаючи його колорит, фіксувати увагу на багатьох таких деталях, які випадають з поля зору дорослого.

У молодших підлітків життєвий досвід невеликий, їм важко збагнути складні почуття, моральні аспекти твору. Для них є характерною фрагментарність, інформативний рівень сприймання літератури. Вони не бачать нерозривного взаємозв'язку всіх компонентів художнього твору як цілісної

художньої структури, а тому виявляють інтерес переважно до розвитку дії, сюжету твору.

У численних своїх працях В. Сухомлинський звертає увагу на конкретність, емоційність, образність сприйняття художніх творів дітьми молодшого шкільного віку, на їх здатність не бачити напівтонів, мати їх лише на рівні факту, вчинку і замість характеристики улюбленого героя назвати лише його ім'я. «Конкретний образ реальної людини в уяві дитини являє собою найяскравішу, найзрозумілішу характеристику», – зазначає В. Сухомлинський [152, 249].

Він вважав важливим той факт, що в маленького читача формується уявлення про ідеал. Для нього це людина, котра здійснює сміливий, мужній вчинок. Тому улюблені герої дітей – козаки-запорожці, діти-герої, учасники Великої Вітчизняної війни та інші. Діти цього віку залюбки читають книги про життя своїх ровесників, про цікаві пригоди, дуже люблять читати казки. Василь Олександрович зауважував, що саме молодший вік від 6 до 10–11 років відіграє вирішальну роль у становленні почуття любові до слова.

Чим менші за віком діти, тим менше можуть вони перевтілюватися. І не тільки безпосередньо в грі, а й у звичайних ситуаціях. Знайомлячись із літературними героями, школяр глибше пізнає свої можливості. Саме за допомогою цього відбувається інтенсивний процес оновлення змісту його духовного світу. Подібне ототожнення себе з літературним героєм у підлітків не є випадковим. Діти ще живуть у світі фантазії, гри. Гра як невід'ємний атрибут дитинства пронизує всі сторони їхнього буття. Процес ідентифікації позитивно впливає на формування їхніх моральних понять і уявлень. Поставити себе на місце літературного героя – означає пережити водночас відповідні ситуації, змальовані письменником, глибше проіннятися тими думками і почуттями, якими сповнений твір.

Говорячи про читачів-підлітків, В. Сухомлинський звертає увагу на ті зрушення, які відбуваються в їх читацькій свідомості: сприймання літературного твору на рівні факту поступово витісняється роздумами над тими питаннями, які пропонує їм розв'язати автор. Книга «все більше хвилює вихованців значущістю, суспільно важливою ідеєю, втіленою в образах»

[152, 249]. Особливо приваблює їх духовна стійкість, витримка, сила, мужність, через те улюбленими героями підлітків є люди, які здатні на сміливі вчинки й високі моральні якості, воїни, мислителі, вчені.

В. Сухомлинський вважає, що показником зростаючої читацької культури є жанрова різноманітність у читанні підлітків (казка, фантастика, пригоди, подорожі, повісті, оповідання, вірші, навіть листи), намагання, аналізуючи образи, ніби порівнювати їх із собою, зі своїм особистим досвідом. «Читання стає могутньою виховною силою завдяки тому, що, захоплюючись моральною красою, прагнучи наслідувати, людина починає думати про себе, оцінювати свої дії та вчинки, вимірювати себе певною міркою моральності» [150, 427].

Вивчаючи читацький досвід учнів старшого віку, В. Сухомлинський говорить про зростаючий інтерес юнаків та дівчат до естетичної оцінки твору: лише «гострий сюжет, без глибокої думки» їх не задовольняє; учні не визнають творів, що мають тенденцію ніби прикрасити дійсність, привести все до щасливого кінця; зростають вимоги до художньої форми, до виразності мови, до різноманітності поетичних засобів. Поступово під впливом навчання розвивається здатність помічати художні прийоми і багато таких деталей у тексті, на які не звертають увагу учні 5–6 класів. Тут виразніше виявляються індивідуальні особливості дітей у сприйманні мистецтва. Художні твори, з якими знайомляться старші підлітки, викликають у них більше асоціацій, ніж у молодших підлітків. Вони осмислюються в багатоманітній системі взаємозв'язків з позицій концептуальності.

У старшому підлітковому віці значно розширюються читацькі запити, зростає інтерес до творчості окремих митців. Найцінніше набуття старших підлітків – відкриття свого внутрішнього світу. Ця особливість впливає на характер сприйняття учнями художніх творів, відбувається своєрідне переакцентування у їхньому сприйнятті – від фабульного до проблемно-психологічного. Якщо важливою перспективою для молодшого підлітка є пізнати навколишню дійсність, то для старшого підлітка перспектива має інший характер: він повинен визначити своє місце у цьому світі. У цей час особливо

загострена увага до внутрішнього світу людини, до навколишнього життя, а тому й учні цього віку вмiють краще заглиблюватися у внутрішній світ персонажів.

Важливим підтвердженням росту рівня літературного розвитку старшокласників, за В. Сухомлинським, є їх читацькі вимоги: чим серйозніша книга, чим глибша в ній думка, тим більше вона викликає бажання у вихованців перечитати її, поговорити про неї або вступити в полеміку з автором. Тому в книзі старшокласник так, як і підліток, шукає позитивного героя. Але, на відміну від молодших школярів, у юнаків та дівчат ідеал – це не конкретний герой, а збірний образ, що уособлює любов до Батьківщини, до народу, вірність переконанням, принциповість, моральну стійкість, готовність до самопожертви, гуманізм, працелюбність і т.д. Цей ідеал, у розумінні педагога, має величезний вплив на сприймання учнями літератури, формує їх ціннісні орієнтації, визначаючи критерії оцінки творів.

Аналіз архівних джерел показав, що у Павлиській середній школі цій проблемі надавали особливої уваги. У рукописному журналі «Педагогічна думка» (1967–1968 рр.) обговорювалися теми: «Єдність сім'ї і школи у вихованні дітей», зокрема роль книги у вихованні [247, 40–50]; «Виховання моральної зрілості в процесі вивчення літератури», зокрема розроблено тематику морально-етичних бесід:

1. І.П. Котляревський, «Наталка Полтавка»
Т.Г. Шевченко «Катерина» – Бесіда про дівочу гордість
2. Марко Вовчок – Зовнішня і внутрішня краса людини
3. Іван Франко – Працелюбність, роль самоосвіти в житті людини
4. М. Коцюбинський – Ставлення М. Коцюбинського до матері
5. Леся Українка – Роль самоосвіти в житті людей сильної волі
6. М.Т. Рильський – Любов до природи рідного краю
7. В.М. Сосюра – Культура людських почуттів
8. А.С. Малишко – Любов і повага до матері
– Без любові, без праці людина не може бути щасливою [247, 78–79].

Нові можливості сприйняття літератури відкриваються перед учнями в ранній юності. Це роки подальшого розвитку фізичних та духовних сил людини, період активного становлення її емоційної сфери. В ранній юності складається система ціннісних орієнтирів, таким чином формуються сприятливі умови для активного формування художніх смаків. Юність – вік шукань, схвильованих роздумів, високих прагнень і поривань, вік інтенсивного формування світогляду. Юність звернена в майбутнє.

У старших класах великою популярністю користуються ті художні твори, в яких ставляться важливі моральні проблеми людського буття, психологічно осмислюються стосунки людини з суспільством, порушуються питання про моральні норми, тощо. У книгах учні 9–11 класів шукають відповіді на ті проблеми, які їх найбільше хвилюють, осмислюючи своє місце в житті. Улюблені твори старшокласників – поезія і проза високого громадянського звучання. Серед пісень – передусім твори про кохання. Старшокласників приваблює психологічний аспект художніх творів, моральні стосунки між персонажами, проблеми дружби, любові, щастя, духовної свободи і соціальної справедливості.

На відміну від учнів середнього шкільного віку, в яких еталоном може виступати конкретний образ, герой твору, його дії і вчинки, у старшокласників, крім конкретних образів, взятих за зразок для наслідування, може виступати і моральний ідеал узагальненого характеру. Це своєрідний еталон, на основі якого людина регулює свою власну поведінку. Наслідування ідеалів – вищий прояв моральної зрілості людини.

Морально-естетичний ідеал допомагає, на думку В. Сухомлинського, створити внутрішні референтні групи, на які юнаки та дівчата орієнтуються не лише у своїх естетичних оцінках, але й у своїй поведінці. Учніські відгуки про книги, щоденникові записи, бесіди, диспути, читацькі конференції утвердили В. Сухомлинського в необхідності рівнятися на ці референтні групи. Для педагога важливим було не те, щоб учень прочитав багато. Вирішальне значення мало те, як людина читає.

Виховуючи читачів, він, перш за все, думав про Людину. Для педагога читацька культура школяра важлива була не сама

по собі, не як самоціль, а як одна з умов виховання людини. Тому в оцінці учнівських висловлювань В. Сухомлинський віддавав перевагу прямим свідченням впливу книги на учня, а не її глибокому аналізу.

Для прикладу наведемо читацький відгук, а вони не поодинокі, щоденниковий запис Колі С., котрий В. Сухомлинський використав як своєрідне свідoctво впливу книги на учня: «Коли я читав книгу про Мічуріна, переді мною відкрився новий, зовсім невідомий світ. Я повірив, що є люди, котрі знаходять своє щастя в боротьбі за щастя людей. Соромно стало за свої думки. Я вважав, що кожен дбає лише про своє благополуччя. Світ уявлявся мені грою, в якій треба обдурити інших, щоб самому стати щасливим. Я читав книгу про Мічуріна, а думав про тих людей, котрих я знав з дитинства. Вони обманювали матір. Книга переконала мене, що справжні люди не такі. І ось що дивно: хороших людей тепер я побачив у житті. Їх, виявляється, порівняно більше, ніж поганих. Справжня краса людська в тому, щоб творити добро для людей» [175, 268].

Книга цікавила В. Сухомлинського як засіб виховання, як свідчення росту морального розвитку учня. Видатний педагог був переконаний, що справжнє читання – це співпереживання. Читання стає співпереживанням там, де є духовне життя в світі слова.

У методиці 70–90-х років вивчення читацьких інтересів порівняно з 50–60-ми роками значною мірою пішло вперед: визначено критерії літературного розвитку учнів у залежності від їх віку, виявлені особливості сприймання учнями епосу, лірики і драми, зрештою, накопичено багатий досвід вивчення особливостей сприймання окремих творів, і головне – власне ставлення учня до літературного твору все більше входить у сам процес вивчення твору і в методику позакласної роботи з літератури. Ці проблеми яскраво представлені в працях російських та українських методистів: Н. Волошиної, М. Кудряшова, В. Маранцман, В. Неділька, Є. Пасічника, З. Рез.

Вивчення учня як читача стало предметом дослідження не лише методики, а й соціології, психології, педагогіки, літературознавства. Досвід В. Сухомлинського з цієї проблеми дає можливість уявити достатньо повну картину читацьких

інтересів і смаків школярів 50–60-х років. Визначені В. Сухомлинським вікові рівні літературного розвитку учнів, специфіка підходу учнів різного віку до літературних творів, конкретні читацькі характеристики, зроблені педагогом, залишаються актуальними. А окремі зміни в читацьких смаках учнів Павлиської школи і сучасних школярів дають змогу побачити зміни в літературному розвитку учнів. Заслуговує на увагу сам підхід В. Сухомлинського до вивчення читацьких інтересів школярів, коли, з одного боку, читацькі інтереси розглядаються як результат діяльності учня й середовища, в якому вони розвиваються, а з другого – є основою для прогнозування розвитку учня, його інтересів, естетичної та емоційної культури – його особистості в цілому.

Проблема вивчення читацьких інтересів школярів є актуальною і в сучасній загальноосвітній школі та теоретико-методичній практиці.

Члени лабораторії методики викладання літератури Інституту педагогіки АПН України чимало уваги приділяють проблемі сприймання учнями літератури, проблемі вивчення читацьких інтересів школярів. «Дуже важливо визначити рівень читацької культури наших учнів, виявити, в яких питаннях формування культури читання є здобутки, а в яких – недоліки», – зазначає Н. Волошина [87, 266]. Вона радить учителям застосовувати такі прийоми роботи, що спряли б розвиткові в учнів внутрішніх умов до формування читацького інтересу: допитливості, вдосконалення техніки читання, уміння виділити у творі основне тощо. Як і В. Сухомлинський, Н. Волошина звертає увагу на те, що рівень начитаності школярів-підлітків часом спадає. Отже, саме вчитель літератури повинен створювати на уроці та в позакласний час такі ситуації, проводити такі заходи, під час яких учні мали б довірити вчителю свої думки про книгу, її героїв, про те що сподобалось, а з чим, можливо, учень не погоджується.

Підходи В. Сухомлинського до вивчення читацьких інтересів дали поштовх для наступних досліджень.

На думку Н. Волошиної, допоможе словеснику у вивченні читацьких інтересів учнів написання творів на такі теми: «Книга – мій друг», «Моя улюблена книга», «Мій улюблений

літературний герой», «Книга у нашій сім'ї». Аналіз таких творів допоможе вчителю вибрати і спланувати форми роботи над тим чи іншим твором і визначити ставлення учнів до проблеми читання взагалі.

Сучасні методисти (Н. Волошина, Б. Степанишин, Є. Пасічник) радять організовувати перегляд читацьких формулярів учнів у шкільній та в інших бібліотеках (сільській, міській, районній), де учні беруть книги, зробити облік читацьких замовлень у бібліотеці з метою вивчення читацьких запитів. Фонди бібліотек, особливо сільських, сьогодні недостатні. Але в сільській місцевості учні нерідко звертаються до вчителів за допомогою. Учитель із власної бібліотеки інколи дає книги для читання. Але всі форми роботи, які застосовує словесник дадуть результати, за цієї умови на уроці можна підвести підсумки і накреслити перспективний план роботи.

У багатьох школах учні ведуть читацькі щоденники. Їх перевірка теж дасть можливість учителю визначити читацькі інтереси школярів.

Н. Волошина пропонує проводити анкетування й дає такі орієнтовні запитання:

1. Ваш улюблений письменник? За що ви його любите?
 2. Які герої з прочитаних книг вам подобаються? Чому?
 3. Які твори сучасної і зарубіжної літератури ви прочитали за останні роки?
 4. Що захоплює вас у творах сучасної літератури?
 5. Назвіть ваші улюблені книги.
 6. Про що б ви хотіли прочитати? Які книги вам потрібні?
- [87, 267].

На думку Н. Волошиної, питання можна ще деталізувати:

1. Як ви добираєте книжки для читання? Чи керуетесь яким-небудь планом, порадами учителів, батьків, друзів?
2. Чи знаєте, як дібрати літературу з питання, яке вас цікавить? Розкажіть про це.
3. Доводилось вам пропускати окремі місця з книжки? Якщо так, то які саме?
4. Що ви любите вивчати напам'ять? Чи доводилось вам вивчати щось напам'ять під час самостійного читання?
5. Як ведете ви запис про прочитані книги?

6. Які ви знаєте словники і довідники? Чи доводилось вам ними користуватись?

7. Як часто відвідуєте ви бібліотеку у своєму селі, місті? Чи працюєте в читальному залі?

8. Чи є у вас домашня бібліотека? Які в ній книжки?

9. Які раніше прочитані вами твори ви перечитали заново? [87, 268].

Таке анкетування дає можливість: з'ясувати обсяг і коло читання учнів, проаналізувати читацькі симпатії і вподобання школярів на ту чи іншу тему або за жанром; встановити пряму залежність між інтересами школярів і їх читацькою культурою.

Зі змісту цих анкет видно, що особливої уваги слід надавати не кількості прочитаних книг, а тому, як учень читає й оцінює прочитане. Ці завдання співзвучні з тими, які ставив В. Сухомлинський перед словесниками, щоб навчити учня «читаючи думати, а думаючи читати».

Отже, В. Сухомлинський створив нову методику вивчення читацьких інтересів школярів, визначив вікові категорії учнів-читачів, зазначивши, що сприймання літератури учнями залежить від багатьох факторів: загального естетичного розвитку читача, життєвого і читацького досвіду, психічних особливостей учнів і від ступеня їх літературної освіти. Сучасні методисти та вчителі-практики використовують у своїх наукових та практичних розробках досвід В. Сухомлинського з вивчення читацьких інтересів школярів, оскільки проблема самостійного читання учнів і виховання любові до книжки набуває особливого значення і вимагає узагальнення всього кращого, що дала в цьому плані історії методики літератури.

2.2. Робота з книгою у Павлівській середній школі

Організація учнівського читання й керівництво ним – важливий підрозділ вивчення літератури. Вітчизняною школою, учителями-словесниками і методистами накопичений великий досвід у цій галузі: визначено шляхи вивчення читацьких інтересів школярів, створена методика керівництва читанням,

розроблено основні види уроків позакласного читання, визначено зв'язки між класним і позакласним читанням. Можна стверджувати, що створена серйозна база для вчителя-практика і для подальших наукових пошуків у цій галузі.

Але незважаючи на певні здобутки, сучасна шкільна практика показує різкий спад начитаності учнів, часто невміло вивчаються причини цього спаду, відсутні єдині вимоги в роботі з книгою, а часто зустрічається й слабка популяризація книг. Як відомо, одним із показників позитивного ставлення до літератури є інтерес до читання. Та останнім часом він значно знизився, особливо у підлітків та старшокласників. Значна частина читачів на дозвіллі користується переважно домашніми бібліотеками, які в основному комплектувалися в час гострого книжкового дефіциту, серед яких здебільшого немає жодного тому української класики. Тенденція до зниження читання пояснюється і впливом науково-технічної революції. В наш час кіно, телеекранами, комп'ютери успішно конкурують із книгами. Нерідко нові художні надбання входять у духовний світ молоді не стільки через безпосереднє знайомство з текстами творів, скільки за допомогою інших засобів – кіноекранізацій, відеOVERSІЙ, театральних постановок тощо. Та це не є способами поширення літератури. Художня думка, виражена іншою мовою, втрачає свою специфіку: все, що залишається з художнього твору, – це лише його сюжет. Тому проблема учнівського читання не застаріла, а є першочерговою для вчителя української літератури.

До цього питання зверталися й звертаються у своїх дослідженнях учені-методисти, зокрема О. Бандура, Т. Бугайко, Ф. Бугайко, Н. Волошина, В. Голубков, В. Неділько, Є. Пасічник, М. Рибникова, Б. Степанишин.

Щоб проводити цілеспрямовану роботу з книгою у різноманітних формах, необхідно звернутися до історико-педагогічного досвіду минулого. Особливо повчальний – досвід роботи В. Сухомлинського з книгою. У різноманітних статтях і книгах Василя Олександровича, у рукописах міститься матеріал, який дає можливість визначити підходи педагога до цієї проблеми. Аналіз архівних джерел показав, що в школі В. Сухомлинського панували, за його ж словами, «чотири культу:

культ Батьківщини, культ людини, культ книги і рідного слова» [168, 20]. Окрім цього, діти школи відрізнялись рідкісним книголюбством і начитаністю. У Павлиській школі добре була організована робота учнів із книгою, проводились цікаві свята книги, а сама книга стала могутнім засобом виховання й освіти учнів.

Організуючи учнівське читання, В. Сухомлинський керувався основними напрямками в роботі з книгою, що були визнаними в методиці 50–60-х років. Але, відійшовши від авторитарних програм, значно розширив межі цієї педагогічної проблеми. Аналіз праць ученого засвідчує, що найбільшої ваги він надавав таким проблемам: 1) значення читання в житті учня; 2) читацькі інтереси школярів; 3) критерії відбору книг і коло читання для різних класів; 4) види і форми роботи з книгою у школі; 5) керівництво позакласним читанням.

В. Сухомлинським було створено оригінальну методику роботи з книгою. Він розглядав проблему читання учнів як одну із найважливіших педагогічних проблем, від розв'язання якої залежить не лише літературний розвиток учнів, а й той моральний і духовний потенціал молоді, який визначає майбутнє країни. Ці думки педагог висловив тоді, коли науково-технічна революція підняла престиж науки на неймовірну висоту, зробила її могутньою силою суспільства й вимагала виховання нової людини, освіченої і всебічно розвиненої. Історичні закономірні процеси мали вплив на людей, їх поведінку, світогляд, їх сприйняття науки і мистецтва і відобразились на характері шкільної освіти. В цей час суттєво змінилась система шкільного викладання. Розширено програми з фізики, хімії, математики. Разом з тим зменшено години на вивчення літератури. Навіть були поради «витіснити давні періоди в літературі», пояснюючи це тим, що «класика у всіх її виявах не вічна і з часом втрачає свій освітній і виховний вплив, що «належним чином» вона сприймається лише спеціалістами і «не впливає на розум, почуття і волю молодих поколінь» [56, 35]. Саме в ці роки набула широкого резонансу дискусія «фізиків» і «ліриків», котра показала, що мистецтво і наука часто протиставляються, причому в цьому протиставленні мистецтво не виграє. Тому не дивно, що

у школі 50–60-х років спостерігалась деяка недооцінка художньої літератури у вихованні нової людини.

Саме в таких умовах В. Сухомлинському довелося відстоювати роль і значення літератури в житті школярів.

У статті «Век математики или век Человека?» педагог упевнено заявляв, що прогрес вимагає «більше, ніж коли б то не було, думати про те, що ми вкладаємо в душу людини», які ідеї переможуть в її свідомості – ідеї добра чи ідеї людиноненависництва і себелюбства [126, 42].

В. Сухомлинський вважав, що гуманістичну основу особистості формує така дисципліна, як література. «Вона утверджує в душі дитини почуття високої гордості від думки, що вона Людина. Вона застерігає її від усього низького, хибного, принижуючого людську гідність» [126, 43]. Саме література допомагає виховати в дитині доброту, тактовність, душевну чутливість. Ці якості людської особистості є загальним фоном гармонійного розвитку, на якому будь-які інші якості, зокрема, розум, талант, працелюбність – набувають справжнього значення. Тому не враховувати значення літератури – означає втратити душу дитини.

Однак, відстоюючи значення і роль літератури, Василь Олександрович не применшував значення інших шкільних дисциплін. Він вважав, що, лише вміло поєднуючи гуманітарні й природничо-математичні дисципліни, школа зможе виховати гармонійну, всебічно розвинену Людину.

Погляд на літературу, як на основу морального виховання, що послідовно відстоював В. Сухомлинський в умовах, коли престиж літератури як мистецтва, і як навчальної дисципліни падав, визначив позицію педагога щодо значення читання в житті школярів. Слід зазначити, що престиж навчального предмета нерозривно пов'язаний із його суспільною значущістю і визначається певною мірою характером суспільної атмосфери у той чи інший період життя. Треба було мати громадянську сміливість, щоб в умовах заідеологізованої педагогічної парадигми відстоювати свої позиції щодо ролі української книги. Новаторство В. Сухомлинського полягає в тому, що він змодельював педагогічний процес, який ґрунтувався на

психологічних закономірностях, внутрішніх мотивах і потребах діяльності учнів.

В. Сухомлинський тісно пов'язував виховну й освітню функції книги, вважаючи, що від багатства інтелектуального життя залежить благородство, безкорисність устремлінь юності, що знання облагороджують і підносять душу. Однак з експериментальною метою він виділяв два напрями дослідження:

- 1) книга і життєва доля учнів;
- 2) книга і навчання школяра, його здобутки з усіх предметів, перш за все з літератури [229, 14].

Аналіз архівних джерел засвідчує особливу увагу педагога до виховної ролі книги та її освітнього значення.

Висновки В. Сухомлинського про значення книги в житті учнів обґрунтовані тривалим і всебічним вивченням духовного життя кожного учня в умовах шкільного і сімейного колективу. В. Сухомлинський вів планомірне, цілеспрямоване, наукове спостереження не лише за духовним життям учнів, починаючи від їх вступу до школи і до її закінчення, але й слідкував за певними здобутками в свідомості своїх колишніх вихованців уже за межами школи [152, 352]. Він вивчав співвідношення між інтересом до художньої літератури і життєвою долею майже всього дорослого населення Павлиша. Під тим же кутом зору Василь Олександрович розглядав дозвілля молодих робітників.

Після ретельних досліджень і спостережень В. Сухомлинський довів існування прямого зв'язку між начитаністю молоді та її моральним обличчям. Він пояснював пuste, бідне на духовні запити життя деяких молодих людей у більшості випадків тим, що в шкільні роки вони не навчилися любити книгу, не навчилися пізнавати в ній навколишній світ і самих себе.

Аналіз наукової спадщини В. Сухомлинського показав, що педагог проводив індивідуальні бесіди з 113 підлітками і молодими людьми у віці від 15 до 25 років, що вчинили тяжкі злочини. При опитуванні він ставив запитання: «Які літературні твори ви читали?» 36 відповіли: «не пам'ятаю», 13 – «нічого не читав», 4 – «все вилетіло з голови», 3 назвали «Тараса Бульбу», «Асю», але забули авторів; ще 3 читали «щось про поміщиків», «щось про циган», 3 – взагалі нічого не відповіли. На питання хто

такі Шекспір, Сервантес, Р. Ролан, 109 осіб відповіли «не знаю», 2 – «здається письменники», 75 осіб не знали, що означає слово «композитор», 69 осіб не могли назвати живописні твори, які подобаються; 41 не розуміли, що таке живопис, навіть не знали назви кольорів; четверо відповіли: «Ті, що на вікнах» [129, 132–133].

Із 113 осіб – 86 закінчили сім чи вісім класів, 21 – технічне чи ремісниче училище, 18 – середню школу, 16 вибули з IX–X класів чи технікумів, 3 навчались у технікумах, ще 3 – в інститутах. Лише троє відсіялись із восьмирічної школи і один із третього класу. Відповідно освітній рівень цих молодих людей досить високий, але книга не ввійшла в їхнє життя, а знання, які вони колись одержали в школі, але не підтримали їх читанням, виявились поверховими, не сформували в них високих моральних якостей, а отже, не підготували їх до життя.

Такі індивідуальні бесіди з підлітками переконали В. Сухомлинського, «що найважливішою причиною тих нездорових явищ серед підлітків і юнацтва, котрі все більше тривожать громадськість – п'янство, хуліганство, безглузда трата часу – це пустота, убогість, обмеженість розумового життя після закінчення школи, які процвітають на основі пустоти й убогості інтелектуальних інтересів у шкільні роки... післяшкільне виховання – це головним чином самовиховання, воно ж можливе лише за умови, коли в шкільні роки людина полюбила книгу, навчилася пізнавати в книзі не лише навколишній світ, але й саму себе» [160, 293].

Але Василь Олександрович досліджував не лише витoki окремих «нездорових явищ серед підлітків і юнацтва»: він вів багаторічне спостереження за життям своїх колишніх вихованців, у духовний світ яких ввійшла книга. Ці молоді люди зберігали потребу в читанні художньої літератури, в постійному культурному рості; вони були активними читачами місцевої бібліотеки, брали участь в обговоренні книжних новинок, вони комплектували особисті бібліотеки. Збирання книг, зазначав В. Сухомлинський, викликане у них не пристрастю до колекціонування, а глибоким інтересом до книги. Цей інтерес визначає й поведінку молодих людей у побуті, в сім'ї, на виробництві.

Павлиський учитель відзначав активну громадянську позицію цих людей, їх високу моральність, творче ставлення до праці.

Отже, багаторічні спостереження дозволили В. Сухомлинському впевнено довести, що книга формує духовний світ молоді: вона визначає великою мірою спрямування особистості; пробуджує громадянські почуття, виховує любов до Батьківщини й до свого народу; готує моральну, естетичну і трудову позицію людини; допомагає виробити уявлення про ідеал; з книги починається самовиховання й самопізнання, книга – джерело знань.

Здається, що ці висновки зовсім не нові. Але у педагогічній спадщині В. Сухомлинського вони опираються на такий широкий, ретельно перевірений часом матеріал, що набувають особливої переконливості й доказовості й дають можливість уявити проблему впливу книги на долі школярів 50–60-х років ХХ ст.

Разом з тим В. Сухомлинський добре розумів, що виховувати учнів лише книгами не можна. На його думку, це однаково, що намагатися зіграти «Героїчну симфонію» Бетховена на одній клавіші. Виховує лише гармонія. Але гармонія не була б досягнута, якби не було книги, котра стала б для підлітків чимось дорогим, особистим» [160, 312].

В. Сухомлинський, як і всі вчителі 50–60-х років, підкреслював не лише виховне, а й освітнє значення книги та в традиційні погляди на цю проблему він вніс суттєві корективи.

Методисти Г. Бочаров та М. Кудряшов вважали, що літературна освіта учнів взагалі неможлива без систематичного позакласного читання, що воно тісно пов'язане з самостійним читанням школярів, що воно «буде поставлене правильно за тієї умови, якщо разом з детальним вивченням найвидатніших творів у класі учні будуть читати художню літературу в позаурочний час» [20, 65].

У процесі аналізу методичної літератури ми з'ясували, що вчителі 50-х років вважали, що позакласне читання доповнює ті недоліки в літературній освіті, які виникають у зв'язку зі скороченням програм з літератури [190, 4].

В. Сухомлинський загалом підтримував думки методистів про освітню місію позакласного читання і, поклавши в основу дослідження детальний аналіз успішності учнів різних класів, зробив ряд висновків:

1. Між якістю знань учнів, повнотою їх інтелектуального життя і начитаністю існує пряма залежність. Для того, щоб учень ясно усвідомлював мету уроку, збагачував свій словник, не запам'ятовував (тобто механічно заучував), а розумів матеріал, який вивчається на уроці, щоб учень умів поєднувати теорію з практикою, йому необхідно багато читати. Інакше «учіння на уроках перетвориться в зубріння» [163, 110]. Таким чином, справжні, а не формальні знання, на думку В. Сухомлинського, практично неможливі без організації позакласного читання.

2. Позакласне читання – шлях усунення перевантажень, якими страждають програми. Багаторічний досвід роботи допоміг учителеві побачити, що від перевантажень найбільше страждають діти, у яких «бідний фон інтелектуального життя». Чим менше учень читає газет, науково-популярної і художньої літератури, тим складніше він володіє основами наук. Якщо учень читає журнали «Юний технік», «Юний натураліст», «Піонер», «Техника молоді», то, на думку В. Сухомлинського, «вчитися такому учневі легко, він в три-чотири рази менше за інших втрачає часу на підготовку домашніх завдань, на уроках завжди ставить питання, які виходять за межі програми» [135, 58].

Певне розвантаження учня, відповідно уявлялось не як «звільнення» його від якихось знань, а як створення таких умов, за яких ці знання сприймалися би учнями легко й природно. І знову Василь Олександрович бачить вихід в організації читання. Причому загальнотеоретичні висновки у педагога не абстрактні, а розраховані на реальну практику й реального учня. Педагог ставив мету – визначити співвідношення між обов'язковим читанням (підручника) і вільним самостійним читанням книг учнями.

В. Сухомлинський зауважував: «... якщо ми хочемо, скажімо, учневі VIII класу, полегшити процес учіння, необхідно зробити так, щоб він читав у три рази більше, ніж він заучує, запам'ятовує. В IX–X класах необхідно читати в чотири-п'ять

разів більше того, що повинно зберігатися в пам'яті» [156, 331–332].

3. Подальше життя учнів за межами школи може бути зумовлене тим, як учні в школі навчилися добувати знання, осмислювати і застосовувати для одержання нових. І це може зробити, на думку педагога, лише книга. Вона, зазначає Василь Олександрович, «спонукає до учіння» не лише літератури, але й інших наук [129, 139].

4. Характер навчання залежить від рівня начитаності учнів. Василь Олександрович вважав, щоб навчання могло стати для школяра відкриттям, приносило йому радість, «необхідний інтелектуальний фон, на якому відбувається запам'ятовування. Цей інтелектуальний фон – читання» [136].

Василь Олександрович говорив: «... якщо є інтерес до читання того, що не обов'язкове для учіння, то учень з інтересом читає і підручник» [163, 255].

Отже, педагог ставив у пряму залежність можливість переходу до розвиваючого навчання і ступінь його ефективності від начитаності учнів.

Разом з тим В. Сухомлинський добре розумів, що результативність самостійної інтелектуальної роботи учня з книгою проявляється в «тривалому процесі становлення нахилів, здібностей, покликання», що начитаність впливає на особистість кожної окремої людини і на її успіхи у навчанні не однаково і не одразу, інколи її вплив відчутний уже після школи, а інколи «знімається» різними обставинами.

В. Сухомлинський враховував індивідуальні можливості учнів: він зустрічався з різними дітьми, серед яких не всі любили читати і не всі оволодівали тим мінімумом книг, котрий, на думку вчителя, був необхідним для учнів сучасної йому школи. Хоча він бачив і позитивне в таких учнях, які не читають але був переконаний у тому, що в справі виховання й освіти ніщо не замінить книги.

Проведене В. Сухомлинським спостереження, присвячене визначенню ролі книги в житті школяра, за своїм змістом і тривалістю має оригінальний характер. Роздуми В. Сухомлинського про книгу – це не лише знаменний факт для методики 60-х років, але характер спостереження, яке здійснене

педагогом, його результати повчальні й актуальні нині, оскільки літературна освіта в сучасній школі зорієнтована на виховання особистості, національно свідомої, духовно багатої.

Проблеми сучасної методики викладання української літератури співзвучні з проблемами, які порушував у своїй практичній діяльності В. Сухомлинський. Мабуть, найболючіша з них, це скорочення тижневого навантаження на вивчення літератури. Замість трьох годин маємо дві години. Обсяг творів для читання досить об'ємний, але часу відводиться мало, особливо це стосується вивчення великих епічних творів у старших класах.

Тому в ході дослідження ми певною мірою порівнюємо проблеми методичного характеру в Павлиській школі та сучасний стан проблем викладання літератури.

В. Сухомлинський розробив критерії відбору книг для читання і визначив коло читання для учнів різного віку. Правильно дібрати книги для читання означало для педагога спроектувати майбутнє духовно багате життя школяра, сформувані в його свідомості «уявлення про найважливіші етапи духовного життя людства» [163, 244].

В.О. Сухомлинський був глибоко переконаний у тому, що від того «які книги читає людина в роки отроцтва і ранньої юності, чим стала для неї книга ... залежать її духовне багатство, осмислення переживання мети життя», «виховання поглядів, почуттів, ставлення молоді до свого обов'язку» [160, 288–289]. Крім цього, правильно визначити коло читання для Василя Олександровича означало встановити норму начитаності, необхідну для літературного розвитку учнів.

Зауважимо, що методисти 50–60-х років намагались визначити коло читання учнів і виявити приблизну норму начитаності учня. Під нормою начитаності вони розуміли «всю силу свідомо, осмислено прочитаних літературних творів», що входили до програми й вивчалися на уроках, а також тих, що не ввійшли до цього списку [62, 54].

У 50–60-і роки в методиці існувала думка про те, що треба укласти список книг для обов'язкового читання учнями, а для цього, по-перше, визначити критерії відбору книг, по-друге, врахувати читацькі інтереси і можливості учнів різних класів і,

по-третє, визначити кількість книг, які варто було б прочитати учням різних класів.

З'ясовуючи проблему відбору книг для читання, опиралися на такі фактори: наскільки цінною є книга в художньому плані; які пізнавально-виховні завдання можна розв'язати на цьому матеріалі; якому віку дітей вона адресована.

У статті Г. Бочарова і М. Кудряшова «Система літературного образования в семилетней школе» критерієм відбору книг рекомендувалося вважати ідейність, художність, доступність творів учням певного класу [20, 62]. Подібної думки дотримувались більшість методистів: Т. Бугайко [22], О. Мазуркевич [79], К. Мальцева [80], М. Пушкарьова [104].

У зв'язку з уведенням уроків позакласного читання критерії оцінки книг, що були визначені для читання учнями, значною мірою конкретизувалися: з численної кількості книг пропонувалося вибирати лише класику, тобто високохудожні твори, оскільки лише вони забезпечать правильний ідейно-естетичний розвиток учнів і дадуть зразки прекрасного мовлення. В той же час із класичної літератури рекомендувалося відібрати твори, котрі мали «вирішальне значення в історії суспільної думки й історії літератури» та «живе значення для сучасної радянської культури». Всі ці твори повинні бути доступні учням і відповідати їх інтересам [61, 11].

Для зразка норми начитаності учнів, що закінчили школу, М.І. Кудряшов пропонував орієнтований список, в якому, разом з творами, що вивчалися в класі, були визначені кращі твори народної творчості, російської, радянської, зарубіжної класики [62, 55–56].

В. Сухомлинський узяв до уваги результати сучасних йому методичних пошуків й зробив спробу окреслити коло читання для всіх шкільних вікових категорій, від дитинства до юності включно. З численних праць ученого з цієї проблеми видно, що він розумів, яку складність і разом з тим важливість являє собою це завдання. «Море книг оточує школяра, їх багато тисяч. Одні з них абсолютно нейтральні – в них нічого нема ні для розуму, ні для серця. Інші – просто шкідливі... Як вимогливо й суворо треба добирати ці книжки, як уміло показувати юнацтву шляхи до них», – писав В. Сухомлинський [148, 235].

Особливо великого значення Василь Олександрович надавав відбору книг для учнів молодшого шкільного віку. Він вважав, що дитинство – «найважливіший період людського життя», саме в дитинстві «закладається людський корінь» і від того, що входить в розум і серце дитини, великою мірою залежить, якою вона буде в майбутньому [160, 312].

Предметом постійної турботи В. Сухомлинського було те, «щоб в дитячі руки не попала жодна погана книжка, щоб діти жили в світі цікавих творів, які ввійшли в золотий фонд національної й загальнолюдської культури» [160, 341]. В основу комплектування книг для шкільної бібліотеки були покладені такі критерії: художня література, що утверджує найважливіші загальнолюдські цінності, відображає національну і світову історію, духовну і матеріальну культуру, мистецтво. Вчений підкреслював, що потрібно, насамперед, враховувати інтереси дитини, її індивідуальність. Лише тоді можна підібрати саме ту книжку, яка не залишить її байдужою, спонукатиме до роздумів [201, 8].

Читанню дітьми художньої літератури в Павлиській школі приділялася велика увага.

У книзі «Серце віддаю дітям» Василь Олександрович розповів про дитячу бібліотеку. Для молодших школярів у школі була створена Золота бібліотека дитинства, до якої ввійшли найкращі книги українських та зарубіжних письменників. Бібліотека для молодших школярів мала чотири відділи. До першого відділу входили класичні твори вітчизняної та зарубіжної літератури; до другого – різні за тематикою оповідання сучасних письменників. Третій відділ становили казки, вірші, байки, які призначались лише для позакласного читання. Кожен учень вибирав для себе твори самостійно. Четвертий відділ – це старогрецька міфологія. Вона відігравала важливу роль в інтелектуальному та естетичному вихованні школярів. Зміст усіх розділів підпорядковувався основній меті – розвивати мислення, уяву, спостережливість, виховувати почуття прекрасного, благородні наміри.

Читання книг, за словами Василя Олександровича, є для дітей «не лише пізнанням світу, не тільки вправами, що

сприяють виробленню міцних навичок і вмінь, але й школою емоційно-морального виховання» [168, 202–203].

Зауважимо, що перелік творів для читання, запропонований В. Сухомлинським, варто сприймати як рекомендацію, що чітко встановлює норму начитаності. На наш погляд, цей список необхідно взяти за зразок того, які книги необхідно відбирати для читання учнями I–IV класів. Укладаючи список книг для читання, Василь Олександрович не розподіляв їх за тематичними, проблемними чи жанровими ознаками, що було традиційним в методиці 60-х років. Він не дотримувався також і історико-літературної послідовності чи навіть алфавітного принципу. Педагог просто перераховував книги, які є важливими для учнів I–IV кл. Найбільшої уваги він надавав виховним можливостям літератури: «Це передусім тонка чутливість до добра і зла, до краси слова, до людини. Художнє виховання це по самій суті своїй – ідейне виховання, виховання душі» [229, 17].

Перш за все слід відзначити, що В. Сухомлинський особливе місце надає усній народній творчості, зокрема такому фольклорному жанру, як казка. На його думку, казки – це справжня школа виховання; це мудрість народу, закарбована в яскравих художніх образах, що дають уявлення про добро і зло, про народну етику й естетику. Це уславлення народу, його розуму, хоробрості, спритності, винахідливості, вірності, це школа любові до Батьківщини й народу. Фольклорні твори, на думку Василя Олександровича, розвивають мову, образне мислення, уяву, почуття гумору, активізують думку школяра. Фольклор найбільшою мірою відповідає природі дитини, характеру її сприйняття, її любові до всього яскравого, незвичайного, фантастичного, – вважав педагог [218, 7].

Глибокі переконання В. Сухомлинського щодо освітнього й виховного значення казок позначилися й на списку літератури. Якщо цей список порівняти з визнаним у 50–60-і роки переліком книг для читання в молодших класах, то побачимо, що Василь Олександрович значно більше уваги приділив літературній казці. До його переліку увійшли казки, що давали дітям яскраву, живу, конкретну уяву про добро і зло, про красу, про благородство душі, про сердечну чутливість до чужої біди, – це казки Л. Єршова «Коник-Горбоконики», Г.-Х. Андерсена

«Дюймовочка», «Гидке каченя», О. Пушкіна «Казка про царя Салтана», «Казка про мертво царівну» та інші.

Учитель надавав великого значення вихованню в учнів доброти, чуйності, сердечної чутливості. Він прагнув того, щоб дитина була готова віддати все задля радості людей, щоб це було її найголовнішою духовною потребою, він хотів, щоб дитяче серце не грубіло, не ставало злим, байдужим і жорстоким, щоб дитина любила й берегла все живе. Цим пояснюється те, що до переліку творів для читання молодшими школярами Василь Олександрович подав чимало оповідань про тварин.

Значне місце в списку займають книги про дітей. І це не випадково. В. Сухомлинський вважав, що школярі дуже люблять читати про своїх ровесників, бо інтереси, вчинки, характери юних героїв більш близькі читачам I–IV класів, ніж складний світ «дорослих» героїв. Разом з тим оповідання про дітей, які пропонував В. Сухомлинський, знайомлять школярів із різноманітним і складним світом людських стосунків, з соціальними проблемами. Ці твори розповідають про життя дітей в різні історичні епохи. Це твори російської класики, оповідання Михайла Коцюбинського, Івана Франка, Панаса Мирного, Архипа Тесленка.

Всі книги про дітей, що були введені до списку, мають велику виховну силу: вони розвивають у дітей здатність до співпереживання, емоційну чутливість, сердечність і одночасно почуття власної гідності, ненависть до зла, устремління до гідних вчинків, любов до Батьківщини й свого народу.

Педагог не уявляв повноцінного виховання без читання учнями творів, в яких показується моральна краса людини з такою силою, щоб викликати почуття захоплення, подиву, віри у найкращі людські якості. Але головне у тому, що В. Сухомлинський виховував у своїх учнів почуття доброти, співчуття до реальних людей рідного села: допомога самотнім людям похилого віку, увага і турбота про тих, хто потрапив у біду, відвідування товаришів, які захворіли. Тривога про оточуючих людей, вважав видатний педагог, пройшовши через серце кожного вихованця, позитивно відіб'ється на його духовному світі [196, 2].

Названі нами вище книги, що ввійшли до списку, укладеного В. Сухомлинським, не вичерпують коло читання учнів молодшого шкільного віку. Про це свідчать наступні три відділи бібліотеки. До другого ввійшли твори сучасної літератури; до третього – байки, вірші, казки; до четвертого – міфи. Ці три відділи відрізняються від першого – основного. Якщо книги з першого відділу призначалися для колективного читання на уроці і в позаурочний час, то книги з інших відділів розраховані на самотійне позакласне читання. Відділи бібліотеки для молодших школярів представлені не дуже детально, але вони цікаві тим, що дозволяють встановити тематику книг та їх жанрову різноманітність.

У другому і третьому відділах бібліотеки Василь Олександрович не називає конкретних творів, але пропонує книги про людську працю, сьогодення, про подвиги героїв. Причому педагог вважав, що діти повинні читати і байки, і вірші, й оповідання, і називав твори таких авторів, як: С. Михалков, С. Маршак, М. Носов, Ю. Яновський, О. Іваненко, Ю. Збанацький та ін.

В. Сухомлинський наполягав на необхідності знайомити молодших школярів із міфологією, але в доступній формі. Педагог з упевненістю заявляв: «давня міфологія відіграє важливу роль в інтелектуальному й естетичному вихованні дітей. Вона не тільки відкриває перед дітьми дивовижну сторінку культури людства, але й пробуджує уяву, розвиває розум, виховує інтерес до далекого минулого» [168, 203].

Але й цими творами не обмежується коло читання молодших школярів. Обстежений матеріал показав, що учні молодшого шкільного віку разом з учителем прочитали всі казки К.Д. Ушинського, Л.М. Толстого, «Червоненьку квіточку» С. Аксакова, «Бременських музикантів» братів Грімм, «Снігову королеву» Г.-Х. Андерсена, «Подорожі Робінзона Крузо» Д. Дефо, «Подорожі Гулівера в країну ліліпутів» Д. Свіфта, тобто книги, які не ввійшли в описану В. Сухомлинським бібліотеку молодшого школяра.

Оцінюючи проблематику літератури, запропонованої В. Сухомлинським для читання в молодших класах, можна сказати, що педагог керувався кращими традиціями методичної

науки 50–60-х років, орієнтуючи дітей, перш за все, на кращі зразки класичних творів як вітчизняних, так і світових, зокрема таких, які здатні пробудити розум, розвивати уяву, виховувати шляхетні почуття учнів. Книги, які відібрав В. Сухомлинський для читання, різняться захоплюючим сюжетом, прекрасною виразною мовою. Новаторським було те, що Василь Олександрович більше уваги приділяв народній та літературній казці, а також зарубіжній класиці, зокрема античній. У той же час він знайомив учнів із творами сучасної літератури. А це не було характерним у методиці 60-х років. Таким чином за допомогою книги учитель залучав дітей до вітчизняної та світової культури, розв'язуючи при цьому різноманітні виховні завдання.

Аналізуючи уроки колег, педагог зазначав: «Вивчення літератури, особливо поезії, лірики, має на меті передусім художнє виховання – виховання почуття слова, почуття краси слова. На першому плані в роботі викладача має стояти художньо-виховна мета: виховати почуття слова. Слово – ключ до виховання морально-естетичної культури. Треба навчити учнів читати поетичне слово, розуміти його, відчувати його» [229, 16].

Принципи відбору книг для учнів підліткового віку у В. Сухомлинського приблизно такі як, наприклад, для молодших школярів, хоча в його працях нема розгорнутих списків книг. Педагог з болем писав: «Багато років мені не давала спокою думка: чому підлітки, юнаки і дівчата з небажанням читають хорошу книжку, і художню, і особливо наукову? Адже книга – головний, вічний, неминучий світоч, джерело багатого духовного життя» [166, 480]. Можливо саме тому з особливою ретельністю В. Сухомлинський відбирав книги саме для цієї категорії школярів. Так, у Павлиській школі була створена Золота бібліотека отроцтва, до якої ввійшли найцінніші книги, призначені тільки для підлітків. Шекспір, Сервантес, Гете, Шіллер, Пушкін, Гоголь, Толстой, Чехов, Короленко, Достоевський, Шевченко, Леся Українка, Франко – твори цих та інших письменників входили до Золотої бібліотеки отроцтва, що стала зразком, за яким комплектувалися і сімейні бібліотеки.

Підлітковий вік – це час формування ідеалу, і роль книги тут незаперечна. Педагог домагався, щоб у розум і серце кожного підлітка ввійшли образи людей, життя яких виступало для

школярів прикладом. У плані ідейно-виховної роботи Павлиської середньої школи на 1968–1970 рр. записано: «Обладнати Кімнату Думки, в якій зосередити літературу (художню, науково-публіцистичну) про життя і боротьбу людей, які є моральним взірцем для юнацтва і підлітків» [207, 19]. Учасники Великої Вітчизняної війни, відомі вчені і діячі культури приходили до павлиських школярів у «Кімнату думки» на зустрічі, виховні заходи.

Виховання розумного, вибагливого, самостійно думаючого читача – завдання, яке В. Сухомлинський ставив як перед школою, так і перед сім'єю. Як викликати в дитини інтерес до читання, як домогтися, щоб читання не перетворилось на звичайну розвагу, щоб книга постійно збагачувала духовний світ дитини? Читання не простого, а вдумливого, активного домагався від своїх учнів Василь Олександрович, вважаючи дуже важливим те, щоб уже в підлітковому віці у кожного школяра була своя головна книга, персонажі, ідеали якої стали зразком для наслідування.

Особливо турбувало педагога те, що в багатьох школах недооцінювали роль книги у вихованні, на бібліотечних полицях вони стоять мов «сплячі велетні». Книга в «таких школах витісняється телебаченням, кіно, оскільки дивитись кінофільм набагато простіше і легше, зазначає вчений, а «читати книжку – це, насамперед, труд і нерідко труд напружений, нелегкий, якщо читання хорошої книги увійшло глибоко в духовний світ школяра, то воно стає творчістю, самовихованням» [209, 1].

В. Сухомлинський враховував і наукові запити підлітків і пропонував їм книги, що дозволяли значно поглибити знання з інших навчальних дисциплін, щоб створити певний інтелектуальний фон, необхідний для глибокого засвоєння програмного матеріалу. Наприклад, у розділі «Нежива природа» він рекомендує для прочитання 41 книгу [163, 95].

Підкреслюючи велике виховне значення книги в духовному розвитку дитини, Василь Олександрович, насамперед звертав увагу на формування у школярів уміння читати, вміння бачити у тексті художнього твору глибокий зміст, який є історією, культурою епохи, духовним надбанням письменника; здатності школяра самостійно вибирати, засвоювати все найкраще і

найцінніше, що виробило людство за час свого існування. А для такого сприймання дитина повинна бути чутливою до краси слова, до його найтонших відтінків.

Педагог-практик розглядав дитяче читання у нерозривному зв'язку з іншими важливими засобами виховання і розвитку: книга і природа, книга і праця, книга і літературна творчість, а також інші види мистецтва.

В. Сухомлинський уклав окремо список книг для читання старшокласникам. Цей перелік подається в книзі «Павлиська школа» (с. 232–235). Педагог поділяє книги на дві групи: 1) російська література і література народів СРСР; 2) зарубіжна література. Ці книги дібрані вчителем за тим же принципом, що й для молодших школярів, але ми звернемо увагу на те, як ці принципи втілені в життя у старшій ланці літературної освіти.

Зазначимо, що у старших класах усна народна творчість посідає значне місце: 23 книги різних країн і народів. Це українські народні думи і вірменський епос («Давид Сасунський»), естонський («Калевіпоег»), індійський («Рамаяна»), французький («Пісня про Роланда»), ісландський («Едда»), німецький («Пісня про Нібелунгів») епоси.

До списку літератури для старшокласників увійшли літературні казки та твори, в яких яскраво відчутний зв'язок з народною творчістю: «Іліада» та «Одіссея» Гомера, «Слово о полку Ігоревім», «Витязь у тигровій шкірі» Ш. Руставелі, «Пісня про Гайявату» Лонгфелло, «Фархад і Ширін» А. Навої, «Витязь Янош» Ш. Петефі [163, 232].

Обґрунтування того, що старшокласникам потрібна така велика кількість творів народної творчості та таких, що створені на фольклорній основі, знаходимо у працях В. Сухомлинського «Павлиська середня школа», «Розмова з молодим директором школи», «Серце віддаю дітям», «Народження громадянина», «Як виховати справжню людину» та інших. На думку В. Сухомлинського, народний епос, літературні казки, створені на глибоко народній, казковій основі, стають для юнаків та дівчат джерелом серйозних роздумів, тому що в них втілились і сконцентрувались думи й прагнення, надії й ідеали народів різних країн. Це твори глибоко гуманістичні, сповнені любов'ю до людини, вони оспівують благородні людські почуття. Герої

цих творів – люди з піднесеними почуттями, сильними пристрастями, відкритим серцем, люди виключної духовної сили; вони здатні вплинути на виховання молоді.

Ще одна група книг для старшокласників – це класичні зразки української, російської та інших літератур колишнього Союзу. Більшість із них увійшли в програму з літератури. Це твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Гоголя, І. Тургенєва, Ф. Достоевського, Л. Толстого, А. Чехова, Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, Олесь Гончара та інших.

Список книг зарубіжної літератури, налічує близько 135 книг. Для самостійного читання В. Сухомлинський рекомендував книги видатних художників слова, починаючи від класиків античності (Гомера, Есхіла, Софокла, Аристофана, Еврипіда) і закінчуючи авторами ХХ ст. – Брехтом, Ремарком, Екзюпері, Хемінгуєм. Таким чином юні читачі мали можливість простежити історію зарубіжної літератури.

Цей список для читання В. Сухомлинський розглядав як певну норму начитаності, що визначає рівень літературного розвитку сучасного йому школяра, але норму не категоричну. Зі списку (263 книги) належало відібрати 200 художніх творів, які, на думку педагога, «необхідно прочитати кожному в шкільні роки, перечитувати їх, шукати в них мудрість і красу, щоб бути художньо освіченим» [163, 232].

Аналіз педагогічної спадщини В. Сухомлинського показав, що цим переліком творів читання учнів старших класів не обмежувалося. В коло читання старшокласників обов'язково повинні входити періодичні видання: газети, журнали різного роду: літературно-художні, технічні, публіцистична література. Василь Олександрович враховував бажання юнаків і дівчат, їх індивідуальні інтереси до тих чи інших наук, бажання визначити своє місце в житті.

І саме тут на допомогу приходять літературні твори, які дозволяють пізнавати людей у нових умовах. Тим часом подальше розширення знань про людей приводить і до потреби пізнавати самого себе. Виникає здатність порівнювати себе з іншими, і, власне, внаслідок цього пробуджуються у дитини думки про те, якою вона є і якою вона б хотіла себе бачити. Так

на основі моральних знань, прищеплених зокрема художньою літературою, поступово виникає прагнення ідеалу. «Пам'ятаймо, – підкреслював Василь Олександрович, – що дитина шукає світ, дивуючись і зачаровуючись, підліток пізнає світ – захоплюючись і обурюючись, юнак пізнає світ, утверджуючись і одухотворяючись» [209, 4].

У 60–70-х роках велика увага приділялася дитячій книзі. Значною подією в мистецькому житті була республіканська нарада «Про заходи по дальшому розвитку радянської дитячої літератури» (1969). На цьому зібранні було відзначено успіхи літератури у справі виховання підростаючого покоління, але вказувалося на певні недоліки, зокрема йшлося про те, що мало ще випускається високохудожніх творів про героїзм радянських людей, не створено образів, які були б прикладом у житті для юного читача [179, 7].

На республіканській нараді з питань дитячої літератури 24 квітня 1969 року В. Сухомлинський, звертаючись до письменників, говорив, що дитинству, отрочтву і юності потрібні книжки, в яких ідея приваблювала б своєю красою, хвилювала, потрясала своїм благородством і доблестю, бо тільки тоді, коли ідея вабить і захоплює, вона стає ідеалом [209, 3].

Проаналізувавши списки книг, запропонованих В. Сухомлинським для читання учням різних вікових категорій, можна стверджувати, що педагог керувався передовим досвідом сучасної йому методики. Він орієнтував учнів на кращі зразки художньої літератури, що мали велику художню цінність, враховуючи при цьому вікові та індивідуальні інтереси і можливості школярів.

Разом з тим педагог не тільки вносив корективи у співвідношення книг різних родів і жанрів і книг різної тематики, Василь Олександрович значно поширив перелік фольклорних творів, літературних казок, зарубіжної літератури. Але найважливіше є те, що В. Сухомлинський краще за своїх сучасників розумів, яке велике значення має книга для людини, починаючи від наймолодшого віку.

Система читання, запропонована В. Сухомлинським, була ефективною, оскільки до переліку книг для читання входили твори сучасної літератури і новітньої. Василь Олександрович

розумів, що старші школярі цікавляться публіцистичними книгами, зокрема серією «Життя видатних людей», науково-популярними виданнями та періодикою.

Окремі методисти, зокрема Н. Бодрова, не погоджувалися з думкою про те, що учень може прочитати 200 книг за 3 роки навчання: за рік 66–67, за місяць 5–6, за тиждень 1–2 книги. При цьому необхідно враховувати, що при таких розрахунках мова йде й про читання під час канікул.

Публікація Н. Бодрової спростовує дещо цю цифру (200), оскільки учень на самостійне читання витрачає, на думку автора, від 30 хвилин до 1 години [11, 43].

Аналізуючи спадщину В. Сухомлинського, ми пересвідчилися, що він не наполягав на певній кількості книг (200 чи іншій), тим більше, що коло читання старшокласників, на думку педагога, перевищує цю цифру. Для нього важливим було інше. Він відстоював саме точний відбір книг для читання, бо саме в ньому вбачав «серйозну передумову формування багатих духовних інтересів, запитів особистості, морального ідеалу» [163, 232]. Учитель вважав, що вивчення літератури в школі було таким, щоб книга входила в життя людини. Тому запропонований список книг, на наш погляд, необхідно сприймати як зразок, до якого треба прагнути.

Актуальними і корисними сьогодні є роздуми педагога про шкідливість стихійного, неорганізованого впливу на дітей кіно і телебачення, які нерідко негативно впливають на виховання підростаючого покоління.

Потік інформації на телебаченні щороку збільшується, стає все різноманітнішим. Складність багатьох телепередач часто не відповідає віковим можливостям дітей, висновки з яких дитина чи підліток через брак життєвого досвіду не завжди може зробити правильно. Серед потоку інформації чимала частина просто є не потрібною, але вона осідає в пам'яті, перевантажуючи її, втомлюючи нервову систему дитини жахами і насильством. У листі до Д.І. Фартушняка від 4 січня 1969 року (див. Додаток Ж) педагог повідомляє: «Я побував на засіданні бюро ЦК ВЛКСМ і колегії Міністерства Внутрішніх справ СРСР. Засідання було присвячене злочинності серед підлітків. В доповідях і виступах наводилися дуже тривожні цифри і факти. З

1961 року росте з року в рік число злочинів, вчинених неповнолітніми. Явною небезпекою стає (в містах) наркоманія і проституція. Найголовнішу причину зла я бачу в недосконалості, примітивності виховання як у сім'ї, так і в школі (за 2 роки – 1967–1968) я одержав від матерів 15 листів про те, що їхні діти покінчили життя самогубством...» (див. Додаток Ж). Дуже слушною є думка В. Сухомлинського, висловлена в листі до психолога О. Андрєєвої. Василь Олександрович писав: «Мене все більше тривожить питання, чому підлітки, юнаки та дівчата все більше стають морально спустошеними? Все більше і більше одержую листів від батьків і вчителів про злочини неповнолітніх. До чого йде наше суспільство? Який злий дух випускає на екрани фільми, в яких вбивства, неначе рукопожаття? Цю страшну отруту п'ють 60 мільйонів дітей, підлітків, юнаків. Що ж це робиться?» [154, 36].

Отже, Василь Олександрович був надзвичайно стурбований моральним зuboжінням окремих підлітків і наполегливо утверджував думку про те, що художні твори мають стати підручником життя, критерієм моральності вихованців. У зв'язку з цим великого значення педагог надавав правильному відбору творів для читання і вивчення, пояснюючи спад інтересу учнів до книги і недосконалістю шкільних програм. До них включені ще чимало творів, які в дітей не викликають інтересу.

Окресливши коло читання для учнів різного віку, Василь Олександрович значно поширив перелік фольклорних творів, літературних казок, зарубіжної літератури, що було новим у вивченні літератури тих часів. Особливу місію у керівництві читанням, за В. Сухомлинським, виконує учитель літератури, який водночас є вихователем, який розуміє і відчуває правильний шлях морального розвитку учнів.

2.3. Форми роботи з позакласного читання

Позакласне читання – важлива ланка літературного розвитку й морально-естетичного виховання школярів. Ця проблема була предметом дослідження багатьох учених-методистів, зокрема

І. Збарського, М. Пушкарьової, М. Рибникової, Я. Роткович, Н. Светловловської, М. Снежневської. Дослідники прийшли до висновку, що позакласне читання і самостійне читання не є поняття синонімічні. Самостійне читання є складовою частиною позакласного, воно має більш індивідуальний характер. Досить часто самостійне читання не входить у систему роботи з літератури. Методисти М. Пушкарьова і М. Снежневська визначають позакласне читання як певний «регулятор» між тим, що читають учні за програмою для позакласного читання і тим, що читають самостійно [105, 83].

У методиці 60-х років вимоги до позакласного читання реалізовувались по-різному. Методисти відзначали, що «найчастіше спостерігаються дві крайності. Або організацією позакласного читання ніхто не займався, або ж ним керували всі: і бібліотекар, і класний керівник, і учитель літератури, і піонервожатий, але працювали вони неузгоджено, дублюючи один одного...» [114, 131].

Нечітко висвітлювали цю проблему й методисти В. Лебедев, К. Мальцева, М. Пушкарьова. На думку М. Пушкарьової, цю роботу повинні очолювати бібліотекарі [104], а В. Лебедев і К. Мальцева вважали, що керівна роль у цій справі належить словесникові [65].

Видатний педагог В. Сухомлинський не стояв осторонь проблеми позакласного читання. Визначивши коло читання для учнів різних вікових категорій, педагог постійно дбав про те, як прищепити любов до книги, як викликати у вихованців потребу в книзі. Він намагався весь навчально-виховний процес у школі спрямувати на те, щоб книга ввійшла в життя учнів «як найголовніша органічна необхідність», щоб і після закінчення школи продовжувалось життя людей у світі книг [126, 43]. Як учитель-практик В. Сухомлинський розумів, що це завдання складне. Воно потребує педагогічного такту, терпіння, знань, любові до учнів і великої віри в чудодійну силу слова. Педагог був переконаний, що в цій справі треба діяти обережно і цілеспрямовано, систематично, постійно пропагуючи книгу і готуючи учня до зустрічі з нею.

На початку 60-х років учителі-словесники застосовували різноманітні види позакласної роботи, котрі виправдали себе

багаторічною практикою: літературні вечори, гуртки, літературні читання й конференції, диспути на літературні, естетичні й моральні теми, літературне краєзнавство, екскурсії, виставки, різноманітні конкурси.

Всі ці види позакласної роботи з літератури як засіб популяризації книги, з метою поглиблення читацької культури школярів, розвитку їх творчих здібностей та естетичних смаків використовував у своїй практиці В. Сухомлинський. Пропагуючи книгу, Василь Олександрович намагався не примушувати учня читати, а викликати в нього інтерес до читання, спонукати його читати.

З ініціативи директора у вестибюлі школи було художньо оформлено два плакати зі списком книг. По обидва боки плакатів було розміщено портрети письменників Гомера, Шекспіра, Пушкіна, Шевченка, Гете, Гюго, Драйзера, Міцкевича, Руставелі. Перед списком увагу учнів привертали слова: «Юнаки і дівчата! Перед вами назви книжок, що стали безсмертними, увійшли в скарбницю світової культури. Людство читатиме їх вічно. Ви повинні не тільки прочитати ці книжки, а й перечитувати їх, шукати в них мудрість і красу, знаходити радість і естетичну насолоду» [163, 232]. Питання виховання любові до книги В. Сухомлинський вважав однією з найскладніших проблем у навчально-виховній роботі школи, бо це один із найсильніших засобів впливу на учня. Тому стенди передавали вислови відомих людей про значення книг у житті людини, наприклад: «Книги збирають перлини людської думки й передають їх нащадкам. Ми перетворимось в жменю порошу, але книги, ніби пам'ятники, із заліза та каменю, збережуться навік» [163, 123].

У кабінеті української мови й літератури були списки книг для кожного віку дітей і перелік книг, які необхідно прочитати декілька разів. Біля цього переліку було звернення: «Юнаки та дівчата! Перед вами назви книг, які увійшли в художню скарбницю людства. Їх необхідно прочитати декілька разів. Ці книги навчать вас жити, відкриють перед вами красу мистецтва» [163, 96].

Василь Олександрович використовував і такі види популяризації книг, як складання учнями анотацій до видатних творів. Такий вид роботи змушував учнів читати уважно,

пригадувати прочитане, думати над ним, щоб кількома фразами відбити найголовніше в змісті книги. Складаючи анотацію, учень довше затримувався на прочитаному, а це позитивно відбивалося на культурі його читання.

Стенди у кабінеті української мови й літератури містили поради юним читачам у експозиціях – зошити з найкращими творами, що були написані учнями Павлиської школи, окремі номери літературних стінгазет, архів рукописного журналу «Наша творчість» [255; 256].

У коридорах школи, де навчалися діти V–VII класів, В. Сухомлинський вважав за потрібне виготовити плакат з назвою «Чи прочитав ти ці книги?» і список рекомендованої літератури. Тут же – пам'ятка юному читачеві (поради про те, як читати книгу, як вести читацький щоденник, як робити виписки з прочитаного) [163, 123].

У Павлиській школі постійно діяли виставки книг. У кімнатах для читання регулярно виставляли й поновлювали комплекти художніх книг, журналів, брошур, дитячих хрестоматій з науки й техніки, енциклопедій, науково-популярних книг для дітей різного шкільного віку.

Своєрідним читальним залом, що містив понад 300 книг, так званого «Золотого фонду» була у школі Кімната думки, яка стала для багатьох учнів вогнищем багатого духовного життя. «Найголовніше, щоб кожний юнак, кожна дівчина знайшли книжку, яка б вразила, схвилювала, залишила в душі слід на все життя», – зауважував В. Сухомлинський [168, 231].

Добре організована була в школі й виставка новинок: літературно-художніх і наукових журналів, газет.

В. Сухомлинський, турбуючись про статеве виховання школярів, пропонував книги, брошури з анатомії, фізіології, гігієни, книги про материнство.

За розміщення, обмін, видачу книг у Павлиській школі відповідали самі учні.

Василь Олександрович неодноразово висловлював своє ставлення до книжних виставок і списків рекомендованої літератури. На його думку, вони не повинні перетворюватись у самоціль, бо це неминуче приведе до «безкнижності» [161, 253]. Під поняттям «безкнижність» В. Сухомлинський розумів не

відсутність книг, а формальне, байдуже ставлення до них. «Книжок у бібліотечних шафах може бути багато, але вони, як сплячий велетень, не ввійшли в духовне життя учнів», – пояснював педагог свою думку [166, 483], яка є надзвичайно актуальною в наш час, оскільки йдеться про необхідність творчого ставлення до викладання літератури.

У Павлиській середній школі традиційним було загальношкільне свято книги. Проводилося воно напередодні навчального року. До школи приходили діти і їхні батьки. Під час проведення цього свята діти дарували одне одному книги, батьки також дарували дітям книжки. Це загальношкільне свято сприяло тому, що книга для кожного школяра ставала другом і мудрим наставником.

Осередком любові до рідного слова, українського красного письменства була в Павлиській школі Кімната Українського слова. В ній зберігалися твори українських класиків та сучасних письменників. Учні працювали з книгами, мали можливість подумати над долею улюблених героїв.

У 1969 році, виступаючи на нараді з питань дитячої літератури, В. Сухомлинський звернувся до письменників зі словами: «Пишіть такі твори, щоб рядки в них були гарячі, мов розпечене залізо, щоб слово ваше торкалось найпотаємніших куточків юного серця, щоб яскраве світло образів, створених вами, освітлювало юну душу, висвічувало її, щоб маленька людина бачила саму себе, пізнавала сама себе» [209, 4].

Характерною особливістю всієї діяльності Василя Олександровича було бажання створити для учня своєрідний етико-емоційний настрій під час роботи з книгою. Беручи за основу специфіку літератури як мистецтва слова, звертаючись не лише до розуму, а й до почуттів учнів, В. Сухомлинський із загальноновизнаних прийомів вибирає ті, які пробуджують емоції, і сам створює оригінальну систему, що стимулює емоції школярів.

Емоційно-естетична підготовка учнів до читання дозволяла їм набути певного життєвого досвіду, необхідного для більш глибоко сприймання книги. В. Сухомлинський робив акцент саме на емоційній схильності учнів до сприймання твору, а не тільки на повідомленні їм певної суми знань або словникової роботи, як вимагала методика 50–60-х років.

Аналіз джерел показав, що В. Сухомлинський розробив етапи такого пропедевтичного етико-емоційного «курсу». Він має таку орієнтовну послідовність:

1. Учитель знайомить учнів із красою природи, вчить насолоджуватися нею, допомагає відчутти учням красу рідних обріїв. Показуючи блакить синього неба, безмежні далі степу, журавлиний ключ у небі, він захоплюється сам побаченим і дає можливість «почути, подивитись, відчутти» цю красу учням, але при цьому не вимагає словесного відтворення почуттів і захоплень [168, 32].

2. Учитель захоплено говорить про красу рідної землі, про свою Батьківщину.

3. Учитель разом з дітьми складає казки, в яких відтворюється побачений ними незвичайний світ природи.

4. Педагог розповідає «про далекі тропічні країни, про вічне літо і химерні сузір'я, про блакитний океан і стрункі пальми...» [168, 37].

5. Учитель читає учням казку.

Таким чином, педагог рекомендував готувати учнів до сприймання художнього слова, бо «щоб зворушувати, треба самому бути зворушеним», – зауважував Василь Олександрович [204, 2].

Особливої уваги В. Сухомлинський надавав читанню вголос як способу прищеплення учням любові до книги. Читання вголос допомагає учням осмислити твір, а відповідно, й зацікавитися ним. Особливо важливим є читання вголос для дітей, у яких слабо розвинена техніка читання. Механічна праця, котру затрачають ці діти, щоб оволодіти розумінням прочитаного, вбиває в них радість відкриття. Читання вчителем художнього твору, на думку педагога, розвиває також творчі виконавські здібності школярів, спонукає їх читати виразно. Читання, вважав В. Сухомлинський, може зупинитися на найцікавішому епізоді: це спонукає дітей до подальшого самостійного читання.

Неабиякого значення надавав педагог повторному читанню однієї й тієї ж книги, тому, на його думку, «читання для кожної дитини – це не повторювальні вправи, а глибоко особисте переживання яскравих образів; кожна дитина вкладає в слово своє індивідуальне сприймання» [168, 201].

У методиці В. Сухомлинського застосовувалось і читання з продовженням. Упродовж декількох тижнів учителем разом з дітьми були прочитані «Пригоди Тома Соєра» М. Твена, «Біліє парус одинокий» В. Катаєва, «Малахітова шкатулка» П. Бажова.

Відзначимо, що В. Сухомлинський читання вголос рекомендує не лише дітям молодшого шкільного і підліткового віку. На його думку, такий вид читання необхідно застосовувати і в старших класах.

Чільне місце в практиці В. Сухомлинського посідала художня розповідь, що супроводжувалась переглядом і коментуванням ілюстрацій до книги. Причому така розповідь учителя повинна бути якнайбільше близькою до тексту.

Справжньою школою виховання почуттів В. Сухомлинський називав читання поезії вітчизняної та світової класики. Він пропонував читати дітям напам'ять вірші О. Пушкіна, М. Лермонтова, Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри. «Поезія – це музика слова, музика серця. Треба донести до учнів емоціональну сторону слова, пробуджувати почуття – це одне з найголовніших завдань викладання літератури», – зауважував педагог [227, 9].

Вважаючи різноманітні види читання і розповіді досить ефективним засобом, що пробуджує інтерес до книги, В. Сухомлинський був переконаний, що можливості, які має той чи інший вид роботи, не реалізуються, якщо вчитель не буде враховувати конкретних педагогічних умов.

В. Сухомлинський вважав, що сприймання художнього твору, який читається вголос залежить від духовної спільності слухачів і їх кількості, від обставин і часу, коли читається книга або розповідається її зміст. «Слухачів повинно бути не більше класу. У них мають бути спільні духовні інтереси. Затишна, світла кімната серед засипаного снігом саду, вечірні сутінки, буйне цвітіння дерев і трави, шепіт листя, вечірня зоря – все це підсилює естетичну чутливість, загострює відчуття краси слова», – зауважував В. Сухомлинський [160, 508]. Він пропонував читати книги в лісі, в тінистій алеї саду, або в невеличкій печері, чи біля нічного вогнища, або в Кімнаті казки, чи в Кімнаті думки, або в Куточку мрії.

Аналізуючи практичну діяльність В. Сухомлинського як директора школи, зокрема словесника, бачимо, як він пропагував книгу під час відкриття Кімнати думки. Він вважав, що для початку треба брати книгу, «в якій між рядками читаються великі ідеї: найдорожче для людини – Вітчизна; ти насамперед громадянин, син своєї Батьківщини, її честь – твоя особиста честь» [160, 415].

Відкриваючи Кімнату думки, В. Сухомлинський розповів підліткам зміст однієї цікавої книжки про Ломоносова, далі показав свій читацький щоденник, що його вів понад двадцять років. Намалював картину найвищого щастя культурної людини – щастя духовного спілкування з книжкою, щастя того перебування на самоті, що дає велику інтелектуальну й естетичну насолоду [166, 481].

В. Сухомлинський не лише читав книгу і викладав її зміст, він завжди показував книгу, про яку йшла мова. При цьому вибір книг був спрямований на виховання не просто читача, а читача-громадянина. Він намагався, щоб «кожен підліток якомога довше зберігав почуття захоплення перед цими людьми, щоб душевний настрій привів його до книги, що стала джерелом розповіді» [201, 8].

Великого значення В. Сухомлинський надавав колективним формам роботи з книгою. Аналіз цієї проблеми показав, що в Павлівській середній школі проводились позакласні бесіди і обговорення прочитаного, читацькі конференції, різноманітні літературні гуртки, свята виразного читання, театр казок, про які Василь Олександрович розповідає в книгах «Павлівська середня школа», «Серце віддаю дітям», «Народження громадянина».

Як засвідчує практична діяльність педагога, він учив дітей, як необхідно вести читацький щоденник, пояснював, для чого він потрібен. Для вчителя ж це прекрасна можливість спостереження за тим, як розвивається юний читач, як зростають його вимоги до книги. Такий щоденник педагог радив вести кожному учневі. Василь Олександрович показував для зразка свій читацький щоденник, орієнтовна структура якого була така: дата читання, автор, назва книги, зміст (дуже коротко), головні герої, думки, викликані читанням, цитати тощо.

Особливо згуртовували дітей, розвивали їхні творчі здібності різноманітні гуртки. За життя В. Сухомлинського у школі існувало близько сорока різноманітних гуртків. Серед них помітно виділявся літературний гурток, де діти займалися художньо-творчою діяльністю, збирали зразки фольклору рідного краю, випускали стінгазети. Старші класи проводили ювілейні вечори, інсценізували уривки з творів класиків світової літератури. Один раз у місяць учасники літературного гуртка разом з гуртком баяністів виїжджали з концертом на село. Діти середніх класів брали активну участь у ляльковому театрі. Свій талант, фантазію вони виявляли у створенні народних казок. Про те, яка увага приділялась літературним гурткам у Павлівській середній школі, свідчить витяг із протоколу предметної комісії вчителів мови та літератури, на якій з доповіддю виступив В. Сухомлинський. Заслухавши його доповідь, комісія постановила:

«З метою поживлення позакласної роботи з літератури кожному викладачеві мови і літератури 5–10 класів організувати літературний гурток (у складі 5–15 членів). До 1 листопада скласти план роботи літературних гуртків.

В основу роботи літературних гуртків покласти дитячу творчість і читання творів сучасної радянської літератури. При виборі творів для читання враховувати інтереси і запити дітей.

Кожному керівникові гуртка протягом року випустити по 2 номери літературної газети. В літературних газетах вміщувати творчі роботи учнів (оповідання, казки, нариси, вірші, загадки, анотації на прочитану книгу).

Василь Олександрович досить часто сам писав анотації і відгуки на прочитану книгу (див. Додаток А).

Відновити вміщені анотації на прочитану книгу на стенді «Мої думки про прочитану книгу».

Перші номери літературних газет випустити до 15 листопада. Для газет рекомендувати такі назви: «Юний агітатор», «Рідне слово», «Наша творчість».

Для дитячої творчості рекомендувати такі назви оповідань і нарисів: «Наше село», «Кращий трудівник нашого села», «Як ми допомагаємо своїм батькам», «Моя улюблена книга» [231, 5].

Педагог мріяв створити літературно-краєзнавчий гурток. Зараз такий гурток існує в Павлиській середній школі ім. В.О. Сухомлинського, його веде Заслужений учитель України, викладач української мови та літератури Гришина Раїса Микитівна. Літературним краєзнавством займаються учні 5–11 класів. Вони збирають матеріали про письменників Кіровоградщини (В. Гончаренка, В. Панченка, В. Терена, І. Шевченка та інших). За допомоги членів і керівника цього гуртка у школі створено кімнату-музей «Літературна Кіровоградщина». При вході до музею – слова: «Мріємо поставити на книжкові полиці всі найкращі твори сучасного українського письменництва. Хочемо, щоб кабінет цей став маленьким вогником виховання любові до рідної мови» [51, 63]. У цьому музеї зберігаються книги з автографами А. Головка, О. Іванченка, О. Гончара та багатьох інших письменників. Учасники літературно-краєзнавчого гуртка пишуть вірші, випускають альманах «Наша творчість», пізнають радість перших творчих успіхів.

Усі форми роботи, що використовувались у Павлиській середній школі були спрямовані на виховання особистості, облагородження її думок і почуттів.

Серед форм і видів роботи В. Сухомлинський високо цінував диспути. Він був глибоко переконаний, що в таких дискусіях у юнаків і дівчат формуються переконання, особиста позиція учнів, котру вони хочуть і можуть відстояти. Тому диспути, на думку Василя Олександровича, повинні бути присвячені важливим морально-етичним проблемам, з якими зустрічаються учні, читаючи книги, системою позакласного читання і виховними завданнями роботи школи визначалася тематика диспутів, наприклад «В чому щастя людини?», «Що таке принциповість?», «Що означає чесність?», «За яким зразком нам зробити життя?» [163, 179].

Хоча деякі методисти, зокрема Л. Лесохіна, вважали, що порівняно рідко трапляються випадки, щоб про позакласні диспути писали у зв'язку з системою викладання літератури і системою виховної роботи. Досвід В. Сухомлинського в цьому розумінні є рідкісним винятком [69, 113].

У педагогічній спадщині В. Сухомлинського, на жаль, докладно не описано ні літературні вечори, ні читацькі конференції як традиційні види позакласної роботи з літератури. Але в Павлівській школі були впроваджені такі нові види роботи, як свято Книги і свято Рідного слова. На свято Рідного слова діти запрошували найстаріших людей села, котрі вирішували, хто краще прочитав оповідання чи вірш. Інколи це свято тривало декілька днів, бо бажаючих прочитати літературний твір на конкурс було багато. Іноді одну й ту ж поезію читали учні і дорослі люди. «Це були своєрідні творчі змагання, переможці яких нагороджувалися книгами. Нагороди дітям вручали старші колгоспники – шанувальники і цінителі рідного слова. Вони теж розповідали казки, читали напам'ять вірші» [168, 205].

Архівні матеріали свідчать про те, що свята книги проводились декілька разів на рік покласно [249]. Учні Павлівської школи любили це свято і готувалися до нього. На таких святах кожен учень готувався розповісти про нову, цікаву книгу, про улюбленого героя, чи літературну діяльність письменника. Це були своєрідні змагання, де вчителі ставили питання з літератури, зачитували уривки з книг, щоб учні відгадали автора і назву книги. На святах книги читали напам'ять вірші, уривки з творів; кожен учень готував якнайбільше прислів'їв і загадок про книги.

Отже, такі види роботи, як свята книги і рідного слова – виразне читання і розповіді, відповіді на запитання, сприяли виходу таких заходів за межі школи. Своєрідний дух змагання не лише між дітьми, але й між дорослими, розвивав творчі здібності учнів, виховував відчуття суспільної значущості книги як джерела знань і мудрості. Причому в усіх позакласних заходах органічно поєднувалися завдання, які ставив педагог, зокрема розвивати творчу активну особистість і створити міцні традиції школи. Ці традиції допомагали учням пронести любов до книги через усе життя, і вони ж передавалися із покоління в покоління в школі В. Сухомлинського.

Аналіз літератури з питань позакласного читання показав, що В. Сухомлинський по-новому розв'язував проблему керівництва позакласним читанням учнів. Він реалізував її повніше, ніж його сучасники. До цього він прилучив увесь

педагогічний колектив, сім'ю, дитячі організації і громадськість Павлиша. Педагог комплексно розв'язував проблему керівництва позакласним читанням школярів. Такий підхід пояснюється переконанням В. Сухомлинського, що вирішальним фактором формування читача є не лише уроки позакласного читання й уроки літератури, а те середовище, той мікроклімат, в яких живе учень. Це шкільна сфера, це сфера родини, це вулиця – і скрізь своя моральна, духовна позиція, орієнтація на високе або відсутність цієї духовності.

Позакласне читання було важливим чинником виховної роботи школи в цілому. Проаналізувавши «План роботи Павлиської середньої школи на 1969–1970 навчальний рік» [249], ми переконалися, що в системі навчально-виховної роботи школи проблема позакласного читання розглядалася не у вузькому методичному плані і стосувалася не лише уроків літератури та вчителів-словесників. Педагог стверджував, що книга має важливе значення у вихованні всебічно і гармонійно розвиненої особистості.

Директор ретельно продумував як саме підготувати весь учительський колектив до роботи з книгою, які функції будуть виконувати методичні об'єднання, а які – різноманітні семінари, що діяли в школі.

У плані роботи на 1969–1970 навчальний рік зазначалося, що методичні об'єднання початкових класів і всі предметні комісії в поточному році будуть вивчати питання про систему позакласного читання [249, 21].

Щоб реалізувати ці завдання, на педагогічні семінари готували доповіді «Виховування любові до книги, знань, науки», «Виховання інтересу до знань у підлітків засобами позакласного читання». На заняттях семінару педагогічної культури обговорювалось питання «Книга в духовному житті школи і особисті». Психологічний семінар розглядав такі проблеми: «Про культуру слова і всебічний розвиток особистості», «Виховання любові до рідного слова».

Отже, проблема позакласного читання поєднувалась у Павлиській школі з ретельно продуманими шляхами її розв'язання і конкретними завданнями кожному вчителю.

У плані школи ставились завдання перед класними керівниками: провести бесіди на теми: «Головним джерелом знань, головним джерелом твого духовного багатства є книга. Створи свою бібліотеку, не лише читай, але й перечитай книги»; «Читання – це праця, творчість, напруження духовних сил». Вимоги провести бесіду про книгу, супроводжувалися реальною допомогою, бо класним керівникам рекомендувався список тем для бесід за книгами із серії «Життя видатних людей».

У Павлівській середній школі класні керівники слідкували за наповненням особистих бібліотек учнів, дбали про організацію читацьких конференцій, свят книги, диспутів за прочитаними книгами, контролювали самостійне читання учнів.

Говорячи про діяльність класних керівників, директор Павлівської школи мав на увазі всіх учителів-предметників і словесників також. Словесник не повинен був замінити усіх учителів у роботі з книгою, він був своєрідним зразком для всіх, їх порадиником і наставником. Словесник визначав зміст, характер, напрям всієї роботи класних керівників з книгою, що мала одну мету – залучити учнів до величезної духовної скарбниці мистецтва слова.

Допомагали класному керівнику проводити таку роботу дитячі організації. Вони ж пропагували книги серед населення. Особлива роль відводилась бібліотеці. Бібліотека у Павлівській школі – це не лише сховище книг. Вона була пропагандистом і вихователем юних читачів і певною мірою теж керувала позакласним читанням.

У книзі В. Сухомлинського «Павлівська середня школа» досить цікаво описано роботу гуртків юних книголюбів, які працювали при шкільній бібліотеці. Гуртківці «лікували» книги, розповсюджували їх, влаштовували пересувні виставки, розподіляли книги по класах, писали плакати, списки літератури, художньо оформляли їх.

У школі існував гурток, що здійснював контроль за читанням: цей гурток вів облік прочитаних учнями книг. У журналі містився список учнів, а по вертикалі було вказано назви книг, які кожен учень повинен прочитати. Коли книга була прочитана, в журналі ставилася позначка. Така форма роботи

спонукала учнів до читання і певною мірою сприяла самоврядуванню у школі.

Бібліотека школи підтримувала тісний зв'язок з учителями-предметниками, особливо з філологами. Бібліотекарі домагалися того, щоб жодна книга, що ввійшла до золотого фонду світової культури, не залишалась поза увагою учнів. «Через бібліотеку ми проводимо виховну роботу з тими учнями, яким в силу різних обставин сімейного життя, загрожує пустота духовного життя», – зауважував Василь Олександрович [163, 108]. Педагог вважав, що директор повинен бути настільки ерудованою і освіченою людиною, що, навіть не будучи літератором за фахом, він не повинен бути дилетантом у проблемах мистецтва і, перш за все, літератури. «Для директора набагато важливіше, ніж для будь-якого вчителя, знати досягнення науки, літератури, мистецтва», – писав Василь Олександрович [166, 425]. У своїй діяльності В. Сухомлинський наполягав на тісному співробітництві директора і вчителя-словесника в організації позакласного читання, причому вчитель був не просто виконавець, а порадник і помічник директора.

Таке співробітництво ніяк не означало, що в директора не було своїх обов'язків в організації позакласного читання. Директор слідкував за комплектуванням шкільної бібліотеки. Придбання книг, як правило, передбачалось шкільним річним планом. Директор був зацікавлений у тому, щоб у бібліотеці в декількох екземплярах (від 10 до 15 і більше) були книги, які вказані в рекомендованих списках. Книги для бібліотеки купувалися на кошти спеціального книжного фонду.

Досить часто В. Сухомлинський комплектував бібліотечні фонди за рахунок своїх гонорарів від книг. Свідченням цьому є запис Василя Олександровича: «Гонорар за книгу «Духовний світ школяра» передав на придбання книг для бібліотеки; на гонорар за книгу «Дума про людину» купуємо декілька комплектів повного зібрання творів Бальзака, Гейне, Золя, Міллера, Ролана, Тагора, Шекспіра. Як боляче, коли бачиш, що наші сільські діти позбавлені того, що є в місті, і як радісно, коли підлітки, юнаки і дівчата одержують можливість прилучитися до скарбниці світової літератури, культури» [134, 25].

Аналіз літератури показав, що в обов'язки директора школи входив також суворий контроль за самостійним читанням учнів і керівництво роботою учителів у цьому напрямі.

Аналізи уроків літератури, відвіданих В. Сухомлинським, містять поради, вказівки, висновки такого характеру:

«Чи знає вчителька, що читають зараз учні? Перевіряти щоденно».

«... вчителька погано знає, що читають учні, погано керує позакласним читанням».

«Треба по-справжньому зайнятися позакласним читанням».

«Чому тут не видно творчих письмових робіт – оповідань, мініатюр, статей? Тому що учні мало читають».

«Треба домагатися, щоб учні більше читали...» [229].

Директор Павлиської середньої школи контролював і читання самих учителів. Він вважав, що «читання – це джерело думки і творчості педагога, це саме життя. Всі педагогічні системи валяться, якщо нема потреби у книжці» [161, 254]. Місія сільського ж учителя особлива. Василь Олександрович постійно нагадував своїм колегам, що сільський учитель повинен нести в народ світло знань, науки, сільський учитель – в прямому розумінні це народний учитель.

Найвищою інстанцією в керівництві позакласним читанням у Павлиській школі була педагогічна рада. На педраді затверджували списки книг, рекомендованих для читання різними спеціалістами, обговорювали якість книжного фонду бібліотеки, заслуховували звіти всіх учителів і бібліотекаря про рівень і характер читання учнів, визначали пропагандистів книги серед населення, складали план роботи з батьками, які з різних причин не контролюють самостійне читання своїх дітей. Словесник, серед членів учительського колективу, мав пріоритети, оскільки основна кількість книг, які рекомендувалися для прочитання, були художніми, а отже, думка словесника мала особливе значення при затвердженні списків книг, обговоренні книжних фондів і таке інше.

Великого значення надавав В. Сухомлинський роботі з батьками. Він розумів, що батьки значною мірою забезпечують моральний клімат розвитку дитини. Тому в Павлиській школі

існував батьківський університет, який теж координував роботу з книгою.

Університет планував роботу з цієї проблеми покласно. На засіданні університету батьки обговорювали теми:

1–2 класи – «Книга в сім'ї і духовному розвитку дитини», «Сімейна бібліотека».

3–4 класи – «Книга в розумовому розвитку дитини 9–11 років».

5–7 класи – «Що читати підліткам?», «Сімейна бібліотека і виховання підлітків», «Недопустимість споживацького ставлення до духовних цінностей. Проблема духовних потреб».

8–10 класи – «Книга в духовному житті юнацтва. Особиста бібліотека юнаків і дівчат», «Керівництво читанням юнаків і дівчат» [244, 86].

Тематика засідань університету для батьків свідчить про те, що В. Сухомлинський передбачав постійне ускладнення, обговорення питань, систематичне виховання батьків як керівників домашнім читанням учнів і співвіднесеність роботи з батьками з прагненнями всього педагогічного колективу. Тим самим батьківський університет став необхідною і важливою ланкою в загальній системі роботи В. Сухомлинського з книгою.

Проблема організації позакласного читання школярів, на думку В. Сухомлинського, вимагає визначення певних засад: в першу чергу весь учительський колектив і по можливості батьки повинні ясно усвідомити, яку роль відіграє книга в житті дітей, навіщо потрібне читання і що воно дає; по-друге, весь шкільний колектив, батьки і громадськість повинні брати участь у залученні дитини до книги.

Отже, вся робота в Павлиській школі, зокрема й із позакласного читання, була підпорядкована основній меті – виховувати Людину, формувати її духовність і забезпечити високу морально-естетичну позицію. У Павлиській школі словесники почували себе впевнено, тому що перед ними не ставилась вимога – керувати, направляти, визначати і контролювати читання учнів. Це завдання було спільним для всіх учителів. Разом з тим словесник у школі В. Сухомлинського був відповідальною особою за роботу з книгою, він був радником і помічником класних керівників, бібліотекаря, директора, батьків.

Такий підхід до керівництва читанням учнів відрізнявся новизною не лише у свій час, а й сьогодні є швидше винятком, ніж правилом у роботі шкіл.

Отже, аналізуючи форми роботи В.О. Сухомлинського з книгою, варто виділити ті, які, на думку педагога, є найбільш ефективними:

- а) рекламування списків книг для читання;
- б) виставки книг;
- в) створення Кімнати думки та Кімнати українського слова;
- г) читацькі конференції;
- д) літературні гуртки;
- е) конкурси виразного читання;
- є) диспути;
- ж) театр казок;
- з) свята книги та рідного слова.

Послугуючись такими формами роботи з позакласного читання, Василь Олександрович виділяв найбільш раціональні прийоми, а саме:

- а) читання вголос;
- б) повторне читання;
- в) читання з продовженням;
- г) художня розповідь;
- д) коментування ілюстрацій до художніх творів;
- е) виразне читання поезії.

Методика Василя Олександровича дасть можливість сучасним учителям-словесникам виховувати особистість і колектив в цілому засобами літератури, керуючись загальнопедагогічними завданнями, що ставляться перед школою. А вміле керівництво позакласним читанням у системі впливу на школяра поряд з соціальним оточенням, інформаційним простором спрямовує і стимулює самостійне читання учнів.

2.4. Система письмових робіт з української літератури в педагогічній практиці В. Сухомлинського

Виховання й освіта всебічно розвиненої особистості, громадянина й людини, що вміє самотійно й творчо мислити, глибоко відчувати, бути відповідальною за долю суспільства й людства є пріоритетним завданням сучасної загальноосвітньої школи. Щоб реалізувати його, необхідно забезпечити не тільки міцне засвоєння знань, але й уміння одержувати їх.

Велика роль у реалізації цих завдань належить викладанню літератури. Значне місце відводиться зокрема такому виду роботи, як письмові твори. Процес написання письмових робіт виховує в учнів навички самотійно працювати, розв'язуючи складні завдання, виховує культуру праці, наполегливість, відповідальність за виконання дорученого завдання, удосконалює творчі здібності.

Письмові роботи відіграють велику роль і в зміцненні теоретико-літературних знань та навичок літературного аналізу. Твори сприяють формуванню творчої думки: вони навчають бачити, спостерігати, осмислювати як літературні, так і життєві явища; допомагають формувати власні погляди на світ; дозволяють поглиблювати знання й добувати їх; виховують волю, характер, працелюбність; зрештою, вони виробляють відчуття художнього слова, живої розмовної мови. Збагачуючи мову учнів, твори залучають школярів не лише до читацької, але й до загальнолюдської культури. Письмові твори – завжди крок до творчості.

Саме тому проблемам методики письмових робіт з української літератури відводиться першорядне місце в науково-методичних публікаціях. Свідченням цьому є монографії та посібники М. Стельмаховича, Є. Пасічника, В. Цимбалюка, Б. Степанишина, Н. Волошиної та інших.

Розробляючи нові вимоги щодо написання творів, ми нерідко звертаємося до історичного досвіду методичної науки. Адже письмові роботи дадуть потрібний освітньо-виховний ефект, якщо у методиці їх проведення буде забезпечена

педагогічна послідовність у складності тем і міри самостійності учнів, поступовості переходу від одного виду роботи до іншого.

Досвід В. Сухомлинського в навчанні учнів різним видам письмових робіт, на нашу думку, є корисним для практиків. У його книгах і статтях, а особливо в його рукописній спадщині, що зберігається в меморіально-педагогічному музеї в Павлиші, є багато, на перший погляд розрізнених, думок про творчі роботи учнів. Зіставлення цих висловлювань і, головне, аналіз учнівських творів і творів, написаних самим педагогом для зразка, свідчать про те, що у В. Сухомлинського існувала продумана й ретельно перевірена система роботи над творами, яка формувалася тоді, коли шкільна практика вже мала певний досвід. У наукових працях Т. Бугайко, Ф. Бугайка, О. Мазуркевича, М. Рибнікової та інших методистів, у статтях на сторінках журналів «Українська мова і література в школі», «Література в школі» аналізувався шкільний досвід проведення письмових творів. Власна вчительська практика і практика колег – все це визначило погляди В. Сухомлинського на роль, характер, специфіку шкільних творів і лягло в основу його системи роботи над творами, досить оригінальної і самобутньої.

Вважаючи, що головна мета творів виховна, Василь Олександрович не заперечував важливості творів для розвитку мовлення учнів, але, на його думку, розвиток писемних навичок не повинен бути самоціллю: «Необхідно, щоб уже в V–VII класах діти відволікались від процесу письма й зосереджували всю свою увагу на змісті того, про що вони пишуть» [211, 3]. «Якщо ж, – підкреслював В. Сухомлинський, – працюючи над творами, підліток буде думати, як писати кожне слово..., він взагалі ні про що не зможе думати» [211, 15].

Для В. Сухомлинського твори не зводилися ні до тренувань з логічними доказами, ні до закріплення правил з граматики, ні до вправ зі словесної творчості, ні, тим більше, до формального повторення статей підручника чи слів учителя. Він убачав у дитячих творах складний творчий акт, витончений процес саморозкриття автора. «Учень, – говорив В. Сухомлинський, – працюючи над твором, виражає словом порухи своєї душі, виявляє свій інтелектуальний світ, утверджує свою гідність» [159, 73].

Тому В. Сухомлинський запропонував таку методику написання роботи, яка б не перетворювалась у догму, а стимулювала б і розвивала б в учня здібності мислення й відчуття. Аналіз архівних джерел дає можливість стверджувати, що в Павлівській середній школі письмовим роботам учнів з літератури надавали першочергового значення. Ця проблема була предметом обговорення на засіданнях педагогічної ради школи, засіданнях предметної комісії вчителів мови та літератури. Василь Олександрович у доповідях «Про поліпшення грамотності учнів» [251] та «Як навчити учнів 8–10 класів писати самостійно твори з літератури» [251] окреслив основні етапи роботи учителя й учнів. Щоб навчити учнів писати твір на літературну тему, треба:

1. Познайомити їх із назвою, підкреслити, що заголовок містить у собі зміст.
2. Навчити учнів добирати матеріал, якими джерелами користуватися.
3. Навчити учнів складати план письмової роботи з літератури. Показати, що виклад, твір, деталізує план.
4. Показати, як робити виписки з газет, журналів.
5. Навчити, як дотримуватися послідовності викладу за запитаннями, що є в плані. Твори на вільну тему можна писати в різних стилях, але загальний стиль мусить бути книжний [251].

Завдяки творчості діти стають чутливими до навколишнього світу: до природи, до страждання і горя інших людей. «Там, де немає чуйності, тонкості сприйняття навколишнього світу, виростають бездушні, безсердечні люди. Чутливість, вразливість душі формується в дитинстві. Якщо прогаяно дитячі роки – цього ніколи не надолужити», – зазначає педагог [168, 87].

Однак В. Сухомлинський не покладався на стихійну некеровану творчість дітей. Він був глибоко переконаний у необхідності чіткої, цілеспрямованої і разом з тим гнучкої системи письмових робіт. Ця система передбачала вміло дібрані різноманітні типи і види творів, що вимагають від учня ознайомлення з широким за обсягом матеріалом, творів, які б давали можливість школяреві удосконалювати свою освіту й виховання, письмових робіт, побудованих за ступенем наростаючої складності.

Реалізація цієї системи творів, на думку В. Сухомлинського, залежить від багатьох факторів: з одного боку, від того, наскільки освічений учитель, якою мірою він володіє педагогічною майстерністю, як він стимулює творчу думку учнів, на яких зразках він учить їх писати твори; з іншого – від літературного розвитку учнів, від їх уміння бачити, чути, спостерігати і передавати свої враження від побаченого і почутого, від уміння гармонійно поєднувати розум і емоції, зрештою, від уміння за конкретним бачити загальнозначуще.

Така система письмових робіт, на думку В. Сухомлинського, може принести позитивні результати лише тоді, коли вона буде органічною частиною навчально-виховного процесу в цілому.

Сила В. Сухомлинського як педагога й методиста полягає не лише в теоретичній розробці проблеми, навіть не в її реалізації на практиці, а, перш за все, в тому, що методика його роботи над творами постає з багаторічного шкільного досвіду і класної конкретної практики й спрямована на те, щоб удосконалювати цю практику, перетворювати її у відповідності з вимогами часу і віковими особливостями учнів.

З метою удосконалення методичної системи письмових робіт, Василь Олександрович за роки своєї праці в Павлиській школі відвідав близько 10 тисяч уроків. І кожен, як видно з матеріалів, що зберігаються в Державному педагогічно-меморіальному музеї В. Сухомлинського, він глибоко аналізував, давав поради учителям, обговорював складні питання.

Практична діяльність В. Сухомлинського в школі відбувалася в період, коли в методиці не було єдиного підходу до класифікації творів.

Так, у 1952 році Т. Бугайко та Ф. Бугайко визначають такі письмові роботи, як твір-розповідь, опис, характеристика образу персонажа, літературно-публіцистичні твори [23, 216].

У 1954 р. В. Нікольський поділяв твори на літературні й позалітературні [90]. М. Колокольцев (1961 р.) радив додати ще один тип творів – про мистецтво [53], В. Голубков (1962 р.) пропонував твори на літературну тему, а також твори, що ґрунтуються на життєвих спостереженнях і враженнях учнів [32].

В. Сухомлинський поділяв твори на літературні, вільні й творчі, не завжди при цьому дотримуючись термінологічної

точності. Однак вимоги до кожного з цих типів творів і їх поєднання в різних вікових групах у практиці В. Сухомлинського значно відрізняються від загальноприйнятих у ті роки. Система роботи над творами, запропонована В. Сухомлинським, відзначається оригінальністю і є актуальною у наш час.

У методичній науці 50-х років головна роль відводилася навчанню писати твори на літературну тему, які, сприяли б більш глибокому аналізу тексту. Такими письмовими роботами, як правило, закінчувалось вивчення творчості всіх письменників. Вони не випадково називались творами-роздумами, або творами логічного типу, оскільки вимагали логічних роздумів і потребували таких дій, як абстрагування, узагальнення, порівняння.

Дослідники А. Романовський [108], С. Смирнов [119] вважали, що твори на літературні теми є важливим засобом розвитку логічного мислення, якому вони надавали особливого значення, називаючи, вміння логічно обґрунтовувати свою думку основною рисою культурного читача. А В. Нікольський зауважував: «Называя обширную область письменных работ работами логического типа, мы подчеркиваем тем самым задачу развития логического мышления как одну из важнейших при обучении сочинениям» [90, 125].

Ставлення В. Сухомлинського до творів-роздумів на літературні теми не було однаковим на різних етапах його педагогічної діяльності. І хоча їм він надавав великого значення, однак цей тип творів не був домінуючим у його практиці. Великої уваги педагог приділяв творчим письмовим роботам і розглядав їх як фундамент, на якому тримається вся система творів.

Слід зазначити, що у В. Сухомлинського немає точності у вживанні терміна «творчі письмові роботи». Він користується цим терміном, коли мова йде про дитячу літературну творчість, але часто називає творчими письмові роботи на будь-яку тему. У цьому проявилась його принципова позиція: В. Сухомлинський, як, зрештою, й інші методисти, вживає термін «творчі роботи» в широкому розумінні, як вид робіт, що протиставлявся творами з вузьким колом тем, які постійно повторювалися, з однотипними планами, що породжували схематизм і штамп. Усі письмові роботи, що пробуджували

почуття, уяву, думки учнів, сприймалися ним як творчі, утверджуючи думку М. Рибнікової про те, що це такі види роботи, які ставлять учня в становище «маленького письменника» – автора оповідань, казок, загадок та інших творів [111, 103]. Василь Олександрович був переконаний, що спонукає учня до творчості «переживання почуття насолоди. Чим глибше пережив учень красу, тим більша в нього потреба передати в слові власну думку, почуття» [163, 383].

У методиці є чималий досвід написання творчих письмових робіт. Однак тривалий час вважалося, що творчі роботи є найбільш доречними для старшого або середнього шкільного віку, коли учні досягли вже певного рівня літературного розвитку. В. Сухомлинський спростовує ці зауваження, бо у Павлівській школі діти різних здібностей і різного рівня розвитку, починаючи з 6–7 років, вчилися писати творчі роботи.

«За роки навчання в початковій школі, – писав Василь Олександрович у книзі «Серце відаю дітям», – кожна дитина має написати 40–50 таких творів. Але цьому її необхідно навчити. Бо це вміння не приходить відразу, а виховується поступово» [168, 192].

В. Сухомлинський дає слушні поради словесникам: «Щоб дитині захотілося творити словом, треба, образно кажучи, доторкнутися до поетичної струнки її душі. Доторкнутись же можна тільки красою поетичного слова» [169, 1].

У Павлівській школі досить часто пропонувалися зразки творчих робіт, які були написані самими вчителями. Впроваджуючи це, педагог ставив дві мети: по-перше, вчитель конкретніше уявлятиме тему і чіткіше визначить критерії оцінки, по-друге, це буде ще однією формою роботи вчителя над удосконаленням власних мови і стилю.

В. Сухомлинський вважав, що необхідно проводити спеціальні уроки, присвячені навчанню писати твори. «Учити писати твір, треба так само, як вчити розв'язувати задачі. Робити аналіз речень» [194, 6].

Отже, щоб навчити учнів писати творчі роботи, необхідно досконало володіти методикою письмової роботи, тобто самому вміти писати твори і навчати цьому учнів. Адже будь-який твір старшокласника на літературну чи вільну тему, за переконанням

В. Сухомлинського, входить коренями в його перший творчий досвід.

«Духовне життя дитини є повноцінним лише тоді, пише педагог, – коли вона живе в світі гри, казок, музики, фантазії, творчості. Без цього вона засушена квітка» [168, 66].

Отже, творчу діяльність дітей В. Сухомлинський розглядає як найвищу форму духовної активності, як найбільшу радість у духовному житті людини.

Він вбачав джерела дитячої байдужості до життя в низькій духовній діяльності, у відсутності творчості. «Творче натхнення, – говорив В. Сухомлинський, – людська потреба, в якій особистість знаходить своє щастя» [160, 316].

У спадщині педагога-гуманіста знаходимо численні думки про величезне виховне значення дитячої творчості. Він неодноразово пише про те, що творча діяльність дитини розвиває мислення, облагороджує почуття, впливає на розвиток мовлення.

Василь Олександрович вважав, що творчість засобами слова повинна починатися з казки, оскільки «казка є тим різцем, який відточує найтонші риси індивідуального мислення кожної дитини і водночас розкриває дитячі серця назустріч один одному, творить тонкі інтелектуальні взаємини дитячого колективу» [158, 408]. Тому педагог опирався на дитячу творчість, на відміну від своїх сучасників, не лише в роботі з дітьми, що гарно навчаються, але й з менш здібними, повільно мислячими дітьми. Він працював з батьками таких дітей, читав для них лекції, в яких розповідав про роль казок у розумовому розвитку школярів, про творчу працю дітей, про словесну творчість як засіб розвитку розумових здібностей дитини.

Досвід В. Сухомлинського переконує нас у тому, що кожна дитина здатна до творчості, а творчі письмові роботи – це не привілеї для найбільш обдарованих дітей, а необхідність для кожної дитини.

Творчі письмові роботи в спадщині В. Сухомлинського можна умовно поділити на чотири види: твори-мініатюри, казки, оповідання, вірші. Матеріалом для кожного виду роботи, в першу чергу, була природа, яка оточувала дитину. Твори, що склали діти у «Школі радості», говорять про світ їхніх мрій, захоплень, уподобань, про ставлення до навколишнього світу, вони

показують широту фантазії школярів. Саме природа, рідний край дають безліч тем для творів-мініатюр: «Пісня жайворонка», «Сонечко зайшло», «Бджоли п'ють воду», «Гречка цвіте», «Падають зірочки з неба», «Ввечері курличуть журавлі», казок «Мовчазна вода», «Дві квітки», «Як річка розгнівалася на дощ», оповідань «Як цвітуть персикові дерева», «Зимовий день у лісі», «Як росте трава»; віршів «Сосна заснула до весни» та інші [168, 202]. Творчі письмові роботи учнів Павлиської середньої школи оформлялися в рукописні журнали «Наша творчість», які зберігаються в Державному педагогічно-меморіальному музеї В. Сухомлинського. Наприклад, твір учениці Скрипник Валі:

Журавлі в синьому небі

Ось і заграли луки весняною музикою. Співають птахи, дзюрчать струмки, крякають качки. Зеленіють тонкі гілки плакучої верби, гудуть бджоли. А під деревом лежить жменька снігу. Небо синє-синє, чисте, ясне. Перед заходом сонця з'явився в синьому небі журавлиний ключ. Летять вони, срібні птахи, і курликають. Де ви були, птахи, і куди летите? Ви наче пливете. Блакитна хвиля вас голубить. Сонечко заходить, посилає вам привіт. За лісом-пралісом голубе озеро, кришталева вода, смарагдовий берег. Там ваші гнізда. Я піду туди, і ви дасте мені краплинку води на щастя [255].

Цій письмовій роботі притаманна точність спостережень за весняною природою, що прокидається від зимового сну. Кінцівка твору написана в стилі народної казки, переказу і органічно завершує цей невеличкий пейзажний етюд.

Твори павлиських дітей відзначаються точністю спостережень, показують любов до природи, бережливе ставлення до рідної землі, до рідного слова.

Теми для творчих робіт В. Сухомлинський радив брати із повсякденного життя. Це можуть бути твори про різні трудові процеси, про людей праці, про значення праці, про події з дитячого життя, про своїх друзів-тварин і птахів. Наприклад, «Дядько Кузьма», «Як зерно стає хлібом», «Як ми знайшли гніздо», «Моє цуценя», «Шпаки відлітають на південь», «Ластівки роблять гніздо» та багато інших [163, 266].

Василь Олександрович по-особливому ставився до творів про тварин і птахів. Описуючи їх, діти переймалися добрими

почуттями. Вони називали тварин іменами, розповідали про їхні «родинні» стосунки, уявляли їх вчинки, фантазували.

Педагог повсякчас застосовував творчі роботи на морально-етичні теми, що вимагають осмислення моральних понять. Діти пишуть і роздумують про те, що таке правда, «що найголовніше в житті», «прекрасне і потворне».

Теми для письмових робіт В. Сухомлинський черпав зі скарбниці народної мудрості: «Що посієш, те й пожнеш», «Друзі пізнаються в біді». У В. Сухомлинського ці теми завжди опиралися на конкретний, життєвий матеріал, на уявлення й переживання дітей. Такий підхід дозволяв вирішувати серйозні етичні проблеми, наприклад твір-міркування учня Бочка Володі:

Що найголовніше в житті

Що найголовніше в житті? Один говорить: найголовніше – вугілля. Якби не було вугілля, зупинилися б машини, не було б металу, люди замерзли б...

Інший твердить: найголовніше – метал. Без металу не було б ні машин, ні вугілля, ні хліба, ні одягу.

А третій каже: найголовніше – хліб. Без хліба не працювали б ні шахтар, ні металург, ні льотчик, ні прикордонник.

Хто ж них правий? Що найголовніше в житті? Найголовніше – праця. Без праці не було б ні вугілля, ні металу, ні хліба [255].

Учні у своїх творах роблять моральні висновки, які формуються з різноманітних за сюжетом, за будовою і формою викладу дитячих оповідань. Особливо доречно використовувати такі види творчих робіт для учнів середнього підліткового віку, коли відбувається формування їх світогляду, характеру та переконань.

У творах такого типу відчутний попередній досвід роботи учнів над казками та творами-мініатюрами. Він проявляється часто у науковому сюжеті, в точному описі деталей, у передачі спостережень, виразності й лаконічності мови. Типовою для більшості творчих робіт учнів В. Сухомлинського є й заключна частина твору. Якщо в творах-мініатюрах кінцівка містить судження щодо власного ставлення до природи, до певних явищ життя, то в роботах публіцистичного характеру діти часто висловлюють свою громадянську, моральну й естетичну позицію.

Творчі роботи Василь Олександрович радив писати без плану, вільно висловлюючи власні думки. Але ця свобода ніколи не повинна переходити в хаос: кожен твір має «внутрішній» план, який послідовно реалізується учнями. Щоб написати творчу роботу, необхідно не лише вміти спостерігати, а й уміти творити словом, втілювати в художніх образах свої думки й почуття. «Чим більше розвинене це вміння, тим вища естетична і загальна культура людини, тонші її почуття, глибші переживання, яскравіше естетичне сприймання нових художніх цінностей. Ось чому ми надаємо великого значення творчим письмовим роботам-творам», – зауважував педагог» [163, 384].

В. Сухомлинський учив учнів бачити явища навколишнього світу, чути його звуки, спостерігати за його змінами, осягати моральні закони цього світу. Такі твори є оригінальною майстернею слова: вони спонукають учня відшукувати слова для передачі побаченого й почутого – слова точні, прості, поетичні, емоційні.

Творчі письмові роботи в системі В. Сухомлинського передують роботі учнів над творами на вільну й літературну теми, і – як живе джерело думки, почуттів, слова, як основа його ідейно-моральних уявлень – вони супроводжують учня протягом його шкільного життя. Найвищим виявом творчості, на думку педагога, є поетична творчість.

В. Сухомлинський широко використовував у своїй педагогічній практиці твори на вільну тему. Таким умовним терміном педагог називав письмові роботи, які на його думку, мають публіцистичний характер. До творів на вільну тему учительство 50–60-х років ставилось неоднозначно. Методисти визнавали їх роль, проте глибоко ними не цікавились. Існувала думка про те, що твори на літературну тему – це результат серйозної роботи учнів із літератури, а твори на вільну тему – це результат роздумів учня з приводу... навіть ставилися вимоги до того, що такі твори повинні оцінюватись по-різному [64, 47].

Однак В. Сухомлинський був послідовником М. Рибникової, яка ще в 40-х роках стверджувала, що ці два види робіт взаємодоповнюють один одного й обидва необхідні школярам. Василь Олександрович віддавав перевагу творам на вільні теми, оскільки розумів їх цінність для учнів: в них учень,

на його думку, міг висловлювати свою точку зору на різноманітні питання й проблеми – суспільні, політичні, морально-етичні – й залучав для прикладу найрізноманітніший матеріал з журналів, газет, книг, навколишньої дійсності. Матеріалом для учнів можуть бути й твори суміжних мистецтв.

Твори на вільну тему, на думку В. Сухомлинського, з одного боку розвивають учня, допомагають виробити уявлення про життя, формують моральні норми поведінки людини в суспільстві, впливають на ставлення до різних життєвих явищ, виховують переконання, з іншого – вони є школою творчості [252, 17].

Вивчення архіву В. Сухомлинського в Павлиському меморіально-педагогічному музеї дає можливість познайомитися з учнівськими роботами на вільну тему. Ці твори відображають еволюцію поглядів самого В. Сухомлинського на подібні роботи.

Більшість творів на вільну тему подібні до творів літературних тем логічного типу. Різницю можна помітити лише у вагомості літературного й життєвого матеріалу в творах власне літературних і на вільну тему.

Будучи вчителем-словесником, Василь Олександрович чимало творів різних типів написав для зразка учням на теми: «Честь і честолюбство», «За що я люблю свою Вітчизну» та інші. До першого твору учитель склав простий план, але кожна із тез плану могли б стати темою самостійного твору: що таке честь?; честь Вітчизни – найвище уявлення про честь; праця – справа честі та інші. До твору дібраний епіграф, який є лейтмотивом головної думки твору. Одна теза плану в творі поєднується з історичним та літературним матеріалом. Частини твору відносно рівноцінні. Цей твір у цілому являє собою типовий роздум. Мабуть, не випадково В. Сухомлинський письмові роботи учнів «про долю Вітчизни, про духовний світ людини» називав «творами-роздумами», які сприяють вихованню мислення школяра [141, 29]. Твір «За що я люблю свою Вітчизну» Василь Олександрович радить написати в трьох варіантах, зокрема, 1-й – в історичному плані; 2-й – в літературно-публіцистичному; 3-й – у художньому.

Отже, навчити дітей писати творчі роботи може лише той вчитель, який сам уміє творити. Василь Олександрович

підкреслював, якщо «словесник сам не пробував написати твір про весняну грозу і про січневу заметіль, учні ніколи не чули від нього жодного власного слова, то в таких випадках хоч сім років навчай найдосконалішим методом – нічого не вийде» [166, 427].

Такі письмові роботи дають можливість використовувати матеріал із художньої літератури, словників, газет, навколишнього життя. Вони удосконалюють знання учнів з літератури, історії, географії, музики та інших предметів.

Ці твори дають підставу говорити про вимоги В. Сухомлинського до авторів робіт. Учень повинен знати суспільно-політичне життя, вміти розставляти моральні акценти, проявляти знання з літератури, опиратися на факти з художніх творів, біографій письменників та інших видатних людей. Учень повинен уміти вибудувати матеріал і висловлювати свої думки легко, вільно, логічно й доказово. Зрештою, учень повинен віднайти свої переконання, але вони мають бути ґрунтовані на знаннях.

В. Сухомлинському-практику вдалося створити єдину систему викладання, де твори на вільну тему публіцистичного характеру не дозволяли учневі відхилитися від знань з предмета, а, навпаки, спонукали його використовувати їх творчо.

Цикл творів на вільні теми в 60-і роки у практиці В. Сухомлинського – це систематичне, цілеспрямоване виховання школярів з питань етики, необхідної і для розуміння художніх образів, і для того, щоб жити гідно. Для таких творів В. Сухомлинський пропонував теми, які були максимально націлені на етичні норми поведінки, зокрема «Як я уявляю добро і зло?», «Для чого я живу на світі?», «Життя без праці – жалюгідне життя», «Найдорожче для кожного з нас – Батьківщина».

Тематики творів на вільні теми засвідчує, що у 60-х роках у Павлівській школі перевага належала темам, що передбачали літературно-творчий характер школярів. Учні писали твори-розповіді, в яких моральна ідея втілювалась в образній формі. В. Сухомлинський пропонував одинадцятикласникам написати твори: «Пам'ятник біля дороги», «Її справа залишилась вічно жити», «Вона не могла вчинити інакше, тому що вона справжня людина», «Не забудемо дорогу до цих двох могил» та інші.

Зауважимо, що тематика всіх творів-розповідей мала не лише яскраво виражений громадянський характер, вона орієнтувала учня на те, щоб він знаходив себе в загальних проблемах.

Архіви свідчать, що в Павлиській школі часто практикувалися теми творів про життя визначних людей: «Він віддав своє життя за дітей» (про Януша Корчака), «Розвідник Іван Молдавський», «Могила Івана Стрельникова» та ін. Пропонуючи такі теми, В. Сухомлинський учив дітей бачити високе, героїчне на конкретному прикладі і радив читати книги із серії «Життя видатних людей», та періодику. Ось як написала про свого земляка учениця ІХ класу Алла Б. (1968–1969 н.р.):

Ця людина залишила себе в пісні

Живе у нашому селі чоловік, можливо, і не всі його знають, Іван Іванович Шевченко. Зараз йому 65 років. Працює він агротехніком у колгоспі імені Комінтерну.

Чоловіка цього мало хто знає, а пісню, яку він написав, знають на Україні. Ось слова цієї прекрасної пісні:

«Гарно, гарно серед степу,
Глянь на південь, північ, схід...».

Цю пісню Іван Іванович Шевченко написав у двадцяті роки. Її співали на всіх клубних вечорах, у школах. У цій пісні він висловлює свою любов до Вітчизни, до своєї України, до її широких просторів, до українського народу, який невтомно працює на українських ланах.

У 20–30 роки косарі в полі косять і починають співати пісню. Летить вона над полями у блакитне безхмарне небо. А косарям легко, весело, тільки мерехтять коси під променями сонця. Адже працюють вони для себе і для Батьківщини. І працюється легко, весело, вільно. Трава так і лягає рівними рядами, покрита ранковою росою. Вона, як смарагд, переливається під ранковим промінням сонця.

Як зелене море, коливається вона попереду, і Іван Іванович згадує, як він служив у морському флоті, згадує бойових друзів і бойові дні. Згадує, як він ходив на бойові завдання, захищав від ворогів свою Вітчизну. Щоб ці косарі вільно могли жити, співати пісні, щоб працювалося їм радісно на своїй оновленій землі.

Товариші дуже любили Івана Івановича за його мужність, за допомогу в біді. Він і пісню створив там, на морі, захищаючи

свою Батьківщину. Цю пісню полюбили і завжди співали, коли йшли на бій.

Пісня, яку написав Іван Іванович, буде жити, поки живе український народ. І ходить по нашому селищу ще не старий, бадьорий для своїх років чоловік, який прийшов до нас, молоді, з легендарних 20–30 років, який свою любов до Вітчизни висловив не тільки в ратних подвигах, але й у піснях. Чоловік дуже скромний, душевний, прекрасний, розумний співрозмовник. Він часто зустрічається з молоддю, ділиться своїми спогадами.

Іван Іванович дуже любить працю. Давно вже йому пора йти на пенсію, але він не уявляє свого життя без праці, не праці взагалі, а праці на благо народу, своєї Батьківщини.

Іде по Павлишу невисокого зросту, сивий, з м'якими задумливими очима, людина, людина із пісні...» [258].

Звичайно, цей твір не бездоганний, у ньому є певні недоліки, зокрема повтори, недоліки в композиції, відхилення від теми. Але розповідь – лірична, щира. Її суто літературні огріхи тут, на нашу думку, не головні. Цей твір засвідчує, що учениця стає громадянином і людиною.

В. Сухомлинський вважав, що громадянська зрілість є більш вагомою, ніж зрілість літературна. Якщо громадянська зрілість випереджає літературну, то це призводить до певної наївності, але брак людяності зумовлює літературне лицемірство, з яким В. Сухомлинський боровся.

Отже, письмові твори на вільну тему в практиці В. Сухомлинського були двох видів. Це твори-роздуми і творчі письмові роботи, розповіді, нариси. Твори-роздуми удосконалювали логічне мислення, вчили обстоювати істину, спростовували хибні твердження, сприяли формуванню твердих переконань і активної життєвої позиції, розширювали кругозір. У процесі роздумів павлиські школярі вчилися зв'язно викладати власні думки, ділитися своїми переживаннями.

В. Сухомлинський високо цинив педагогічну роль роздуму: «Я вважаю, що багате, ідейно повноцінне людське спілкування можливе в колективі тільки тоді, коли в роки отрочтва людина замислилася над питаннями: в чому сенс життя? Для чого я живу на світі? У чому суть добра і зла? Ці думи ще не ясні й не до кінця осмислені, але вони бентежать, тривожать і якщо ви

справжній вихователь, ви знайдете правильний шлях до того, щоб у якусь хвилину підказати юнакові, що саме його турбує. Ось ці хвилювання, турботи, питання й несуть підлітки, юнаки, дівчата в колектив, сподіваючись знайти новий подих свіжого вітру для багаття своїх роздумів» [158, 457]. Твори-роздуми учнів Павлівської школи мали публіцистичний характер, відзначалися глибиною думки, красою слова.

Другий вид письмових творів на вільні теми – це творчі письмові роботи (розповіді, нариси). У Павлівській школі досить часто писали такі твори. В них переважає емоційно-образне осмислення навколишнього світу. Такі письмові роботи дозволяють виховувати естетичний смак і образне мислення.

У школі В. Сухомлинського такі твори відповідали рівню літературного розвитку учнів і давали можливість вихованцям висловлювати й розвивати їх думки і почуття.

Аналіз педагогічної спадщини В. Сухомлинського дає можливість стверджувати, що Василь Олександрович раніше й глибше від своїх сучасників зрозумів, що робота над вільною темою активно впливає і на літературно-творчу діяльність школяра, і на його загальний культурний розвиток, на його мову, пам'ять, почуття й думки. Такі твори вводять учня у світ творчості і виховують в ньому громадянина і людину. Але, щоб учні прагнули творчості, необхідно їх цьому навчити. Зазначимо, що в Павлівській школі були створені такі умови навчання, за яких письмові роботи на вільні теми стали органічними у всій системі навчально-виховної роботи. Вони передбачали обов'язковий попередній досвід творчої діяльності учнів і певною мірою збагачували твори на літературні теми.

Аналіз методичної літератури показав, що в 50–60-і роки основна увага приділялася творам на літературні теми. Вони вимагали від учнів уміння логічно мислити, аргументувати свої судження, опиратися на конкретні факти, робити висновки. Такі твори в методичній літературі того часу вважалися надійним засобом перевірки знань учнів, якості засвоєння ними літературного матеріалу. Тематика творів на літературні теми була різноманітна. Вони орієнтували учня на розуміння значення української літератури, на усвідомлення ними особливостей творчості письменника, на з'ясування типовості героя, на вміння

висвітлити проблематику твору. Відповідно до цих завдань формулювалися теми творів: «Світове значення української класичної літератури», «Душевна щедрість, благородство справ героїв роману М. Стельмаха «Кров людська – не водиця», «Ідея гуманізму в творчості О. Довженка», «Особливості поетичного стилю М. Рильського» та інші [232, 57].

Тематика письмових робіт відображала, як правило, зміст класних занять з літератури і диктувалася особливостями аналізу художніх творів у ті роки. Сухомлинський запропонував велику кількість тем творів, у яких розкривалися б образи літературних героїв, які вимагали від учнів складання індивідуальної, порівняльної і групової характеристик: «Порівняльна характеристика Петра і Миколи за п'єсою І. Котляревського «Наталка Полтавка», «Давид Мотузка – новий позитивний герой радянської літератури (за романом А. Головка)», «Зображення трудового селянства в повісті М. Коцюбинського «Fata morgana» [233, 19].

Основою всіх творів логічного типу вважався план, який, на думку В. Нікольського, «і робить твір твором», оскільки він спрямовує всю роботу, вказує «маршрут для думки» [90, 132]. План твору складався, як правило, з трьох частин. Починався зі вступу, в якому обумовлювалися мотиви вибору теми або історія написання твору чи епоха, що змальовувалась у творі. Головна частина являла собою систему тез, які й висвітлювали тему твору в певній послідовності. Твір закінчувався висновками, у яких учні підсумовували думки, формулювали ідею роботи, давали оцінку аналізованим фактам. Висновок безпосередньо впливав із усього змісту роботи, був її природним завершенням. Задум плану письмової роботи на літературну тему був своєрідним підсумком великої попередньої аналітичної роботи.

В. Сухомлинський працював над творами на літературну тему ще на початку 50-х років, але його погляди на цю проблему змінювались упродовж педагогічної діяльності в Павлівській школі. У своїх пошуках Василь Олександрович опирався на досвід сучасної йому методики письмових робіт, видозмінюючи її і доповнюючи, а часто випереджаючи її.

Традиційними у практиці В. Сухомлинського були такі теми для старшокласників:

1. Чіпка і Грицько за романом Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».
2. Образ жінки-матері у творчості Тараса Шевченка.
3. Образ селянина-борця у творчості Т. Шевченка.
4. Моральні риси радянської людини за творами радянських письменників.
5. Ідея гуманізму в творах українських письменників.
6. Зображення праці радянських людей у сучасній літературі.
7. Радянська література в боротьбі за мир [163, 264–266].

Теми письмових робіт, сформульовані В. Сухомлинським, масштабні, це – теми-узагальнення, які розраховані не лише на знання навчального матеріалу й текстів, але й вимагають додаткової роботи з художніми творами і критичною літературою. Це своєрідні теми-поняття, теми-судження, розкриваючи які, учень неминуче буде опиратися на логічні операції, зокрема, порівняння, аналіз, узагальнення, абстрагування.

Теми, пропоновані В. Сухомлинським, мали велике виховне значення. Вони сприяли вихованню любові до свого народу, Батьківщини, розвивали почуття національної гідності.

Аналіз учнівських творів на літературні теми, що зберігаються в архіві меморіально-педагогічного музею в Павлиші, дає можливість стверджувати, що В. Сухомлинський відійшов від традиційної методики і створив власну.

У письмових роботах павлиських учнів на літературні теми часто зустрічаються прості плани. Висновки ж даються без розшифрування, що в методичній літературі тих років вважалося неприпустимим.

В. Сухомлинський не лише відмовився від традиційних у той час планів із трьох частин, він змінив і характер творів на літературні теми, намагаючись наблизити їх до творів на вільну тему. Особливо це помітно в 60-і роки.

Основним видом письмових робіт у старших класах у цей період залишалися літературно-критичні твори логічного типу. Але В. Сухомлинський почав пропонувати вихованцям теми, які сприяли активізації самостійного мислення учнів, вимагали міркувань про героїв і про художній твір в цілому. Матеріалом

для таких творів ставали не лише прочитані книги, але й власний досвід учнів, навколишнє життя. У працях видатного педагога наведені приклади тем для таких творів: «Мій улюблений герой у художній літературі», «Мої думки після прочитання роману...», «Що для мене найдорожче в романі...» та інші [163, 265]. Праця В. Сухомлинського «Духовний світ школяра» свідчить про те, що педагог, пропонуючи подібні теми, опирався на знання психології старшокласників. Він бачив, що учні цього віку відчувають інтерес до навколишнього світу, до суспільних і моральних проблем, але разом з тим вони намагаються глибше пізнати себе і дати оцінку власній поведінці. Учні цього віку намагаються висловити свою думку про навколишню дійсність, про людей, про прочитану книгу.

Василь Олександрович цінував самостійні судження школярів, що дозволяли йому зрозуміти учня, глибше проникнути у сферу його думок, почуттів, симпатій, інтересів, устремлінь. Вони допомагали йому на уроках літератури вести «гарячу, пристрасну розмову про людину і життя» і давали можливість впливати на формування переконань свої вихованців.

Теми письмових робіт, які вимагали від учня визначення власної думки про героя чи художній твір, були наслідками розвиваючого навчання, коли учень ставав активним учасником цього процесу.

Методика початку 60-х років вимагала від учителів-словесників планувати весь навчально-виховний процес, виходячи із знань учня, його розвитку, його психології. Без цього знання, на думку методиста В. Голубкова, «усі сумлінні намагання учителя активізувати роботу учня стають марними і не дають бажаних наслідків» [3, 6].

До проблеми письмових робіт на літературні теми зверталось чимало методистів, учителів, бо як показує аналіз літератури, вона була актуальною в той період. Свідченням цьому є методичні посібники та статті у фахових журналах таких авторів: Л. Айзерман [1], Л. Лесохіна [67; 68], В. Литвинов [70]. Дискусія з приводу письмових робіт ствердила необхідність подібних творів. Г. Бочаров, підводячи своєрідні підсумки цієї дискусії писав: «У відповідності із завданнями викладання літератури поряд з проведенням традиційних історико-

літературних творів особливо великого значення набуває спрямованість тематики творів, що стимулює власні оцінки та висловлювання учнів. Такі теми повинні зайняти провідне місце серед творів старшокласників» [19, 28].

Але незважаючи на те, що в методичній дискусії так звані «оціночні» теми творів набули підтримки, В. Сухомлинський не перебільшував значення цих творів. Як показує аналіз літератури, він поділяв погляди тих методистів і учителів, які вважали, що до такої тематики творів треба звертатися не часто, щоб вони не витіснили всіх інших тем.

Твори на літературні теми – це наслідок передуманого і пережитого учнями після прочитання художнього тексту, це своєрідне поєднання роздуму і почуттів. Але таке поєднання не повинно бути надто твердим, йому належить бути гнучким, тому що розум повинен зігріватися емоціями.

У своїй практичній діяльності В. Сухомлинський якоюсь мірою попереджує ту справедливую критику, яка була на адресу шкільних творів у 50–60-і роки. Не заперечуючи значення творів-роздумів, бо вони розвивають думку, забезпечують учнів знаннями, розвивають логіку, необхідні вміння та навички, чимало методистів і вчителів-словесників справедливо стверджували, що логічний схематизм літературних занять, який побутував у школі 40–50-х років, породив і схематизм у практиці навчання письмових творів. На думку методистів Г. Бочарова [19], В. Литвинова [70], Я. Ротковича [109], це проявлялось у традиційності тематики, в однотипності планів, у відсутності самостійної думки. Таким чином, методика навчання писати твори, часто зводилася лише до перевірки логічних, стилістичних і граматичних навичок, що значною мірою нівелювало роботи, відривало їх від життя, лишало їх самотності й оригінальності. Отже, позитивні якості творів логічного типу, зокрема чітка тематика, чіткий план, чітка композиція, спрацювали проти себе і позбавили письмові роботи зв'язку з життям.

На відміну від більшості методистів В. Сухомлинський не ставився надто критично до подібних письмових робіт, він намагався розробити нову систему творів на літературні теми.

Учений-педагог розумів, що традиційна практика письмових робіт не дає можливості творчо викладати літературу, тому він

робить надзвичайно сміливий вчинок – намагається змінити теми екзаменаційних творів. В. Сухомлинський написав статтю в Міністерство освіти (1962 р.), у якій він переконано заявляв, що формулювання назв письмових робіт попередніх років наштовхує учнів на списування сторінок підручника. На думку Василя Олександровича, тема твору повинна бути для учня цікавою, спонукати його до роздумів. В. Сухомлинський зауважив: «Чому б не сформулювати теми так, щоб учень висловлював свої власні думки? Це спонукало б творчу ініціативу вчителів, внесло б свіжий струмінь в самостійну роботу учнів старших класів» [139].

Педагогічна спадщина Учителя показує, що Василь Олександрович змінив теми творів на літературну тематику, намагаючись наблизити їх до учнів збудити не лише їхні думки, але й почуття. Замість теми «Характеристика образу Чіпки», «Порівняльна характеристика Платона і Аркадія» (за п'єсою О. Корнійчука «Платон Кречет») педагог пропонував такі теми: «Відображення праці радянських людей у сучасній українській літературі», «Як розумів обов'язок і честь Юрій Брянський і як розуміємо його ми?».

Формулювання окремих тем творів у наш час може видатися недосконалим, але слід зауважити, що В. Сухомлинський намагався поєднати літературну тему з вільною і змусити учнів у процесі роботи над твором з'ясувати серйозні морально-етичні проблеми. У цьому розумінні показовими є теми-запитання: «Хто головний герой роману М. Стельмаха «Велика рідня»?», «Чому гине Чіпка?», «У чому суть конфлікту між Платоном і Аркадієм у п'єсі О. Корнійчука «Платон Кречет»?», «Як зображено царизм та придворне панство у поемі Т. Шевченка «Сон»?» та інші [249, 45–46].

Намагаючись змінити екзаменаційні твори, В. Сухомлинський однак не перекреслював ті позитивні досягнення, які внесла у практику шкільних творів методика 40-х років. На відміну від деяких методистів і вчителів 60-х – початку 70-х років, які недооцінювали письмові роботи логічного типу, В. Сухомлинський не вивів із своєї практики й такі твори і переконливо заявив, що процес написання творів повинен бути керований учителями.

Серед багатства тем, запропонованих В. Сухомлинським для учнів, ми виділимо й такі, як «Образи Ігоря і Святослава», «Образ Марка Гуші», «Образ Шури Ясногорської». Отже, педагог повністю не відмовився від тем-характеристик, як це було в методичній і шкільній практиці 60-х років. А учням IV і V класів В. Сухомлинський навіть пропонував виконати логічні вправи – твір на тему: «Явище, причина, наслідок» [249, 44]. Це є свідченням того, що В. Сухомлинський не приносив логіку в жертву емоціям.

Варто зауважити, що теми, які пропонував В. Сухомлинський, відповідали духу 60-х і 70-х років. Окремі з них використовуються й у сучасній школі, особливо твори на вільні теми, бо програми з української літератури значно змінилися. Твори української класичної літератури посідають чільне місце в чинних програмах, тому й твори на літературні теми з цього курсу ще й сьогодні застосовуються в шкільній практиці.

Аналіз педагогічної спадщини В. Сухомлинського показав, що зберігаючи кращі традиції минулого, педагог творчо розвивав і збагачував їх у своїй практиці. В цьому й полягає оригінальність методики В. Сухомлинського.

Досвід Василя Олександровича змушує задуматися над питанням чи достатньо обґрунтованим є поділ письмових робіт на літературні й вільні, якщо в своїй основі шкільні письмові роботи є синкретичні, якщо емоції й логіка, образ і думка повинні органічно поєднуватись в будь-якій шкільній роботі. Така класифікація, мабуть, могла бути прийнята в 50-і роки, коли твори на літературні теми і твори на вільні теми суворо розмежовувались. Одні з них мали розвивати логіку, а інші – образне мислення. Але такий підхід не можна назвати раціональним, оскільки твори з літератури гнучкі за змістом. Відповідно і їх класифікація повинна бути більш гнучкою. І досвід В. Сухомлинського є підтвердженням цьому. Намагання педагога всі письмові роботи наповнювати живими почуттями, пристрасною було викликане великою турботою про учня, про те, як зробити, щоб письмова робота приносила учневі радість, а не просто тренувала його здібності до роздумів. Павлиський

Учитель робив усе для того, щоб розвивати творчі сили учнів і виховувати уважного читача і громадянина.

Твори павлівських школярів розміщувались у рукописних збірниках «Наша творчість» і «Наша думка». За життя педагога в школі було укладено 16 збірок творчих робіт учнів та 44 збірки казок. Нині кожного року створюється нова збірка казок та передається в педагогічно-меморіальний музей ученого.

Аналіз практичного доробку В. Сухомлинського дає підстави стверджувати, що педагог науково обґрунтував і створив оригінальну систему написання письмових робіт з літератури. На сучасному етапі активних пошуків нових шляхів реформування освіти особливо зростає науково-практична значущість методичної спадщини В. Сухомлинського, використання якої допоможе вирішувати в сучасній школі проблему формування в учнів почуття обов'язку, відповідальності, самосвідомості та розуміння сенсу життя.

Поняття «система роботи з написання творів» у методиці розглядається по-різному. Деякі методисти (Т. Бугайко, Ф. Бугайко) під таким поняттям розуміють важливість усіх видів письмових робіт і їх послідовне ускладнення; інші (В. Голубков) – формування в учнів умінь визначити тему та ідею твору, скомпонувати матеріал, виправити написане й таке інше. Деякі (К. Лахотський) вважають системою поступове оволодіння учнями основними видами і формами мовлення – описом, розповіддю, роздумом.

Як показує аналіз літератури, остання думка була найбільш поширеною в методиці 50-х років. Науковці й практики намагались розробити досить чітку систему, в якій би були точно визначені теми творів і розділи програми, до яких вони відносяться.

Причому вчили в основному лише написанню творів-роздумів на літературну тему, оскільки інші види письмових робіт вважались другорядними. Такі системи як правило охоплювали один-два класи.

В. Сухомлинський урахував досвід своїх попередників і сучасників, особливо досвід М. Рибникової. У методиці 50–60-х років проблема тематики письмових робіт вважалася «найважливішою серед проблем, пов'язаних із твором» [70, 4].

Вважалося, що від цінності теми, її ідейного і освітньо-виховного потенціалу, її доступності, ясності й відповідності інтересам учнів, великою мірою залежить успіх твору. Такої думки дотримувалися В. Литвинов, В. Нікольський, С. Смирнов. Тому тему називали основним елементом твору, а розробці тематики творів надавали великого значення. Орієнтована тематика творів для учнів V–VIII класів була розроблена Т. Ладиженською, С. Смирновим, а для учнів старших класів М. Бойко, В. Рибаківим.

Педагогічна спадщина В. Сухомлинського знайомить нас з двома варіантами тематики творів, укладеними ним для учнів I–X класів. З першим списком творів ми знайомимося у книзі «Павлиська середня школа», де пропонується 228 тем, а з другим – у річному плані роботи павлиської школи на 1970–71 навчальний рік, де міститься 170 тем. Принципової різниці між цими списками немає, більшість тем в обох списках дублюється [163, 261–266]. Різниця полягає в тому, що теми можна варіювати, а список доповнювати чи скорочувати.

Василь Олександрович працював над укладанням тематики творів від I до X класу включно, де в порядку наростаючої складності розташував твори різних типів, необхідні для всебічного розвитку учнів. Він детально вивчав проблему керівництва роботою учня у написанні творів. Саме ці етапи діяльності вчителя, на думку В. Сухомлинського, і забезпечують систему в роботі над творами.

У загальноприйнятій методиці була чітко визначена тематика по класно. Але В. Сухомлинський не наполягав на категоричній реалізації тієї чи іншої теми в певному класі. Для нього важливим був характер теми, її спрямування, а не буквальне дотримання запропонованих зразків. У переліку тем письмових робіт значна кількість сформульована на основі світової, російської й української літератури.

За класифікацією В. Сухомлинського, всі теми можна розподілити на три види: літературні теми, вільні і теми для творчих робіт. Щоб визначити перевагу тих чи інших тем, звернемося до таблиці, укладеної за першим списком [163, 261–266].

Таблиця 1

Класифікація творів за В. Сухомлинським (у %)

Класи	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Всього тем 228	10	16	26	25	22	22	25	23	29	30
Теми для творчих письмових робіт	100	100	96,1	88	63,5	59	48	34,7	17,2	20
Вільні теми	-	-	3,9	12	22,8	27,2	28	34,7	44,8	53,3
Літературні теми	-	-	-	-	13,6	13,8	24	30,6	38	26,7

Дані цієї таблиці показують, що твори на вільні теми та творчі письмові роботи посідають значне місце в усіх класах. Учні I–IV класів писали в основному творчі роботи, V–VII оволодівали навичками написання творів на вільні теми, морально-етичного спрямування і творчих робіт, у VIII–X класах переважали літературні теми, але домінуюче місце посідали роботи на вільну тему.

Звертаємо увагу на співвідношення різних тем творів на літературну тему, творчих і вільних.

Тематика письмових робіт на літературну тему в практиці В. Сухомлинського різноманітна. До її складу входять теми, пов'язані з аналізом літературного характеру; узагальнюючі теми; теми, основані на максимальному зближенні літературних і життєвих вражень і спостережень учнів; так звані «оціночні» теми.

З таблиці бачимо, що перевагу (52,8%) В. Сухомлинський відводив темам, пов'язаним з аналізом літературного характеру. Він вважав, що ці теми повинні мати переваги, оскільки вони найбільше відповідають інтересам учнів і природі літературного твору, який відкриває перед учнями можливості «пізнання людини, пізнання світу людських пристрастей, а через цей світ – «пізнання самого себе» [126, 41].

Василь Олександрович писав: «Чим більше розкривається перед вихованцем ідеал в образі улюбленого героя, тим активніше він намагається втілити політичну і моральну ідею в свою діяльність – у працю, в стосунки з товаришами» [128, 28].

Твори про літературних героїв В. Сухомлинський рекомендував з V класу. Але, на відміну від традиційної

методики 50-х років, він не зводить їх до переліку рис характеру героя. Він пропонує такі формулювання теми, які вчать розуміти специфіку художнього образу. В молодших класах діти задумуються над вчинками героя, в середніх – виявляють ідеал героя, або шляхом порівняння двох епізодів розкривають сутність літературного героя. Старшокласникам В. Сухомлинський давав можливість простежити динаміку художнього образу, розкрити конфлікт героя з середовищем, проаналізувати пошуки героя. Зазначимо, що хоч кількість тем про героя від V до X класу зменшується, але вони пропонуються з наростаючою складністю, з урахуванням інтересів і можливостей учнів.

Літературні теми узагальнюючого характеру (18,4%) рекомендувалися для учнів VIII–X класів.

Теми творів, що основані на порівнянні літературного і життєвого матеріалу (13,1%) педагог рекомендував для школярів з VI до X класу. Такі теми вимагають від учнів уміння застосовувати в житті знання, отримані на уроках літератури і самостійно аналізувати життєві факти, явища, проявляти власні переконання. Щоправда такі теми деякою мірою випрямляють типові образи і явища, хоча і мають позитивні якості: вони спрямовані на зв'язок із сучасністю, вчать бачити в художній літературі школу життя, орієнтують на самостійне сприймання художнього твору.

У рекомендованому списку найменше, так званих «оціночних» тем (15,7%), зокрема у 6 класі – 1, в 7 класі – 2, у 8 – 3, в 9 класі – 2.

Отже, В. Сухомлинський пропонував 52,8% тем, що пов'язані з аналізом характеру літературного героя, 18,4% узагальнюючих тем, 13,1% тем, що основані на зіставленні літературного і життєвого матеріалу, і 15,7% «оціночних» тем. Це означало, що учні, працюючи над творами на літературні теми, повинні, в першу чергу, навчитися аналізувати художній твір, проявляти власну думку про героя та твір в цілому, послуговуватися літературними знаннями в житті. Спрямовуючи твори на літературні теми до розуму і серця учнів, В. Сухомлинський досягав освітньої виховної мети.

Аналіз таблиці показує, що значне місце в тематиці творів, розробленої В. Сухомлинським, посідають творчі письмові

роботи та твори на вільні теми. Зазначимо, що таке розмежування в системі Василя Олександровича носить умовний характер. Пропонуючи тематику творчих робіт і творів на вільну тему, В. Сухомлинський фактично розробляв курс морально-етичного виховання. Основне місце приділялося темі природи, яка здатна викликати в душі дитини почуття любові до рідної землі, отчого краю, наприклад: «Перша гроза», «Весняна повінь», «Листопад», «Осінь у лісі», «Настав вечір», «Їжак готується до зими» і багато інших. Такі теми домінують у I–V класах: I, II класах – 100%, у III класі – 96,2%, у IV класі – 76%, у V класі – 59%. Зазначимо, що подібні твори у невеликій кількості В. Сухомлинський рекомендував і старшокласникам. Учні X класу писали твори на такі теми: «Літній світанок», «Степ у літній день», «Солов'ї у бузковому гаю» тощо.

У середній і старшій ланці значно збільшується число тем з яскравою ідейно-моральною проблематикою, що спрямована на виховання любові до Батьківщини, до свого народу, до праці, в ім'я найвищих ідеалів – щастя і свободи людей (характер тем від V до X класу не змінювалася). Простежимо, як В. Сухомлинський ускладнював тематику на прикладі теми Вітчизни.

Педагог вважав, що «Батьківщина починається для дитини зі шматка хліба і ниви пшениці, з лісової галявини і блакитного неба над маленьким ставом, з пісень і казок матері над колискою» [168, 219].

Учням V класів В. Сухомлинський пропонував теми для творчих робіт, пов'язані з їхніми уявленнями про свою малу Батьківщину: про своє село, про своїх близьких, про односельців-воїнів і трударів, наприклад: «З чого починається Батьківщина?», «Чиї імена написані на меморіальному пам'ятнику в центрі нашого села?» та інші.

Для того, щоб пізнання навколишнього світу не було одностороннім, Василь Олександрович рекомендував теми, що давали можливість учневі усвідомити свою приналежність до долі країни і свого народу. Це, зокрема, такі: «Лежневі і сонце невчасно сходить», «Чи можу я бути щасливим, якщо в інших горе?», «Чому необхідно з повагою ставитися до старих людей?», «Що мені належить зробити для людей?». Подібні твори педагог рекомендував учням VI класу.

Для В. Сухомлинського надзвичайно важливим було те, щоб високі слова про Батьківщину і народ не перетворювалися у свідомості учнів у голосні й гарні фрази. Перший крок до цього – «вкладати в уста маленьких дітей ті слова, котрих вони ще не розуміють» [168, 224]. Щоб цього не виникло, В. Сухомлинський змушує учнів II-го класу дати відповідь на такі питання: «З чого для мене починається Вітчизна?», «Що означає бути вірним своїм переконанням?» та інші.

Пропонуючи тему Батьківщини учням VII–X класів, Василь Олександрович, спрямовував їх до осмислення понять «наша країна», «наш могутній народ», «людство» в цілому, і до осмислення свого місця в світі, його служіння людям. В. Сухомлинський рекомендував роботи про відомих людей, чії імена, життя, подвиги – «яскраві дороговказні зорі для молодого покоління» [168, 228].

Для учнів VII класу пропонувалися теми творів про людей-борців за свободу своєї Батьківщини: «Мої думки про людей, що загинули за свободу і незалежність своєї Батьківщини, – Спартак, Жанна д'Арк, Ш. Петефі, Іван Сусанін...». А в старших класах учні писали твори про письменників, що боролися за щастя людства – Ш. Петефі, Христо Ботєва, Мусу Джаліля, Тараса Шевченка.

Враховуючи інтерес старшокласників до афоризмів і влучного слова, до лаконічних і гарних виразів, В. Сухомлинський рекомендував теми-цитати, взяті з художніх творів, висловлювання великих людей. Добір подібних висловлювань свідчить, що педагог ставив акцент на тих же проблемах, що й у середніх класах, але формулювання теми спонукало учня до більш глибокого осмислення проблеми («Без матері нема ні поета, ні героя» – О. Горький, «Немає нічого вищого і прекраснішого, ніж давати щастя багатьом людям» – Л. Бетховен, «Клянуся вам, що нізащо на світі я не хотів би мати іншої історії і іншої батьківщини» – О. Пушкін, «Життя таке коротке. Поспішайте творити добро» – О. Довженко).

Отже, так В. Сухомлинський вів учнів від спостережень за життям своєї малої Батьківщини до усвідомлення своєї власної приналежності до долі своєї країни і всього людства. Педагог домагався того, щоб моральні цінності, створені народом, стали

духовним надбанням кожного школяра, вражали серця, спонукали до активної діяльності в ім'я своєї Вітчизни.

Аналіз спадщини педагога показує, що Василь Олександрович чимало уваги приділяв творам за картиною, причому на відміну від традиційної методики 50-х років, він пропонував такі теми і в старших класах.

Учням 8–10 класів В. Сухомлинський рекомендував написати один твір на рік за живописом. Для письмових робіт за творами живопису В.О. Сухомлинський обрав пейзажі І. Левітана («Березень»), А. Куїнджі («Українська ніч», «Березовий гай»), І. Грабаря («Лютнева блакить»), В. Серова («Дівчина з персиками») та інші. Він рекомендував і сюжетний живопис І. Рєпіна «Бурлаки на Волзі», В. Перова «Тройка», С. Герасимова «Мати партизана» та інші. Зауважимо, що добір полотен співзвучний тематиці творів за ідейним спрямуванням і є досить традиційним. Тут відсутня та широта, яку проявляв В. Сухомлинський, залучаючи учнів до мистецтва, в позакласній роботі й на уроках. В цей час він знайомив учнів не лише з творами вітчизняних художників (В. Боровиковського, В. Васнецова, М. Крамського, В. Сурикова, В. Серова, Б. Пророкова та інших), але й зарубіжних (Леонардо да Вінчі, Рафаеля, С. Ботічеллі, П. Рубенса) [160, 307–315].

Аналіз тематики творів цікавий матеріалом, який учні повинні були використовувати, працюючи над написанням роботи. Педагог пропонував такі теми творів, що спонукали учнів до використання різноманітних матеріалів: програмних художніх творів, книг, що рекомендувалися для позакласного читання, газет, журналів, живописних полотен та книг про мистецтво.

Неабияку роль у написанні творів відігравали і власні спостереження та враження учнів (твори «Хто живе в нашому ставку?», «Яких кольорів і відтінків набуває опале листя?»), розповіді старших людей («Хто відстояв наше село?»), особисті спогади («Як ми ходили до лісу»).

Для В. Сухомлинського головним у системі роботи над творами було формування особистості учня, його поглядів, переконань, його світогляду. Але поза увагою педагога ніколи не були теми, що мають не менш важливе завдання – формування умінь і навичок зв'язного мовлення.

Тематика творів, запропонована В. Сухомлинським з метою розвитку зв'язного мовлення учнів, різноманітна і вимагає від школярів уміння аналізувати, порівнювати, узагальнювати і робити висновки.

Аналіз тематики творів показує, що В. Сухомлинський провів величезну роботу і вибудував власну методичну систему написання творів. Орієнтація В. Сухомлинського на самостійність учня, спроба впливати на його світогляд, моральне обличчя, знайшла чисельних послідовників, незважаючи на те, що тематика творів змінилася. Сучасні методисти і вчителі намагаються поєднати літературний і життєвий досвід учня, зробити викладання літератури, роботу над творами уроками морального прозріння і запропонувати учням такі теми («Батьки і діти сьогодні», «Далеке й близьке в класичній літературі і сучасній»), які опираються на інтерес учнів до загальнолюдських проблем і вчать їх поєднувати загальне і конкретне, світ мистецтва і світ власної душі. Саме цього прагнув В. Сухомлинський.

Розробляючи тематику творів для учнів I–X класів, Василь Олександрович одночасно вирішував проблему її реалізації на уроках. Педагог добре знав, що «твори дітей – результат великої роботи». Добре розумів і те, що усіляка стихійність лише шкодить, а тому процесом навчання письмових робіт, на думку педагога, необхідно керувати, навіть якщо мова йде про творчі твори, які вимагають найбільшої самостійності. Василь Олександрович зауважував: «Було б наївно чекати, що дитина під впливом краси навколишнього світу відразу складе твір. Творчість не приходить до дітей з якогось натхнення. Творчості треба вчити» [168, 211].

Думки про необхідність учити писати твори ми зустрічаємо в методичних публікаціях Г. Бочарова [19], В. Голубкова [32], М. Пентилюк [95], О. Романовського [108], В. Рибаківа [110], Т. Бугайко [22] та ін.

У працях методистів у 60-і роки поширеною була думка про те, що робота над твором починається на уроці літератури, який великою мірою визначає якість письмової роботи. Пряме керівництво процесом написання твору здійснювалося, по-перше, на уроках навчальних творів, на яких учні вчилися визначати

головну думку твору, відбирати матеріал, складати план і усний твір за цим планом; по-друге, у процесі аналізу написаного шляхом колективного обговорення, рецензій, зачитування зразків, організації виставок кращих творів.

Але методист В. Литвинов, наприклад, вважав, що попередня підготовка до твору «може паралізувати творчу роботу учнів і навіть змусити їх назавжди відмовитися від спроби писати самостійно» [70, 51], а отже, спеціальні уроки підготовки до написання творів не потрібні, бо «обучение многим навыкам идет успешней, когда оно проводится путём разбора недостатков процесса, выполненного самостоятельно» [70, 16].

Т. Бугайко вважала, що «до виконання роботи учнів слід підготувати» [23, 220].

Зміст терміна «творча робота», який досить поширений у методичній літературі, тлумачиться по-різному. Одні методисти (Т. Бугайко, Ф. Бугайко) творчими роботами називають твори на матеріалі життєвих вражень учнів, інші (В. Голубков, В. Литвинов) – крім названих, ще твори на літературні теми, в яких учні виражають своє ставлення чи свій погляд щодо предмета зображення. Але й одні й інші справедливо стверджують, що кожен учнівський твір повинен бути творчою роботою.

В. Сухомлинський поділяв думки методистів, однак наполягав на тому, що на різних етапах роботи над твором, необхідно керувати нею. Але разом з тим педагог застерігав, що керівництво процесом написання твору може пригнітити творчу думку учня. Василь Олександрович пропонував гнучку, продуману, наповнену повагою до учня методику навчання творів.

Основою творчих робіт, на думку В. Сухомлинського, є уміла організація спостережень. Він був переконаний, що з них «не лише черпаються знання, – в спостереженнях вони живуть, дякуючи спостереженням вони ідуть в обіг, застосовуються, як інструменти в праці. Якщо повторення, говорить В. Сухомлинський, – мати учіння, то спостереження – мати осмислення і запам'ятовування» [138, 36].

Особливого значення В. Сухомлинський надавав спостереженням учнів молодшого шкільного віку за природою, в

якій вбачав «живе джерело думки і слова» [168, 211]. Тому екскурсії на природу він називав уроками мислення. Під час цих уроків педагог допомагав дітям побачити великі і малі зміни, що відбуваються в природі. Внаслідок таких уроків виникали твори «Перші ознаки весни», «Які відтінки з'являються на осінньому листі». В. Сухомлинський учив дітей помічати численні зв'язки між явищами («Звідки береться іній?»), учив порівнювати («Влітку і восени в гаю», «Живе і неживе в природі»), учив робити висновки і узагальнення («Сонце – джерело життя»). Подібні спостереження, на думку Василя Олександровича, розвивають і образне, і абстрактне, і асоціативне мислення, яке необхідне для написання творчих письмових робіт.

В. Сухомлинський намагався розширити словниковий запас учнів. З цією метою під час екскурсій він знайомив учнів із великою кількістю слів, хоча і не вимагав їх запам'ятовування. Для нього було важливим те, щоб учні сприймали слова як яскравий зоровий і звуковий образ та осмислили їх значення. В. Сухомлинський присвятив спеціальні уроки таким словам, як «зоря», «вечір», «степ», «поле», «ріка», «дзюрчить», «мерехтить», «гримить». Він проводив бесіди про слова «захід», «сутінки», «тиша», «шепіт трав», «місячне сяйво». Весною він ішов з дітьми до річки, щоб «побачити» слово «розкриватися». Такі екскурсії педагог називав подорожами до джерел слова.

В. Сухомлинський не лише подорожував з дітьми до джерел слова, але й навчав учнів самостійно знаходити свої слова про предмет. Він радів, коли діти говорили про небо: «небо ласкаве», «у неба сині задумані очі», – коли знаходили свої слова, щоб передати відтінки опалого листя, зимового дня.

Роботу зі словом В. Сухомлинський продовжував і на уроках, але не зводив її лише до пояснення семантичного значення. Він учив послуговуватися словом, вводити його в усне й писемне мовлення. У процесі вивчення мови, – писав В. Сухомлинський, – треба визначити співвідношення між двома складовими частинами роботи:

«а) граматичною (ілюстративною) – зокрема, те, що необхідно знати для міцного засвоєння граматики;

б) творчою – все те, що є застосуванням знань, поглибленням словникового багатства. Обидві частини – мають бути представлені повністю» [193, 18].

З метою підвищення ефективності роботи над словом, В. Сухомлинський пропонував на кожному уроці рідної мови і літератури вести словникову роботу. Для цього, – радив В. Сухомлинський, – учителю необхідно «перед уроком вдумливо аналізувати текст художнього твору, виписувати в зошит, а потім на дошку або на великий аркуш паперу слова, з якими в подальшому треба працювати», потім рекомендував учням записати в словники слова, які ще не ввійшли до активного словникового запасу і в написанні яких є певні труднощі. «Це необхідно робити на кожному уроці, – підкреслював В. Сухомлинський. – До цього треба виробити звичку» [193, 19]. Ці словники В. Сухомлинський розглядає як книгу для читання учнів, яка надає допомогу в написанні творів. Педагог рекомендував за словником складати речення і твори. У старших класах ці словники В. Сухомлинський називав «Записними книжками з стилістики, до яких учні повинні записувати «зразкові тексти, що містять яскраві вирази». Ці «Записні книжки» Учитель рекомендував використовувати при написанні творів [212, 12].

Аналіз педагогічної спадщини В. Сухомлинського дає можливість стверджувати, що він надавав великого значення розповіді вчителя про його власне сприйняття якої-небудь картини чи явища. «Дитина лише тоді складе твір, – писав Василь Олександрович, – коли вона почує опис природи від учителя» [168, 211]. Сам педагог, знайомлячи учнів 6–7 років зі словом «луг», так передавав своє враження від цієї картини: «Подивіться, яка краса перед вами. Над травною літають метелики, гудуть бджоли. Вдалині – череда корів, схожих на іграшки. Здається, що луг – це світло-зелена річка, а дерева – темно-зелені береги. Череда купається в річці. Дивіться, скільки гарних квітів розсипала рання осінь. Прислухаймося до музики луку: чуєте тонке дзижчання мушок, пісню коника?» [168, 231].

Не важко помітити, що В. Сухомлинський розповідаючи про луг, намагається в першу чергу збудити емоційну чутливість дитини до того, що вона бачить і чує. На думку Вчителя, явища і

предмети навколишнього світу ввійдуть у свідомість учня лише тоді, коли вони доторкнуться до його душі й серця. Лише за цієї умови зазвучить для учня цілий світ у словах: «радісне дзвінке небо», «лісова музика», «музика лісового струмка», «струмок співучий», «стукав вітер», «музика вечірнього поля», «музика літньої ночі», «музика лугу».

У своїй практичній діяльності В. Сухомлинський високо оцінював використання для зразка і стимулювання до творчості дітей творів самого вчителя. Педагог писав: «Читання та аналіз зразків має величезне навчальне та виховне значення. Виховна сторона цієї роботи полягає в тому, що тут здійснюється один із важливих педагогічних принципів: приклад учителя» [193, 5]. В. Сухомлинський був переконаний, що учень ніколи не складе казку, «якщо його не запалити, якщо не дати йому натхнення для роботи думки, якщо, зрештою, на його очах сам учитель не створить таку казку» [130].

Досить переконливим є те, що сам В. Сухомлинський написав для зразка чимало творів, присвячених явищам природи, людським почуттям і переживанням. Причому досить часто одна й та ж тема твору розкривалася Учителем у різних стилях. Свої твори В. Сухомлинський читав учням. «Мені радісно ділитися з ними думками, враженнями від навколишнього світу – природи, людей... – розповідав Василь Олександрович. – Коли до серця дитини дійшов мій твір або вірш, вони самі беруться за перо, намагаються вилити свої почуття» [163, 38]. Інколи В. Сухомлинський на очах учнів створював свій твір. Слухаючи разом із дітьми пісню жайворонка, він склав казку про пташку: «Це – дитя сонця. Взимку сонечко йде від нас далеко-далеко, землю засипає сніг і сковують морози. Повільно-повільно повертається до нас сонечко, важко йому розтопити сніг. Кидає воно гарячі іскри в снігові замети. Так, де падають іскри, з'являється таловина, оживає грудочка землі і народжується пташка-жайворонок. Піднімається вона в блакитне небо і летить назустріч сонцю. Летить і співає. А сонце розсипає срібні іскри. Висить жайворонок в небесній блакиті, дивиться на землю, виглядає найяскравішу іскорку. Побачивши її, він каменем летить до землі, підхоплює іскру, яка блискавично перетворюється на тоненьку срібну нитку. Опустив жайворонок один кінець нитки

до землі, повисла нитка на стеблині пшениці, а другий кінець натягнув усе вище й вище до сонечка, до блакитного неба. Бачите, як нелегко йому підніматися вгору, як тріпочуть його сірі крильця. Грає срібна нитка, як струна, і чим вище піднімається жайворонок, тим вищий звук струни. Протягує жайворонок срібну нитку до самісінького сонечка і знову повертається до землі, знову видивляється іскринку» [168, 69].

Казка, створена на очах у дітей, справила на них велике враження, внаслідок чого школярі написали свої твори «Пісня Жайворонка» та «Жайворонки і Сонце».

Перший твір був присвячений дивному співу пташки. Складалася мініатюра із шести речень, у ній подібний сюжет, той же образ тоненької срібної струни (нитки), що протягується від пшениці до сонця, як і в казці В. Сухомлинського.

Автор другого твору дещо переосмислив сюжет казки Учителя, ввів діалог, звільнив твір від описів, і використав динамічну розповідь. Але джерелом цієї учнівської роботи була казка, створена В. Сухомлинським.

Ці приклади переконують нас у справедливості слів Василя Олександровича про те, що дитяча творчість виховується, перш за все, творчістю.

У своїй практиці В. Сухомлинський використовував також різноманітні прийоми, що стимулювали дитячу фантазію. Найчастіше він пропонував скласти твір за початком. Необхідно «дати поштовх, тобто одухотворити дитину, тоді вона сама залюбки буде складати», – радив педагог [129, 136]. При цьому він залучав дітей до творчого процесу складання творів не навмисно, а невимушено, тому що початок, який пропонував Учитель, як правило, мав форму гри. Побачивши жучка, який летів, педагог говори дітям:

– Діти, ось жук. Ось він летить, а ось якась велика колючка. Уявіть собі, що жук налетів на колючку, дуже вколовся, поранив себе, і, поранений, упав на землю. Його побачили товариші, інші жуки, і зараз же кинулися йому на допомогу. Ну, а далі що, діти?

Діти розповідають:

– Відразу ж перев'язали йому рани...

– Потім приїхала санітарна машина, і його відвезли в лікарню.

- Там йому зробили гарну перев'язку.
- І переливання крові зробили...
- Потім прилетіли зовсім маленькі жучки – це сини, вони хотіли відвідати батька в лікарні...» [129, 137].

Саме так, на думку В. Сухомлинського, закладаються основи майбутньої казки.

Як стимул, що спонукає дітей до творчості, Василь Олександрович використовував і дитячі малюнки, сюжетами яких була навколишня природа: дуб, верба, ліс, лід, листопад, туман, град, гроза, тополя. Підписи під цими малюнками він називав «малюнками-творами»: «Хмара розсипала на траву град», «Білі градинки в зеленій траві», «Сонечко розтопило білі градинки».

До найефективніших засобів, що здатні викликати в учня бажання написати творчу роботу, Василь Олександрович відносив художню літературу, вірші, літературні й народні казки, а також учнівські оповідання, казки вірші, що творилися після літературних зразків. Такий прийом був розрахований на пробудження в дитини почуттів гордості, власної гідності, на розвиток бажання рівнятися на класичні зразки. Вибір стимулів для творчої діяльності підпорядковувався у В. Сухомлинського природі передбачуваного твору і особливостям дитячого колективу. «Я переказував пісні й легенди, давав початок казки, а дитяча фантазія летіла далі», – писав педагог [140, 42].

Василь Олександрович розумів, що деякі прийоми, що стимулюють творчу активність учнів, якими б вони різноманітними не були, можуть виявитися ефективними лише в атмосфері творчості. Тому він залучав до літературно-творчої діяльності весь колектив Павлівської школи. Учителі початкових класів на чолі з директором школи писали творчі роботи за матеріалами спостережень за явищами природи. Створювалися також спеціальні літературні творчі гуртки (7–12 осіб) для учнів середніх і старших класів, керували ними всі вчителі літератури. Гуртківці ходили на природу – складали твори-мініатюри, казки, оповідання. На заняттях гуртків учні читали твори видатних письменників, поетів і свої вірші, оповідання, нариси.

З метою популяризації дитячої творчості в класних стіннінках «Наша творчість» друкували казки, вірші, оповідання дітей, анотації до прочитаних книг, твори на літературні теми.

Учні влаштовували конкурси на кращі творчі роботи. Щотижня кращі учнівські твори читалися по радіо. Періодично організовувалися виставки учнівських робіт. «Час від часу, – писав В. Сухомлинський, – кожен учитель початкових класів і учителі мови й літератури проводять уроки творчості, на яких учні читають свої кращі твори. Два рази на чверть проводяться загальношкільні вечори творчості. За кращі твори, прочитані на цих вечорах, учні отримують пам'ятні подарунки, премії (книги). Щорічно кращі твори поміщаються в рукописний збірник «Наша творчість» [163, 266].

Педагог зазначав, що «людина, яка в роки дитинства й отрочтва пройшла школу творчості засобами слова, на все життя зберігає рису розвиненої культурної особистості – прагне спілкування з книгою» [202, 2].

Усіляко заохочуючи успіхи учнів, В. Сухомлинський ніколи не читав уголос слабких робіт. Невдалі твори Василь Олександрович змушував переробляти, часто не ставив оцінку до того часу, поки школяр не навчиться правильно висловлювати свої думки, передавати словами те, що він бачить, спостерігає, відчуває. Якщо твір був написаний невдало, учитель виправляв його, допомагав учневі порадою. «Буває, – говорив В.О. Сухомлинський, – що на одну й ту ж тему дитина пише декілька разів, поступово домагаючись досконалості» [133]. Недбайливих учнів В. Сухомлинський запрошував до себе після уроків на щоденні індивідуальні консультації, перевіряючи, що підготовлено для творів, які записи зроблені, як іде робота з текстом [127]. Великих зусиль докладав Василь Олександрович, щоб усі учні займалися творчістю.

Такий усебічний підхід до створення атмосфери творчості у Павлівській школі був викликаний не намаганням звести проблему написання творчих робіт до вузької спеціалізації. В. Сухомлинський пояснював: «Учити поетичної творчості треба не для того, що виростити юних поетів, а щоб облагородити кожне юне серце» [168, 211]. Педагог був переконаний, що дитяча творчість створює прекрасне підґрунтя, яке допомагає учням успішно навчатися не лише з літератури, але й з інших предметів. Це переконання для В. Сухомлинського було принципово важливим.

Як учитель-методист Василь Олександрович намагався подолати певне розмежування у написанні письмових робіт учнями молодшої та середньої шкільної ланки і створити єдиний творчий процес, у якому б панувала «яскрава думка, живе слово і творчість дитини. На цих трьох китах повинен стояти весь зміст, весь характер духовного життя, розумового розвитку школярів» [168, 211].

Система письмових робіт у Павлиській середній школі цікавила й цікавить учених, дослідників, учителів, методистів, свідченням цьому є численні публікації, виступи на конференціях, зокрема А. Борисовського [16], Т. Будняк [24], М. Вашуленка [26], Г. Волкова [29; 30], К. Григор'єва [35], О. Мазуркевича [79], Л. Мамчур [81] та інших. Але система роботи В. Сухомлинського з написання творів розглядається авторами за її окремими етапами (найбільша увага до складання казки), а не як цілісна система, в якій ретельно продумані зв'язки між усіма видами робіт. Запропонована В. Сухомлинським методика роботи з розвитку мовлення розглядається як загальнодидактична проблема, яка об'єднувала вчителів початкових класів та словесників, залучала до роботи всіх учителів школи та батьків.

Порівнюючи систему роботи В. Сухомлинського з існуючими іншими розвідками з написання творів, відзначимо наскільки масштабно й повною мірою вона була розроблена у Павлиській середній школі. Запропонована Т. Ладиженською [117], а пізніше М. Стельмаховичем, система роботи, по-перше, стосувалася лише IV–VIII класів, а, по-друге – лише уроків мови, а не літератури [122].

Отже, В.О. Сухомлинський приділяв велику увагу творчим роботам, а саме літературно-творчому досвіду дітей. На його думку, вони є підґрунтям, на якому тримається вся методика навчання письмових робіт.

З другої половини 50-х років Василь Олександрович наблизив твори на літературні й вільні теми, ввів у практику «оціночні» теми, змінив традиційні формулювання, спонукаючи учнів до роздумів, аналізу, висловлювань власних переконань. Змінюючи систему шкільних творів, В.О. Сухомлинський шанобливо ставився до досвіду минулих років.

2.5. Творче використання спадщини В.О. Сухомлинського у практиці сучасної школи

Сучасний період освітньо-виховної роботи школи відзначається пошуками нових шляхів викладання навчальних дисциплін. Саме нині відкриваються найширші можливості для осмислення і впровадження в теорію і практику творчого доробку визначного педагога-гуманіста ХХ століття.

В.О. Сухомлинський творчо розвинув перспективні педагогічні ідеї, що не втратили свою актуальність і сьогодні, підпорядкував їх злободенним завданням середньої школи. Він створив оригінальну авторську методiku навчання української мови та літератури. Тому не випадково науковці й учителі-практики проявляють підвищений інтерес до його педагогічної спадщини.

Завдяки В.О. Сухомлинському Павлиська середня школа стала відомою лабораторією перспективного педагогічного досвіду.

Для з'ясування того, що саме із спадщини Василя Олександровича творчо використовується у процесі вивчення української мови та літератури в сучасній школі, нами проводилися спостереження уроків, вивчався досвід учителів-словесників Павлиської середньої школи Кіровоградської області, Українського колежу ім. В.О. Сухомлинського (м. Київ), Кіровоградської загальноосвітньої школи I–III ступенів №13, Уманської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 11 імені М.П. Бажана Черкаської області, Запорізької загальноосвітньої школи I–III ступенів № 22.

Нами відвідано уроки української мови та літератури, побудовані з урахуванням рекомендацій В.О. Сухомлинського щодо організації роботи над аналізом художнього твору, розвитком мовлення учнів, організації роботи з книгою, написання творів і казок.

Оазисом духовності справедливо можна назвати Павлиську середню школу імені В. О. Сухомлинського. Серед учителів цієї школи є ті, кому пощастило розпочинати свій педагогічний шлях під безпосереднім керівництвом Василя Олександровича. Це заслужений учитель України Р. М. Гришина та учитель-методист

Т. Г. Федорова. Раїса Микитівна Гришина пригадувала, що добре пам'ятає мудрі поради й настанови В. О. Сухомлинського, які залишились для неї вірним орієнтиром у роботі. Педагог за покликанням, вона будувала свої уроки так, щоб усі їх компоненти сприяли максимальному напруженню учнівського мислення. З цією метою вчителька постійно урізноманітнювала методи і прийоми роботи, враховуючи виховні можливості матеріалу, потребу учнів у спілкуванні з мистецтвом слова, дбаючи не тільки про науковий рівень уроку, але й про його емоційність.

Диспут, бесіда з проблемними запитаннями, семінар, на якому розгортається полеміка, висловлюють думки опоненти, звучать іронічні зауваження, – ці та інші форми занять практикувала вчителька.

Будити думку і почуття учня, спонукаючи трудитись його душу, – головне на уроках літератури. А шлях до цього – живе слово вчителя, його активний вплив на розум і серце учнів, уміння зацікавити їх особою письменника, заохотити до пошуку.

Під час вивчення теми «О. П. Довженко. Життя і творчість» у своєму вступному слові вчителька розповідала учням про рідкісний дар митця, про те, як іноді пізно приходить визнання до талановитої людини і скільки прикрих несподіванок часто передує цьому. Так було і з Довженком. Коли з'явився третій фільм геніального майстра – славнозвісна «Земля» (1939 р.), на нього посипалися такі жорстокі удари несправедливої критики, що він за кілька днів посивів, постарівши на десяток років. Лише через двадцять вісім літ на Всесвітній виставці в Брюсселі (1958 р.) серед дванадцяти картин світового кіно «Земля» була визнана одним з найкращих фільмів усіх часів і народів.

Так учні відкривають для себе не лише письменника, а й самих себе, свої пережиті, але часто не усвідомлені до кінця враження, почуття, переконуються, що людина із сильною волею, духовно багата і цілеспрямована подолає всі труднощі і перешкоди на шляху до пізнання невідомого.

На занятті у 9 класі за темою «І тільки вірність в серці чистім, як давні рицарі несем» (за романом О. Гончара «Людина і зброя») мова йде про духовну красу героїв. Учні говорять про гуманістичний пафос роману, про суть гуманізму його героїв,

відзначають красу кожного воїна і роблять висновок, що бути гуманістом – значить палко любити рідну землю. Війна убивала й калічила, але вона не спроможна поставити людей на коліна, зробити їх рабами, знівечити духовно.

А педагог спонукає старшокласників до роздумів:

– Що нового ви дізналися, прочитавши книгу? Чи змусив вас цей твір над чимось замислитися?

Коли ж розглядали роман «Собор», розмова точилась навколо таких питань: Як бути справжнім? Як удосконалитися? Чи збагачується духовно сучасна людина? Чого набуває? Що втрачає? Чи можуть люди прожити без мистецтва, без пісні, без Шевченка, без Рафаеля? Без усього того, що створила кожна нація? Невже зникатимуть святині, а на їх місці буде лише цинізм? Чи вічне прекрасне? Чому не вміємо любити і поважати свій народ, пращурів своїх? Тож споглядаючи, слухаючи, переживаючи побачене і почуте, співвідносячи з власними вчинками і досвідом, вихованці прилучаються до дивосвіту прекрасного, вчать бути мудрими і добрими, боротися проти зла і неправди, уважно вдивлятися в навколишнє життя, відкривати його таємниці. Пробуджуються ніжні струни в чутливих до краси і добра серцях.

Учителька прагнула того, щоб слово для дітей «стало очима, які бачать красу». А тому вимагала від учнів глибокого розуміння і відчуття змісту кожного вжитого ними слова, його влучності і виразності. Жодне заняття Гришиної Р.М. не проходило без роботи, пов'язаної із збагаченням лексики школярів. На уроках записуються і запам'ятовуються 2–3 нових фразеологічних звороти, бо саме в фольклорі рідна мова, відшліфована народом протягом віків, постає своїми кращими зразками.

Настільною книгою для неї, а відтак і для її вихованців, став словник, який, на думку вчительки, треба не просто часто брати до рук, а іноді читати, як художню книгу. Бо чим розмаїтіший активний словниковий запас учнів, тим тонше вони розуміються на мовних особливостях, тим кращі в них можливості освоювати програму загальноосвітньої школи. Вихованці Р. М. Гришиної ведуть спеціальні зошити «Краса рідної мови», в яких занотовують уривки з віршів, прозових творів, що їм найбільше сподобались. На свій розсуд вони групують записи тематично:

про природу, красу людських стосунків, дружбу й товаришування. Окремі з них заучують напам'ять. Така робота привчає учнів глибше відчувати тонкощі слова, забезпечує успішне вивчення літературного твору, викликає інтерес до навчання. Ця форма роботи, започаткована свого часу В. О. Сухомлинським, набуває в школі сьогодні свого розвитку.

Незрівнянну ні з чим радість дарує дітям стежка у дивосвіт – словесна творчість, джерело натхнення в оволодінні мовною культурою, надійний спосіб самовираження і самоствердження особистості. Як найсвятішу реліквію зберігає вчитель традицію ведення рукописних журналів «Казки», «Наша творчість», «Наша думка», «Джерело», в яких зібрані учнівські казки, етюди, вірші, твори-мініатюри, твори на морально-етичні теми. Їх пишуть діти з перших днів перебування в школі і до випускного класу.

Навчаючи школярів словесної творчості, педагог готує дітям зразки робіт, аби наочно показати, як треба користуватися художнім словом, добирає такі слова й образні вирази, які вирізняються серед інших своєю поетичністю, емоційним забарвленням, несуть у собі багатогранні відтінки думок і почуттів. Так навчав її робити В. О. Сухомлинський. Перевагу віддає творам-мініатюрам: вони дають школярам змогу висловлюватися лаконічно, логічно і образно.

Народжуються дитячі твори: «Пісня жайворонка», де жайворонки ніби «грає на тоненьких-тоненьких срібних струнах»; «Зайшло сонечко», де «морок... розтікається, як ріка»; «Цвітуть яблуні», де «сад співає».

Новим змістом збагачуються теми, які свого часу практикував наставник: «Свято першого хліба», «Літній день після дощу», «Явище, причина, наслідок», «Мій ідеал», «Життя в ім'я переконань», «Ключі журавлів у блакитному небі», «Пролісок».

Школярі пробують себе в різних жанрах і мають певні здобутки. Їхні роботи не раз відзначалися на обласних і регіональних конкурсах учнівської творчості, публікувались у місцевій пресі.

Гордістю вчительки та її вихованців є кімната-музей «Літературна Кіровоградщина». Це втілена в життя мрія В. О. Сухомлинського.

Тут зібрано чимало творів українських письменників із їх автографами: В. Козаченка, І. Микитенка, Ю. Яновського, Н. Рибачка, П. Байдебури, В. Терена, В. Гончаренка, І. Шевченка, В. Базилевського, В. Юр'єва та інших. Уроки літератури рідного краю Гришина Р. М. починала з традиційного уроку-знайомства за творами В. Сухомлинського (див. Додаток 3).

Тетяна Григорівна Федорова – випускниця Павлиської середньої школи 1963 року. Навчалася тоді, коли директором був В. О. Сухомлинський. Усі найкращі спогади про свої шкільні роки в неї пов'язані з ім'ям цього талановитого вчителя. Під час бесіди Тетяна Григорівна розповіла: «Як зараз бачу його розумні, усміхнені очі, чую його тиху, лагідну мову. Ми тягнулися до нього, немов молоді пагінці до сонця. А він вів нас незвіданими дорогами життя, вів у дивний світ чарівної казки. Приводив маленьких дітей на стежку рідної мови, відкривав очі на красу світу і в той же час доносив до дитячого серця музику слова, надихав незгасним, невмирущим почуттям... І в тому, що я стала вчителем української мови та літератури, заслуга, насамперед, наставника. Це він навчив мене любити рідну мову, рідне слово».

Чимало років Тетяна Григорівна навчає дітей своїх односельців, прищеплює їм, як і радив Василь Олександрович, любов до рідної мови, вчить їх любити книгу. Вона прагне розв'язати проблеми взаємозв'язку дидактичного, розвивального і мотиваційного компонентів навчальної діяльності, активного використання різних форм співробітництва з учнями, створення «ситуації успіху». Вивчення рідної мови не зводиться лише до засвоєння правил граматики. Вчителька показує красу і багатство мови. На її уроках діти мислять, самостійно шукають відповіді на поставлене питання, є активними учасниками творчого процесу. У класі панує атмосфера творчості, атмосфера роздуму, пошуку, що значною мірою сприяє успішному засвоєнню програмового матеріалу. Великого значення надає початку уроку: він має створювати відповідний настрій дітей до роботи над осмисленням нового матеріалу.

У кабінеті української мови і літератури зібрані тематичні папки, ілюстрації, грамзаписи, перфокарти для індивідуальної роботи. Виробленню грамотного письма сприяють таблиці-опори, змінні

матеріали діючого стенда «За культуру мови». Вчителька прагне будувати урок так, щоб було місце для запитань, дискусій, роздумів, мовних ігор, літературних ребусів. Вона не подає готові істини, а спонукає дітей мислити, самостійно розв'язувати проблеми. Розуміючи, що мова – це формування творчих здібностей дитини, приділяє значну увагу розвитку мислення, пробуджує дослідницькі нахили.

Впроваджуючи в практику своєї роботи ідеї В. О. Сухомлинського про те, що вихованці можуть успішно вивчати мову лише тоді, коли вміють самостійно мислити, правильно висловити думку, вона проводить подорожі в природу, до джерел слова, вчить бачити красу рідного краю, берегти і примножувати її.

Викладання словесності вчителька проводить смисловими блоками, через опорні схеми та конспекти, ключові епізоди. Комплексне поєднання їх допомагає вдосконалити навчальний процес, зробити новий матеріал доступним, цікавим.

Своє завдання вчителька бачить в тому, щоб навчити учнів вдало користуватися словом, озброїти їх умінням виражати свої думки в усній і писемній формах. Досконало володіючи методикою навчання всіх видів творчих робіт, опанування учнями мистецтва слова починає з різноманітних вправ підготовчого характеру: завдання на побудову речень, творче списування, твори за поданим початком, за опорними словами. Вона заохочує дітей до складання казок, оповідань-мініатюр, творів, роздумів, віршів, приділяючи значну увагу розвитку уяви й мислення учнів. Мета такої роботи – збагатити словниковий запас школярів, допомогти їм оволодіти нормами літературної мови.

На уроках літератури учительки переважають такі види роботи, як повідомлення, бесіда, реферат, дослідження. Вона практикує семінари, уроки-зустрічі, уроки-диспути, взаєморецензування, вміло і раціонально використовує різні засоби навчання, що сприяє поліпшенню викладання предмета.

Наприклад, вивчаючи з учнями роман Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», проводить семінарське заняття, на яке виносить такі питання:

1. Смысл назви роману.

2. Суперечливість характеру Чіпки.

3. «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» – соціально-психологічний роман.

До кожної з тем пропонує кілька запитань, які мають дискусійний характер, викликають різні думки:

– Які ще були назви роману? Яка з них, на вашу думку, найвлучніша?

– Що ми в Чіпці засуджуємо, а що схвалюємо? У чому трагедія Чіпчиного життя?

– Розкрийте соціальні причини трагедії героїв роману. Як автори досягають глибокої психологічної характеристики образів?

У підручнику немає відповідей на ці питання, учням самим треба вести творчі пошуки, зіставлення, робити узагальнення. Щоб забезпечити активну підготовку до семінару, вчителька пропонує десятикласникам для самостійного опрацювання додаткову літературу.

Засобами художнього слова вона формує в учнів загальнолюдські цінності. Кожний художній твір, над яким працюють на уроці, сприяє самопізнанню учнів, примушує замислитись над вічними проблемами життя.

Впроваджуючи елементи нових технологій навчання, Тетяна Григорівна не забуває про прийоми виразного читання художнього тексту вчителем та учнями, що сприяє розвитку культури усного та писемного мовлення. Цьому слугують і конкурси на кращий твір та кращого читця.

Уроки-бесіди нерідко переростають у гарячі диспути. Учні висловлюють особисті міркування про поведінку й вчинки літературних героїв. Вчителька знайомить дітей із творчістю майстрів слова Кіровоградщини. Вона вважає, що уроки літературного краєзнавства мають великий пізнавально-виховний потенціал.

У навчально-виховній роботі Т.Г. Федорова завжди враховує здібності й можливості кожного учня. Для творчо обдарованих дітей організовує факультативні та гурткові заняття. Велику увагу приділяє і проведенню тижнів української мови та літератури, літературних вечорів, конкурсів «Проба пера», свята Книги, обов'язковою умовою якого є те, що дітям треба

прочитати й принести на свято книги, подаровані їм батьками. Під керівництвом учителя діти готують виставку художніх творів, власних малюнків до прочитаного. На свято приходять незвичайні гості: Королева книг, відомі літературні герої. Вони розповідають про кращих читачів класу, проводять вікторини «З якої це книги?», «Чи знаєш ти прислів'я про книги?», «Чиї це крилаті вислови?». А школярі переказують улюблені фрагменти, читають вірші, розповідають гуморески. Найактивніші учасники свята отримують від «гостей» подарунки – книги.

За багаторічну сумлінну працю Тетяні Григорівні присвоєно звання «Учитель-методист». Вона має вищу кваліфікаційну категорію, нагороджена знаком «Відмінник освіти України».

У Павлиській загальноосвітній школі налагодженою є методична робота учителів, що включає колективні, групові та індивідуальні форми.

Колективні форми роботи:

- педагогічна рада;
- інструктивно-методичні наради;
- постійно діючий психолого-педагогічний семінар із актуальних питань навчально-виховного процесу;
- науково-практична конференція;
- семінари-практикуми;
- методичні оперативні наради;
- заняття батьківського університету.

Групові форми:

- методичні об'єднання;
- творчі групи по впровадженню в практику роботи вчителів перспективного досвіду;
- школа молодого вчителя та педагогічної майстерності;
- динамічні групи вчителів, які працюють за проблемним принципом;
- педагогічні мости;
- педагогічні читання й конференції;
- клуб «Ми – сухомлиністи»;
- семінари-практикуми.

Індивідуальні форми:

- методичні консультації;
- співбесіди;

- аналізи уроків;
- самоосвіта вчителя.

Проводяться методичні тижні, під час яких шляхом проведення відкритих уроків, семінарів-практикумів пропагується педагогічна спадщина видатного педагога. Щороку проводяться декади, присвячені В. О. Сухомлинському.

Основна форма методичної роботи в школі – предметні методичні об'єднання вчителів української мови та літератури (керівник – Т. Г. Федорова). Традиційними у Павлівській школі залишаються, започатковані В. О. Сухомлинським, свята, що стали символічними: свято Матері, свято Книги, свято Квітів, свято Казки.

Ідеї В. О. Сухомлинського покладені в основу діяльності українського колежу ім. В. О. Сухомлинського (м. Київ). Відзначимо, що протягом шести років його колектив, який очолює член-кореспондент АПН України, кандидат педагогічних наук В. М. Хайруліна, боровся за право носити ім'я великого педагога. З цією метою глибоко вивчався доробок Василя Олександровича і творчо втілювався у життя колежу.

Головними напрямками діяльності колективу колежу стали розвиток творчих здібностей дитини, пробудження духовності засобами рідного слова, формування високих моральних якостей, ствердження особистості через благородні вчинки.

Отже, в основу виховання були покладені рекомендації В. О. Сухомлинського щодо застосування різноманітних форм і методів навчальних занять: уроків-подорожей, уроків-диспутів, семінарів, конференцій та інших форм, що сприяють розвитку творчих здібностей дитини, реалізації їх у різних сферах діяльності і комунікації.

У колежі вирішили створити свою «Школу радості» на засадах істини, добра і краси. Кожен урок Ірини Миколаївни Ланцової – це урок доброти та милосердя. На них учні вчать не тільки читати, писати, рахувати, а й відчувати себе громадянином, шанувати матір і батька, допомагати тим, хто цього потребує – людям, тваринам, рослинам. А формується почуття співпереживання з допомогою казки і гри.

Готуючись до уроку за казками В. О. Сухомлинського, вчителька намагається зробити його таким, щоб він надовго

запам'ятався дітям. Із цією метою вона використовує різні види роботи, які активізують не лише знання, а й чуттєвий досвід дітей. Крім того, І.М. Ланцова проводить ґрунтовну підготовчу роботу: знайомить із біографією В. О. Сухомлинського, читає його казки, разом із учнями оформляє стінну газету з малюнками, казками, віршами дітей.

Цікаво і захоплююче проводить уроки вчителька початкових класів О. А. Новикова. Урок читання і українського мови, присвячений В. О. Сухомлинському, вона готує з учнями заздалегідь. У перших і других класах діти знайомляться з багатьма казками В. О. Сухомлинського про тварин, дітей, природу. Підбираючи твори для уроку, вчителька намагається запропонувати саме ті, в яких широко розкривається зміст думок В. О. Сухомлинського про людину. О. А. Новикова вважає, що діти мають їх відчутти і зрозуміти, доступно узагальнити і сформулювати власну думку про людину, а також викласти її письмово у творчій роботі (вір-міркування). До уроку діти виготовляють стінну газету з власними творами, малюнками до творів В. О. Сухомлинського. Готуючи цей урок, вчителька намагається провести його так, щоб кожний учень працював завжди творчо.

Наприклад, для одного з таких інтегрованих уроків-міркувань класовод використала казки Василя Олександровича «Дуб під вікном», «Комірчина для дідуся», «Хто кого веде додому», «Дивний мисливець». На таких уроках виховується чуйність, людяність, уміння жити і творити.

Цікаво й захоплююче проводить уроки учитель української мови та літератури Н. С. Коршак. Педагогічною інтуїцією вона відчула, що саме їй, як словеснику, належить відроджувати в учнів національну свідомість, утверджувати українську ментальність. Вчителька намагається на кожному уроці допомогти учням пізнати й усвідомити витоки свого роду і народу, радісну й трагічну історію України через творчість відомих і маловідомих письменників. Вона акцентує увагу учнів на творах Б. Грінченка і М. Грушевського, В. Винниченка і П. Куліша, Леся Курбаса і В. Стуса, В. Симоненка і Ліни Костенко; казках, легендах, піснях, бо саме вони несуть читачеві добро, віру, надію, утверджують високі ідеали і громадянську

наснагу. З ініціативи Н. С. Коршак було створено в коледжі театр-студію, клас-хор; впроваджуються у життя школи національні традиції й обряди.

Творчо використовує у своїй практиці ідеї В. О. Сухомлинського вчителька української мови та літератури С. Ю. Коваленко. Проводячи уроки зв'язного мовлення, вона добирає матеріал, який допомагає учням зрозуміти свою належність до великого українського народу, стимулює їх до роздумів.

Учителі коледжу С. Г. Наумович, Т. П. Головка, Я. Ю. Хомич, О. В. Шовкова впроваджують у свою практику рекомендації В. О. Сухомлинського щодо ведення читацьких щоденників. Навчальний рік вони розпочинають з уроків, на яких з'ясовують, що прочитали учні з рекомендованої літератури. Під час аналізу художнього твору використовують такі методичні прийоми, які дають можливість провести паралель із сучасністю, глибоко осмислити проблематику творів. З ініціативи цих учителів учні дарують один одному книги на дні народження.

У своїй практичній діяльності вчителі Я. Ю. Хомич та О. В. Шовкова часто використовують прийоми інсценізації творів чи уривків із них. Під час спостереження уроків цих учителів ми мали можливість прилучитися до творчості І. Карпенка-Карого та Панаса Мирного. П'єса «Сто тисяч» була інсценізована учнями 8 класу.

Учителі коледжу особливої уваги надають плеканню культури мовлення вихованців, оскільки слово – ознака людини. Після опитування одинадцятикласників учителі коледжу дійшли до розуміння необхідності введення риторики в систему навчальних предметів. Вони відповідали на такі запитання:

1. Який твір красного письменства запам'ятався вам найбільше під час вивчення в школі української літератури? Чим він сподобався? Які твори ви прочитали самостійно?

2. Як школа і сім'я навчали вас спілкуватись українською мовою? (Перерахувати уроки, позакласні заходи, неформальне спілкування, читання в сімейному колі тощо).

Найчастіше учні називали «Енеїду» І. Котляревського, «Кайдашеву сім'ю» І. Нечуя-Левицького, «Конотопську відьму» Г. Квітки-Основ'яненка, «Мисливські усмішки» О. Вишні, які

запам'яталися гумором і дотепністю. «Катерина» Т. Шевченка, «Земля» О. Кобилянської – викликаним співчуттям до героїв; «Зачарована Десна» О. Довженка, «Собор» О. Гончара – показом незвичайного, духовного у буденному; «Лісова пісня» Лесі Українки, «Маруся Чурай» Ліни Костенко – щедрим ліризмом української душі.

Учням особливо запам'яталися уроки спілкування та ерудиції, «поетичні свічки» – вечори поезії, зустрічі з цікавими людьми, читацькі конференції, бібліотечні уроки, дні поезії Т.Г. Шевченка, Лесі Українки, заняття в гуртку народознавства, інсценізації творів українських драматургів до шкільних вечорів, «круглі столи», засідання дайджест-клубу, конференції Малої академії наук, виступи на батьківських зборах, уроки сценічної майстерності. Такі форми роботи цікавлять учнів, але учителі дійшли висновку, що учні мало читають твори української літератури поза програмою, не спілкуються українською мовою поза школою, тобто побачили потребу в посиленні роботи з розвитку мовлення учнів. Цьому сприяють як система письмових робіт так і, звичайно, уроки риторики. Над цією проблемою працює в колежі учитель В. Р. Мельниченко.

Учителі використовують різні види письмових робіт на уроках і в позакласних заходах. Теми, які пропонуються учням, різноманітні, але більшість із них такі, що спонукають до роздумів. Це і твори на літературні теми, твори публіцистичного характеру, замальовки, вірші, наприклад «Чи легко бути сином (дочкою) Калитки?», «Я слухаю дощ (вітер, море)». Колежани складають молитви, промови, вірші. Зі змісту цих творів видно, чим живуть учні, як сприймають оточуючий світ, як ставляться до загальнолюдських цінностей, а, отже, як формується світогляд учнів.

Відвідані уроки й позакласні заходи в Українському колежі імені В. О. Сухомлинського дають можливість стверджувати, що спадщина педагога-гуманіста використовується вчителями творчо, з метою плекання інтелектуальної еліти України, формування творчої особистості школяра, примноження культури і духовності.

У Кіровоградській загальноосвітній школі І–ІІІ ступенів № 13 працює вчитель української мови та літератури Стадна

Людмила Трохимівна, яка творчо використовує ідеї В.О. Сухомлинського.

Л. Т. Стадна – учитель-методист, кавалер ордена княгині Ольги. Її уроки наповнені глибоким змістом, радістю пізнання. Вона майстерно використовує наочні посібники, технічні засоби навчання. Основою метою роботи вчителя Л. Т. Стадної є розвиток у школярів художнього сприйняття твору, естетичних смаків, любові до рідного слова. Уроки цієї вчительки відзначаються логікою, доречністю вибору форм і методів навчання.

Творчо впроваджують у свою практику ідеї В. О. Сухомлинського педагоги Уманської загальноосвітньої школи № 11. Гуманістичні ідеї В. О. Сухомлинського, його думки про виховне значення рідної мови та літератури у формуванні особистості використовує на уроках, зокрема, вчителька О. В. Гладка. Великого значення у вихованні позитивних рис дитини вона відводить казці. Саме казка, вважає Оксана Вікторівна «вчить, як на світі жити». Діти розмірковують над долею героїв, що їм допомагає виходити переможцями із складних ситуацій. Так у школярів формуються доброта, сміливість, кмітливість, працьовитість, почуття гумору тощо.

Учителька часто проводить конкурси виразно-художнього читання. Особливо популярним є читання в особах, коли кожна дитина старається передати настрій казки, мову її персонажів. Школярі самі складають сценарій за певною казкою, продумують ролі, постановку, декорації. Дуже люблять вони працювати з загадками та скоромовками, які пропонує їхня вчителька, бо вважає їх багатоцільовим і багатофункціональним засобом. За допомогою скоромовок діти виробляють правильну дикцію, вчаться швидко і правильно читати. Читання скоромовок захоплює дітей, і згодом перетворюється у цікаву захоплюючу гру, в якій кожен намагається не збитися і не зіпсувати скоромовку.

Отже, завдяки усній народній творчості, яку пропагує вчителька своїм вихованцям, українська мова стає для них посправжньому рідною і улюбленою.

Учителька у казках, притчах, легендах В. О. Сухомлинського знаходить теми для етичних бесід «Про

турботливе ставлення до людей», «Будь ввічливим у словах та вчинках», «Що таке добре, що погане», «Не будь байдужим».

Кожен учитель у творах Василя Олександровича вбачає животворне джерело людської мудрості. Його книга «Як виховати справжню людину» є невичерпним джерелом педагогічної етики. Її продовженням стали казки, легенди, притчі, бувальщини, оповідання великого педагога, які розкривають сутність конкретних морально-етичних проблем. Вчителі школи вважають справою професійної честі донести до розуму, серця, душі дитини те, що відчував, переживав і так по-філософськи довершено написав для них Василь Олександрович. У ЗОШ № 11 м. Умані напрацьована певна система використання спадщини В.О. Сухомлинського у виховній роботі. Розроблена, зокрема, програма уроків духовності, зміст якої складають морально-етичні твори В.О. Сухомлинського про виховання справжнього громадянина.

Уроки духовності продовжуються на виховних годинах. Тематика їх визначається програмами з народознавства, самовиховання, азбуки навчальної праці та ін.

Нами проводилися бесіди з учителями шкіл м. Умані, Уманського району, Василівського району Запорізької області про наступність використання в сучасній школі практикованих В. Сухомлинським форм, методів та прийомів вивчення української мови та літератури. Застосовувався такий метод, як анкетування вчителів. Анкета передбачала з'ясувати, що з педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського конкретно застосовується в практиці сучасної школи. 39% словесників проводять подорожі до джерела думки і слова, уроки мислення серед природи, практикують твори-мініатюри, складають казки. 11% учителів застосовують лише поради В. О. Сухомлинського щодо організації індивідуальної роботи з учнями, розвитку їхньої особистості. Окремі вчителі (6%) використовують уривки з праць В.О. Сухомлинського як дидактичний матеріал. Значна частина (44%) не застосовує в своїй роботі методичних рекомендацій В. Сухомлинського.

Відповідаючи на запитання, які методичні рекомендації педагога потребують подальшого вдосконалення і розвитку, 42 % словесників, які використовують досвід В. О. Сухомлинського,

вважають роботу над розвитком мовлення, розробку ідей народної педагогіки, 21 % – створення у школі культу книги та культу рідного слова, проведення уроків серед природи. Інші вчителі (37 %) залишили питання без відповіді.

Відповідаючи на запитання анкети, які праці В. О. Сухомлинського з методичними порадами є найбільш відомими, 37% учителів назвали «Слово рідної мови», «Слово про слово», «Джерело невмирущої криниці», «Духовний світ школяра», «Сто порад учителеві», «Серце віддаю дітям»; 15 % учителів назвали окремі рекомендації з книги «Сто порад учителеві» або книги «Гаряча квітка»; 13 % учителів знають одну–дві праці В.О. Сухомлинського («Слово рідної мови», «Народження громадянина»).

Творче використання спадщини В. О. Сухомлинського учителями на уроках словесності збагачує українську літературу як навчальний предмет. Його рекомендації щодо аналізу літературного твору, вивчення читацьких інтересів школярів, організації позакласного читання та розвитку творчих здібностей за допомогою письмових робіт у сучасній школі знаходять свій подальший розвиток. Свідченням цього є діяльність багатьох педагогічних колективів, окремих учителів, які творчо поєднують власний досвід із досвідом В. О. Сухомлинського у вивченні учнями української мови та літератури.

Аналіз відвіданих нами уроків учителів дає можливість стверджувати, що ті словесники, котрі керуються методичними настановами В. О. Сухомлинського, досягають добрих результатів у організації уроку, використанні ефективних методів і засобів навчання, у розвитку усного і писемного мовлення школярів.

ПІСЛЯМОВА

Дослідження педагогічної спадщини В. Сухомлинського дає можливість стверджувати, що його практична діяльність припала на складний і суперечливий період в історії розвитку науково-педагогічної думки в Україні. Василь Олександрович увібрав у себе багатющий досвід педагогічної думки, починаючи з античних часів і до сучасних йому педагогіки й методики.

Витоки педагогічної системи В. Сухомлинського активно досліджувалися в 70–80-і роки і творчо опрацьовуються і в наш час.

Він започаткував дослідження проблем розвитку творчих здібностей учнів на засадах гуманістичної педагогіки, вважаючи уроки літератури й рідної мови найефективнішими у розв'язанні цих проблем.

Учений-педагог виявив свою позицію щодо місця і значущості української літератури у навчанні підростаючого покоління та у формуванні і становленні особистості. Українській літературі він надавав особливої уваги у системі шкільних предметів. Найважливішим завданням у вивченні літератури В. Сухомлинський вважав виховання любові й шанобливого ставлення до книги як найголовнішої необхідності для повноцінного духовного життя людини.

На формування педагогічних поглядів педагога щодо значення літератури як навчальної дисципліни вплинули такі фактори, як виховання у родині Сухомлинських, навчання у Полтавському педагогічному інституті, теоретична спадщина педагогів-класиків, народна педагогіка. В. Сухомлинський вважав проблему методики вивчення літератури загальнопедагогічною і відстоював її як словесник і педагог одночасно. Такий підхід дозволив ученому визначити специфіку вивчення шкільного курсу літератури.

В. Сухомлинський відмовився від авторитарної концепції навчання й виховання. Але разом з тим він не прийшов до постулатів вільного виховання. Педагог надавав дитині виняткових прав на саморозвиток, але при цьому першорядну

роль відводив учителеві. Роль учителя у педагогічній системі В. Сухомлинського особлива. Він домагався, щоб учителів та учнів об'єднувала духовна спільність. Без учителя, вихователя, наставника, на думку Василя Олександровича, немає саморозвитку й самовиховання учнів. Особливі вимоги ставив педагог до вчителя літератури, зокрема такі: а) досконало володіти навчальним предметом; б) адекватно реагувати на різні педагогічні ситуації, дотримуючись морально-етичних норм; в) бездоганно володіти культурою мови; г) бути творчим учителем, залучати до творчості й учнів; д) мати високі моральні якості; е) володіти навиками ораторського мистецтва.

В. Сухомлинський розробив концепцію шкільного аналізу літературного твору, основним завданням якого вважав формування ідейно-моральних переконань та вироблення ціннісних орієнтирів у школярів.

В основі вивчення й аналізу художнього твору педагог рекомендував керуватися загальнодидактичними та специфічними принципами, надаючи особливого значення первинному читанню тексту.

Вимоги до аналізу твору визначали і вимоги до знань учнів з літератури. На думку педагога, знання з літератури складаються з двох, органічно пов'язаних між собою частин: із розуміння учнями матеріалу та із ставлення до нього. Аналіз художнього твору на уроках української літератури повинен узгоджуватися із завданнями сучасності, враховувати життєвий досвід учнів і не випереджати їх читацького досвіду. Стверджена В. Сухомлинським необхідність керованого педагогічного впливу на учнів тісно пов'язана з цілеспрямованим вихованням особистості й відповідає глобальній дидактичній меті.

В. Сухомлинський вивчав читацькі інтереси учнів не ізольовано від духовного світу школярів. Він розглядав їх як продукт діяльності учнів і середовища, в якому вони живуть і розвиваються. Педагог вбачав у читацьких інтересах основу для перспективного розвитку школярів, їх естетичної й емоційної культури.

Робота з книгою у В. Сухомлинського підпорядкована головній меті – вихованню Людини-громадянина, що цінує землю, на якій народилась, людей, котрі вчили її і виховували;

вихованню Людини, що вміє працювати і любить працю, що відчуває необхідність у духовному спілкуванні з книгою, що цінує традиції, які відображені в народній творчості і мистецтві.

Запропонована В. Сухомлинським система керівництва читанням учнів є глибоко продуманою. У ній поєднується робота окремого учня й класу, словесника і вчителів інших предметів, класного керівника, а отже, вона є спільною проблемою всього педагогічного колективу.

Для дієвості запропонованої В. Сухомлинським роботи з книгою, необхідна принциповість, вимогливість у виконанні того, що педагог вважає найголовнішим, найсуттєвішим. Разом із тим системі притаманна й гнучкість, якщо мова йде про конкретне впровадження в практику певних теоретичних положень.

Теорія і практика керівництва читанням учнів у В. Сухомлинського органічно поєднані і взаємозбагачують одна одну. Всією діяльністю учений-педагог підтвердив слова: «Теорія залишається джерелом, що живить майстерність учителя до того часу, поки вона живе в практиці».

У В. Сухомлинського письмові твори були частиною величезної роботи з виховання гармонійно розвиненої особистості. Підготовка й написання твору реалізовували триєдину мету: дидактичну, розвивальну і виховну. Але особливий акцент робився на виховній меті.

В. Сухомлинський виробив продуману і гнучку систему навчання учнів писати твори, ефективність якої проявлялась у точному визначенні мети і завдань навчання на кожному етапі роботи над творами, у розробці поступово складнішої тематики творів, починаючи від I до X класу, у встановленні співвідношення різних типів робіт для всіх класів, у чіткості вимог до творів. Гнучкість його системи виявлялась в тому, що В. Сухомлинський ніколи не вимагав від учителів точного відтворення його досвіду.

Система письмових робіт, розроблена педагогом, координувала діяльність не лише учителів-словесників та класоводів, але й усього колективу школи.

В. Сухомлинський приділив велику увагу формуванню вмінь та навичок зв'язного мовлення, вважаючи їх не

формальними вміннями, а засобом розвитку учня і результатом цього розвитку.

Система письмових робіт у В. Сухомлинського дбала про учня, його можливості, його майбутнє. В ній органічно поєдналися думки про інтереси колективу в цілому і окремих учнів зокрема. Ця система спонукала учня добирати матеріал з різноманітних джерел, що сприяло не тільки всебічному розвитку особистості, але й значною мірою визначало вибір життєвого шляху учня. Система письмових робіт В. Сухомлинського успішно апробована у Павлівській середній школі і була спрямована на удосконалення практики навчання учнів писати твори, на максимальний освітньо-виховний ефект.

Здобутки Василя Олександровича на цій ниві є актуальними в практиці сучасної школи. Важливе значення для вдосконалення змісту уроку української літератури мають система роботи з книгою, система письмових робіт за В. Сухомлинським, подорожі до джерел думки і слова.

Творче використання спадщини Василя Олександровича збагачує українську літературу як навчальний предмет.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айзерман Л. С. Школьник пишет сочинение. Москва: Просвещение, 1977. 64 с.
2. Азаров Ю. Гражданственность и человечность (О педагогическом наследии В.А. Сухомлинского) // Коммунист. 1976. № 8. С. 63–73.
3. Активизация преподавания литературы в средней школе // Сборник статей / Под общей ред. В.В. Голубкова. Москва: Просвещение, 1961. 214 с.
4. Антоненко М. Я. Проблема рідномовної освіти у поглядах В.О. Сухомлинського // *Освітньо-виховні ідеали В.О. Сухомлинського в контексті сучасності* / За ред. М.Я. Антоненка. Вип. 1. Київ–Луцьк, 1994. С. 4–9.
5. Аржаная Г. В педагогическом строю навечно... // Детская литература. 1972. № 8. С. 2–6.
6. Бандура О. М. Читач і художня література // Українська література в загальноосвітній школі. 2002. № 3. С. 28.
7. Белоусов В. Л. Сочинение-сказка в V классе // Русский язык в школе. 1975. № 1. С. 28–31.
8. Бех І. Д. Наукові принципи особистісного зорієнтованого виховання школярів // *В.О. Сухомлинський і сучасні проблеми особистісного зорієнтованого виховання*. Київ : Науковий світ, 2000. С. 7–10.
9. Библиук М. В.А. Сухомлинский и польские педагоги // Советская педагогика. 1988. № 9. С. 28–30.
10. Богуш А. М. Внесок В.О. Сухомлинського у розвиток дошкільної лінгводидактики // *Василь Сухомлинський і сучасність* / Упоряд. і ред. М.Я. Антоненко. Київ–Черкаси–Умань, 1996. С. 7–11.
11. Бодрова Н. А. Внеклассное чтение как социальная и педагогическая проблема // Литература в школе. 1977. № 1. С. 43–54.
12. Бондар Л. С. Основні напрями та зміст класної навчально-виховної діяльності учнів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського // *Василь Сухомлинський і сучасність*. Вінниця, 1997. Вип. 4. С. 131–135.

13. Бондар Л. С. Питання народної педагогіки і загальнолюдських духовних цінностей в сім'ї у спадщині В. О. Сухомлинського // *Сухомлинський і сучасність*: / За ред. і упоряд. М.Я. Антонця. Київ– Чернігів, 1996. С. 57–61.
14. Бондаренко Г. Л. Формування творчої особистості молодшого школяра в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1999. 18 с.
15. Бондарь Ф. По поводу одного комментария // Советская педагогика. 1975. № 4. С. 148–149.
16. Борисовский А. М. Идеи В.А. Сухомлинского о воспитании коллектива // *Народное образование*. 1973. № 11. С. 97–100.
17. Борисовский А. М. Народный учитель В.А. Сухомлинский. – Фрунзе, 1972. 76 с.
18. Боришевський М. Й. Педагогічна система В.О. Сухомлинського у психологічних вимірах // *Освітньо-виховні ідеали В.О. Сухомлинського в контексті сучасності* / Відповід. ред. М.Я. Антоненць. Київ–Луцьк, 1994. С. 95–98.
19. Бочаров Г. К. Споры о сочинениях // Литература в школе. – 1962. № 1. С. 26–41.
20. Бочаров Г. К., Кудряшев Н. И. Система литературного образования в семилетней школе // Литература в школе. 1950. № 1. С. 61–66.
21. Брандесов Р. Ф. Организация восприятия и урок литературы. Челябинск, 1978. 73 с.
22. Бугайко Т. Ф., Бугайко Ф. Ф. Майстерність учителя-словесника. Київ : Радянська школа, 1963. 188 с.
23. Бугайко Т. Ф., Бугайко Ф. Ф. Методика викладання української літератури в середній школі. Київ : Радянська школа, 1952. 281 с.
24. Будняк Т. Г. Проблемы эстетического воспитания младших школьников в педагогическом наследии В.А. Сухомлинского: Дисс. ... канд.пед.наук: 13.00.01. К., 1977. 173 с.
25. Бутенко В. Г. Актуальні проблеми естетичного виховання у педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського //

Європейська педагогіка і Василь Сухомлинський як сучасний педагог-гуманіст. К., 1993. С.72–75.

26. Вашуленко М. С. Дослідження внеску В. О. Сухомлинського в українську лінгводидактику // *Матеріали Других Всеукраїнських педагогічних читань* / За упоряд. і ред. М. Я. Антонця. Київ–Чернігів, 1995. С.11–16.

27. Вивчення прозових творів української літератури в середній школі: Посібник для вчителів 8–10 класів / Упоряд. і відп. ред. канд. філол. наук Н.І. Падалка. Київ: Радянська школа, 1958. 276 с.

28. Водзинский Д. И. Жизнь и педагогическое наследие В. А. Сухомлинского. Москва: Просвещение, 1979. 63 с.

29. Волков Г. Золотые россыпи опыта и идеи // *Народное образование.* 1973. № 8. С. 97–99.

30. Волков Г. Н. Мастер уникального эксперимента // *Советская педагогика.* 1988. № 2. С. 17–22.

31. Волков Г. Раздумья сельского учителя-академика // *Народное образование.* 1961. № 6. С. 113–115.

32. Голубков В. В. Методика преподавания литературы. Москва: Учпедгиз, 1962. 495 с.

33. Гончаренко С. У. Методика як наука. Хмельницький: ХГПК, 2000. 30 с.

34. Гражданственность и человечность. Обзор писем // *Коммунист.* 1977. №13. С. 78–89.

35. Григорьев К. Павлыш – продолжение легенды (О педагоге В. А. Сухомлинском). Москва: Просвещение, 1976. 96 с.

36. Гришина Р. М. Творче впровадження педагогічних ідей В. О. Сухомлинського на уроках рідної мови // *Педагогіка В. О. Сухомлинського на зламі епох:* / За заг. ред. О. Я. Савченко, упоряд. М.Я. Антонця, А.С. Бика. Київ–Кіровоград, 1999. С. 90–92.

37. Дворникова Л. И. Нравственное воспитание учащихся в педагогической деятельности В. А. Сухомлинского // *Повышение самостоятельной и творческой активности учащихся в обучении.* Москва: Просвещение, 1975. С. 278–292.

38. Державні стандарти базової і повної середньої освіти: Проект // *Освіта України.* 2003. № 1–2 (13 січня).

39. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття). Київ: Райдуга, 1994. 62 с.
40. Дзеверін О. Г. Видатний радянський педагог // Сухомлинський В. О. Вибрані твори: У 5-ти т. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 1. С. 7–52.
41. Дічек Н. Нова книга про В. О. Сухомлинського в США // Шлях освіти. 1999. № 4. С. 50–53.
42. Ермакова М. Трудные судьбы // Семья и школа. 1968. № 12. С. 43–44.
43. Закон України «Про освіту» // Освіта. 1995. 15 серпня.
44. Збарский И. С., Полухина В. П. Внеклассная работа по литературе (IV–VIII классы). Москва: Просвещение, 1975. 192 с.
45. Зязюн І. Я., Родчанін Е. Г. Морально-естетичні погляди В.О. Сухомлинського. Київ: Знання, 1980. 48 с.
46. Калмиков Г. В. Суспільство. Особистість. Взаємини. Громадянськість: гуманістичний погляд В. О. Сухомлинського у майбутнє: Навчальний посібник для студ. ВНЗ. Київ: Переяслав-Хмельницький державний педагогічний інститут, 2002. 180 с.
47. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання: Навчальний посібник. Київ: Вища школа, 1997. 304 с.
48. Кіндрат В. К. Проблема патріотичного виховання підлітків у педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 1998. 18 с.
49. Ключек Г. Сучасна шкільна мовно-літературна освіта: спроба системного аналізу // Дивослово. 2002. № 4. С. 26–32.
50. Князюк В. Воспитание чувств / *О жизни и труде педагога В.А. Сухомлинского* // Знамя. 1972. № 10. С. 166–179.
51. Коваль В. К. Слово про Олесья Гончара: нариси, статті, листи, есе, дослідження. Київ: Радянський письменник, 1988. 647 с.
52. Кодак Н. Об умственном воспитании школьников // Народное образование. 1972. № 9. С. 117–126.
53. Колокольцев Н. В. Творческие сочинения учащихся // *Опыт совершенствования преподавания литературы в старших классах*. Москва: Просвещение, 1961. С. 124–163.
54. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения. Отдельные произведения. Москва: Учпедгиз, 1939. Т. 2. 287 с.

55. Коменский Я. А., Локк Д., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци И. Г. Педагогическое наследие. Москва: Педагогика, 1989. 418 с.
56. Королев Ф. Всестороннее развитие человеческой личности – важнейшая задача коммунистического строительства // Советская педагогика. 1961. № 7. С. 35.
57. Кочубей Т. Д. Філософія дитинства в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського: Дис. ... канд. пед наук. Умань, 2001. 216 с.
58. Кремень В. Г. Філософія освіти у спадщині великого педагога // *Педагогіка Василя Сухомлинського на зламі епох* / За заг.ред. О. Я. Савченко, упоряд. М. Я. Антонця, А. С. Бика. Київ–Кіровоград, 1999. С. 4–6.
59. Кривошеенко К. Е. Проблема умственного воспитания школьников в педагогическом наследии В.А. Сухомлинского: Дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Харьков, 1978. 183 с.
60. Кудряшев Н. И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы. Москва: Просвещение, 1981. 190 с.
61. Кудряшев Н. И. Об основных условиях успешного преподавания литературы в школе // Литература в школе. 1954. № 4. С. 3–14.
62. Кудряшев Н. И. Об основных принципах построения курса литературы в средней школе // Литература в школе. 1957. № 2. С. 52–59.
63. Кузь В. Г. Досліджуємо педагогічну спадщину В. О. Сухомлинського // *Василь Сухомлинський і сучасність* / За упоряд. і ред. М.Я. Антонця. Вип.4. Вінниця, 1997. С. 18–23.
64. Лахотский К. П. Сочинения на аттестат зрелости // Литература в школе. 1951. № 2. С. 46–55.
65. Лебедев В. М., Мальцева К. В. Внеклассное чтение русской литературы в национальной школе (I–VII кл.). Москва: Просвещение, 1962. 155 с.
66. Лесик В. В. Принципи аналізу художнього твору // Литература в школі. 1957. № 6. С. 41–51.
67. Лесохина Л. Н. Каждое сочинение должно быть творческим // Литература в школе. 1961. № 6. С. 49–53.
68. Лесохина Л. Н. Мысли о творческих сочинениях // Литература в школе. 1959. № 5. С. 62–67.

69. Лесохина Л. Н. Урок-диспут. Москва–Ленинград, 1965. 176 с.
70. Литвинов В. В. Сочинения в старших классах как самостоятельная работа. Москва: Просвещение, 1957. 92 с.
71. Лихачев Б. Нужна борьба, а не проповедь // Учительская газета. 1967. 18 мая.
72. Ли Цзихуа. Творче використання спадщини В. О. Сухомлинського в КНР: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 2005. 19 с.
73. Літературознавчий словник-довідник / Р.Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. К.: ВЦ «Академія», 1997. 576 с.
74. Лоскутов В. А. Проблема идейно-нравственного воспитания школьников в педагогическом наследии А. С. Макаренка и В.А. Сухомлинского: Дисс... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1976. 183 с.
75. Луцюк А. М. Проблема педагогічної майстерності вчителя у творчій спадщині В.О. Сухомлинського: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1996. 20 с.
76. Любицина М. И. В.А. Сухомлинский о воспитании детей. Ленинград: Знание, 1974. 32 с.
77. Мазур П. И. Януш Корчак и В.А. Сухомлинский // Начальная школа. 1978. № 9. С. 80–82.
78. Мазуркевич О. Р. Нариси з історії методики української літератури. Київ: Радянська школа, 1961. 375 с.
79. Мазуркевич О. Р. Рідне слово у творчій спадщині видатного педагога // *Василь Сухомлинський і сучасність* / За ред. і упоряд. М.Я. Антонця. Вип. 2. Київ–Чернігів, 1996. С. 4–11.
80. Мальцева К. В. Внеклассное чтение русской литературы в национальной школе. М.: Учпедгиз, 1952. 96 с.
81. Мамчур Л. І. Лінгводидактична спадщина В. О. Сухомлинського: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. К., 1998. 18 с.
82. Маранцман В. Г. Анализ литературного произведения и читательские восприятия школьников. Ленинград: ЛГПИ, 1977. 176 с.
83. Методика преподавания литературы / Под ред. З.Я. Рез. Москва: Просвещение, 1977. 384 с.

84. Молдавская Н. Д. Литературное развитие школьников в процессе обучения. Москва: Педагогика, 1976. 224 с.
85. Музыченко Л. И. В. А. Сухомлинский о проблемах преподавания гуманитарных дисциплин в средней школе // Днепропетровский университет школе. Днепропетровск, 1974. С. 119–121.
86. Мухин М. И. Развитие педагогических методов в трудах и опыте В.А. Сухомлинского // Советская педагогика. 1991. № 2. С. 92–93.
87. Наукові основи методики літератури. Навчально-методичний посібник / За ред. доктора пед. наук, проф., чл.-кор. АПН України Н. Й. Волошиної. Київ: Ленвіт, 2002. 344 с.
88. Національна доктрина розвитку освіти України в ХХІ столітті // Освіта. 2001. 24–31 жовтня.
89. Неділько В. Я. Методика викладання української літератури в середній школі. К.: Вища школа, 1978. 248 с.
90. Никольский В. А. Сочинения в средней школе. Москва: Просвещение, 1954. 224 с.
91. Ничкало Н. Г. Відкрити серце для добра // *Європейська педагогіка і Василь Сухомлинський як сучасний педагог-гуманіст*. К., 1993. С. 51–53.
92. Острогорский В. П. Беседы о преподавании словесности. Санкт-Петербург, 1885. С. 1–14.
93. Павлов И. П. Темы и содержание сочинений учащихся. II–X классы городских и сельских школ. Москва: Просвещение, 1976. 76 с.
94. Пасічник Є. А. Демократ-просвітитель, великий педагог // *Українська мова і література в школі*. 1974. № 3. С. 1–6.
95. Пасічник Є. А. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. Київ: Ленвіт, 2000. 384 с.
96. Пентилюк М. І. Наукові засади комунікативної спрямованості у навчанні рідної мови // *Українська мова і література в школі*. 1999. № 3. С. 8–10.
97. Пентилюк М. І. Спадщина В. Сухомлинського в контексті сучасної лінгводидактики // *Науковий вісник Миколаївського державного університету. Педагогічні науки*. Вип. 8. Миколаїв: МДУ, 2004. С. 127–132.

98. Петренко О. Б. Виховання любові до матері у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 1997. 24 с.
99. Петрук Л. П. Виховання школярів засобами народної педагогіки у творчій спадщині В. О. Сухомлинського: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1994. 24 с.
100. Побірченко Н. С. Громадівці про методику викладання окремих предметів // Педагогіка і психологія. 2000. № 1. С. 126–137.
101. Побірченко Н. С. Роль казки у вихованні дітей молодшого шкільного віку / за творами письменників-громадівців другої половини ХІХ ст. // *Сільська початкова школа: стан, проблеми, перспективи*. – Київ: Знання, 1999. С. 72–73.
102. Побірченко Н. С. Учитель-добра і розуму повелитель (Громадівці про роль учителя у національному вихованні підростаючого покоління) // Учитель. 2000. № 4–6. С. 39–43.
103. Програми середньої школи. Українська література, VIII–X класи. К.: Радянська школа, 1951. 39 с.
104. Пушкарева М. Д. Внеклассное чтение в школе. Из опыта внеклассной работы по советской художественной литературе в V–VII классах. Москва: Учпедгиз, 1951. 80 с.
105. Пушкарева М. Д., Снежневская М. А. Связь классных и внеклассных занятий по литературе. V–VI классы. Москва: Просвещение, 1963. 152 с.
106. Рожило Л. П. Проблема слова в працях В. О. Сухомлинського // Українська мова і література в школі. 1973. № 9. С. 60–64.
107. Розенберг А. Я. Урок у дидактичній системі В. О. Сухомлинського // *Василь Сухомлинський і сучасність* / За упоряд. і ред. М. Я. Антонця. Вип. 4. Вінниця, 1997. С. 112–116.
108. Романовский А. П. Работы над сочинениями в старших классах средней школы. Москва: Просвещение, 1957. 168 с.
109. Роткович Я. А. Основной недостаток преподавания литературы и пути его преодоления // Литература в школе. 1959. № 6. С. 26–33.
110. Рыбаков В. П. Обучение сочинением в старших классах. Москва: Просвещение, 1959. 125 с.

111. Рыбникова М. А. Очерки по методике литературного чтения. Москва: Просвещение, 1945. 280 с.
112. Рындак В. Г. Уроки Сухомлинского. Москва: Педагогический вестник, 2003. 337 с.
113. Савченко О. Я. Реформування змісту шкільної освіти в контексті педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського // *Педагогіка Василя Сухомлинського на зламі епох* / За заг. ред. О. Я. Савченко, упоряд. М. Я. Антонця, А. С. Бика. Київ–Кіровоград, 1999. С. 6–11.
114. Светловская Н. Н. Методика внеклассного чтения. Москва: Просвещение, 1977. 163 с.
115. Святовец В. Ф. Про уроки літератури в Павлиській школі // *Українська мова і література в школі*. 1978. № 9. С. 61–67.
116. Семез А. Л. Виховання моральних цінностей молодших школярів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1998. 18 с.
117. Система обучения сочинениям на уроках русского языка в 4–8 классах / Под ред. Т. А. Ладыженской. Москва: Просвещение, 1973. 367 с.
118. Сметанський М. І. Проблема загальнолюдських цінностей у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського // *Василь Сухомлинський і сучасність* / За упоряд. і ред. М. Я. Антонця. Вип. 4. Вінниця, 1997. С. 112–116.
119. Смирнов С. А. Какими должны быть сочинения в старших классах // *Литература в школе*. 1961. № 2. С. 54–55.
120. Соловейчик С. В. А. Сухомлинский // *Час ученичества*. Москва: Просвещение, 1972. С. 237–250.
121. Стельмахович М. Г. В. О. Сухомлинський про розвиток зв'язного мовлення учнів // *Українська мова і література в школі*. 1985. № 7. С. 46–55.
122. Стельмахович М. Г. Система роботи з розвитку зв'язного мовлення в 4–8 класах. К.: Радянська школа, 1981. 136 с.
123. Степанишин Б. І. Викладання української літератури в школі. – Київ: РВЦ «Проза», 1995. 254 с.

124. Сторчак Д. Письмовий твір логічного типу і його місце в системі літературної освіти учнів середньої школи: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. К., 1967. 16 с.
125. Суржикова І. А. Педагогічні ідеї В. Сухомлинського і С. Френе (порівняльний аналіз): Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 2003. 19 с.
126. Сухомлинский В. А. Век математики или век Человека? // Воспитание школьников. 1967. № 1. С. 40–43.
127. Сухомлинский В. А. Воспитание прилежания // Учительская газета. 1954. 13 ноября.
128. Сухомлинский В. А. Воспитание советского патриотизма у школьников. Москва: Просвещение, 1959. 148 с.
129. Сухомлинский В. А. Годы отрочества – второе рождение // Советская педагогика. 1966. № 2. С. 132–139.
130. Сухомлинский В. А. Дать воодушевление для работы мысли // Литературная газета. 1974. 1 января.
131. Сухомлинский В. А. и современная школа: *Тезисы докладов научно-практической конференции. 25–28 сентября 1978*. Кировоград, 1978. 124 с.
132. Сухомлинский В. А. Моему юному коллеге // Учительская газета. 1965. 23 октября.
133. Сухомлинский В. А. Не гасите огонек // Учительская газета. – 1964. 28 мая.
134. Сухомлинский В. А. Неделя директора школы // Народное образование. 1963. № 5. С. 25–29.
135. Сухомлинский В. А. Неотложные проблемы теории и практики воспитания // Народное образование. 1961. № 10. С. 54–61.
136. Сухомлинский В. А. Парадоксы обучения // Литературная газета. 1965. 16 сентября.
137. Сухомлинский В. А. Педагог – коллектив – личность // Литературная газета. 1970. 28 ноября.
138. Сухомлинский В. А. Советы учителю // Народное образование. 1969. № 9. С. 36–41.
139. Сухомлинский В. А. Уроки по лимиту // Комсомольская правда. 1962. 9 мая.
140. Сухомлинский В. А. Этюды о коммунистическом воспитании // Народное образование. 1967. № 6. С. 37–43.

141. Сухомлинский В. А. Этюды о коммунистическом воспитании // Народное образование. 1967. № 9. С. 28–33.
142. Сухомлинська М. О. Він живий і сьогодні // У вінок Сухомлинському: Статті. Спогади. Світловодськ, 1993. С. 6–8.
143. Сухомлинська О. В. Василь Сухомлинський в зарубіжжі // Початкова школа. 1998. № 9. С. 5–10.
144. Сухомлинська О. В. Із записника В.О. Сухомлинського // Початкова школа. № 10. 1993. С. 6.
145. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. Київ: А.П.Н., 2003. 68 с.
146. Сухомлинська О. В. Філософія для дітей в етичній спадщині В.О.Сухомлинського // Постметодика. 1995. №2. С. 2–7.
147. Сухомлинський В. О. Бачити себе // Вибрані твори: У 5-ти т. – Київ: Радянська школа, 1977. Т. 5. С. 489–495.
148. Сухомлинський В. О. Виховання і самовиховання // Вибрані твори: У 5-ти т. Київ: Радянська школа, 1977. Т.5. С.229–239.
149. Сухомлинський В. О. Виховання обов'язку // Вибрані твори: У 5-ти т. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 5. С.472–489.
150. Сухомлинський В. О. Вчити вчитися // Вибрані твори: У 5-ти т. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 5. С. 426–436.
151. Сухомлинський В. О. Джерело Невмирущої Криниці // Літературна Україна. 1970. 28 квітня.
152. Сухомлинський В. О. Духовний світ школяра // Вибрані твори: У 5-ти т. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 1. С. 209–400.
153. Сухомлинський В. О. Жива вода криниці // Літературна газета. 1970. 28 жовтня.
154. Сухомлинський В. О. З неопублікованих листів // Рідна школа. 1993. №8. С. 36.
155. Сухомлинський В. О. З чого починається громадянин // Вибрані твори: У 5-ти т. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 5. С. 359–366.
156. Сухомлинський В. О. І ліс, і кожне дерево // Вибрані твори: У 5-ти т. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 5. С. 331–332.
157. Сухомлинський В. О. Людина неповторна // Вибрані твори: У 5-ти т. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 5. С. 80–96.

158. Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу // Вибрані твори: У 5-ти т. К.: Радянська школа, 1977. Т. 1. С. 403–613.
159. Сухомлинський В. О. Моя педагогічна віра // Юність. 1968. № 9. С. 71–75.
160. Сухомлинський В. О. Народження громадянина // Вибрані твори: У 5-ти т. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 3. С. 283–582.
161. Сухомлинський В. О. Народний учитель // Вибрані твори: У 5-ти т. К.: Радянська школа, 1977. Т. 5. С. 239–255.
162. Сухомлинський В. О. На трьох китах // Вибрані твори: У 5-ти т. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 5. С. 343.
163. Сухомлинський В. О. Павлиська середня школа // Вибрані твори: У 5-ти т. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 4. С. 7–390.
164. Сухомлинський В. О. Парадокси навчання // Літературна газета. 1965. 16 вересня.
165. Сухомлинський В. О. Педагогічний колектив – особистість // Літературна газета. 1970. 28 жовтня.
166. Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором // Вибрані твори: У 5-ти т. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 4. С. 393–626.
167. Сухомлинський В. О. Розумова праця і зв'язок школи з життям // Вибрані твори: У 5-ти т. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 5. С. 53–69.
168. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям // Вибрані твори: У 5-ти т. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 3. С. 7–279.
169. Сухомлинський В. О. Слово і мислення // Кіровоградська правда. 1965. 21 вересня.
170. Сухомлинський В. О. Слово про слово // Радянська Україна. 1964. 16 січня.
171. Сухомлинський В. О. Слово рідної мови // Українська мова і література в школі. 1968. № 12. С. 1–10.
172. Сухомлинський В. О. Суспільство і вчитель // Вибрані твори: У 5-ти т. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 5. С. 108–122.
173. Сухомлинський В. О. Тайники перевантаження // Вибрані твори: У 5-ти т. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 5. С. 223–229.

174. Сухомлинський В. О. Учитель і діти // Радянська Україна. 1964. 26 листопада.
175. Сухомлинський В. О. Щоб душа не була пустою // Вибрані твори: У 5-ти т. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 5. С. 255–269.
176. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину // Вибрані твори: У 5-ти т. К.: Радянська школа, 1977. Т.2. С. 148–408.
177. Ткаченко Г. М. Виховання школярів засобами слова у творчій спадщині В. О. Сухомлинського: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1999. 198 с.
178. Ткачук Л. В. Педагогічне забезпечення успіху у навчанні молодших школярів у творчій спадщині В. О. Сухомлинського: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 2001. 19 с.
179. Українська дитяча література. Київ: Вища школа, 1984. 214 с.
180. Українська література. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з українською і російською мовами навчання. 5–11 класи / Підготовлено в Ін-ті літератури імені Т.Г. Шевченка / НАН України // Українська мова та література. 2002. Липень. № 27–28.
181. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: В 2 т. Київ: Радянська школа, 1983. Т. 1. 488 с.
182. Фурсенко И., Ткаченко И. О воспитании советского патриотизма // Народное образование. 1960. № 11. С. 110–114.
183. Хайруліна В. М. Ідеї В.О. Сухомлинського живуть у коледжі // *Сухомлинський і сучасність* / За ред. і упоряд. М.Я. Антонця. Київ–Чернігів, 1996. С. 26–33.
184. Ходосов К. О. Гортаючи сторінки пам'яті // Дніпро. 1975. № 8. С. 124–127.
185. Цимбалюк В. І. Письмові творчі роботи з української літератури у 8–10 класах. Київ: Радянська школа, 1981. 125 с.
186. Цимбалюк В. І. Як навчити учнів писати твори: Посібник для вчителя. Київ: Радянська школа, 1988. 158 с.
187. Цурикова Г., Кузьмичов И. Талант человечности (О педагогическом наследии В. А. Сухомлинского) // Нева. 1973. № 5. С. 176–184.

188. Цюпа І. Добротворець. Київ: Дніпро, 1971. 207 с.
189. Шевців З. М. Виховання в учнів бережливого ставлення до природи в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 1994. 18 с.
190. Юркевич Т. Г. Внеклассное чтение и преподавание литературы // Литература в школе. 1955. №3. С. 3–11.
191. Ярмаченко М. Д. Спадщина В.О. Сухомлинського як складова педагогічних пошуків ХХ століття // *Василь Сухомлинський і сучасність* / За упоряд. і ред. М.Я. Антонця. Вип. 4. Вінниця, 1997. С. 34–39.

Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України Фонд Сухомлинського (Ф.5097) Опис 1.

192. Активна робота учнів на уроці – передумова глибоких знань // Спр. 389. 8 арк.
193. Аналіз уроку // Спр. 1. 31 арк.
194. Виховання любові до Радянської Батьківщини на уроках української літератури в 10-му класі У/ Спр. 830. 6 арк.
195. Виховання любові до рідної мови // Спр. 654. 6 арк.
196. Виховувати дітей у дусі чесності й правдивості // Спр. 425. 4 арк.
197. Возвышайте человека // Спр. 800. 20 арк.
198. Деякі питання викладання літератури // Спр. 300. 8 арк.
199. Дума про людину // Спр. 98. 237 арк.
200. Думки над хорошою книжкою // Спр. 638. 3 арк.
201. Думки про літературу в школі // Спр. 646. 18 арк.
202. Казки школи під Голубим небом // Спр. 665. 2 арк.
203. Листи-відгуки на статтю В. О. Сухомлинського «Джерело Невмирущої Криниці» // Спр. 1108. 38 арк.
204. Література і людина // Спр. 636. 3 арк.
205. Любов до рідного слова // Спр. 617. 47 арк.
206. Мысль, живое слово, творчество в основе системы обучения // Спр. 702. 16 арк.

207. Перспективний план ідейно-виховної роботи Павлиської середньої школи (1968-1970) // Спр. 926. 19 арк.
208. Про культуру слова, знання і всебічний розвиток вихованців // Спр. 298. 16 арк.
209. Промова на республіканській нараді з питань дитячої літератури 24 квітня 1969 р // Спр. 865. 7 арк.
210. Психологічні основи швидкого читання // Спр. 869. 14 арк.
211. Робота над творами у 8-10 класах // Спр. 288. 23 арк.
212. Розкриття краси позитивного образу радянської людини на уроках української літератури в 10 класі // Спр. 273. 17 арк.
213. Розповідь учителя як метод навчання // Спр. 342. 14 арк.
214. Слово і мислення // Спр. 554. 22 арк.
215. Существенный недостаток в преподавании литературы // Спр. 343. 6 арк.
216. Читання художніх творів у 4 класі // Спр. 322. 19 арк.
217. Щоб дитина стала Людиною // Спр. 749. 25 арк.

Педагогічно-меморіальний музей В.О. Сухомлинського в Павлиші Онуфріївського району Кіровоградської області

218. Аналіз системи уроків, відвіданих директором Павлиської середньої школи у 1949–1950 ПМС КН. 1721 / РУ 492. 34 арк.
219. Аналіз системи уроків, відвіданих директором Павлиської середньої школи у 1950–1952 році // ПМС КН. 1727 / РУ 498. 116 с.
220. Аналіз системи уроків, відвіданих директором Павлиської середньої школи у 1951–1952 році // ПМС КН. 1723 / РУ 494. 106 арк.
221. Аналіз системи уроків, відвіданих директором Павлиської середньої школи у 1951–1952 році // ПМС КН. 1724 / РУ 495. 64 арк.

222. Аналіз системи уроків, відвіданих директором Павлівської середньої школи у 1952–1953 році // ПМС КН. 1728 / РУ 499. 56 арк.

223. Аналіз системи уроків, відвіданих директором Павлівської середньої школи у 1952–1953 році // ПМС КН. 1725 / РУ 496. 49 арк.

224. Аналіз системи уроків, відвіданих директором Павлівської середньої школи у 1953–1954 році // ПМС КН. 1729 / РУ 500. 106 арк.

225. Аналіз системи уроків, відвіданих директором Павлівської середньої школи у 1960–1961 році // ПМС КН. 1740 / РУ 512. 95 арк.

226. Аналіз системи уроків, відвіданих директором Павлівської середньої школи у 1967–1968 році // ПМС КН. 1746 / РУ 518. 76 арк.

227. Аналіз системи уроків, відвіданих директором Павлівської середньої школи у 1968–1969 році // ПМС КН. 1744 / РУ 517. 181 арк.

228. Аналіз системи уроків, відвіданих директором Павлівської середньої школи у 1968–1969 році // ПМС КН. 1745 / РУ 517. 92 арк.

229. Аналіз системи уроків, відвіданих директором Павлівської середньої школи у 1969–1970 році // ПМС КН. 1563 / РУ 619. 60 арк.

230. Книга протоколів засідань педагогічної ради Павлівської середньої школи за 1948–1951 н.р. № 1. 109 арк.

231. Книга протоколів засідань педагогічної ради Павлівської середньої школи за 1952–1953 н.р. № 4. 73 арк.

232. Книга протоколів засідань педагогічної ради Павлівської середньої школи за 1954–1955 н.р. № 5. 93 арк.

233. Книга протоколів засідань педагогічної ради Павлівської середньої школи за 1956–1957 н.р. № 8. 62 арк.

234. Книга протоколів засідань педагогічної ради Павлівської середньої школи за 1957–1958 н.р. № 9. 68 арк.

235. Книга протоколів засідань педагогічної ради Павлівської середньої школи за 1958–1959 н.р. № 10. 104 арк.

236. Книга протоколів засідань педагогічної ради Павлівської середньої школи за 1960–1961 н.р. № 12. 84 арк.

237. Книга протоколів засідань педагогічної ради Павлівської середньої школи за 1964–1965 н.р. № 15. 82 арк.
238. Книга протоколів засідань педагогічної ради Павлівської середньої школи за 1965–1966 н.р. № 15. 100 арк.
239. Книга протоколів засідань педагогічної ради Павлівської середньої школи за 1966–1967 н.р. № 16. 94 арк.
240. Книга протоколів засідань педагогічної ради Павлівської середньої школи за 1967–1968 н.р. № 17. 98 арк.
241. Книга протоколів засідань педагогічної ради Павлівської середньої школи за 1968–1969 н.р. № 18. 90 арк.
242. Книга протоколів засідань педагогічної ради Павлівської середньої школи за 1969–1971 н.р. № 19. 80 арк.
243. Педагогічна думка: Рукописний журнал педагогічного колективу Павлівської середньої школи за 1960 н.р. // Павлівський педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. № 10. 87 арк.
244. Педагогічна думка: Рукописний журнал педагогічного колективу Павлівської середньої школи за 1961 н.р. // Павлівський педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. № 11. 134 арк.
245. Педагогічна думка: Рукописний журнал педагогічного колективу Павлівської середньої школи за 1963–1964 н.р. // Павлівський педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. № 2. 145 арк.
246. Педагогічна думка: Рукописний журнал педагогічного колективу Павлівської середньої школи за 1964–1965 н.р. // Павлівський педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. № 1. 133 арк.
247. Педагогічна думка: Рукописний журнал педагогічного колективу Павлівської середньої школи за 1966–1967 н.р. // Павлівський педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. № 7. 67 арк.
248. Педагогічна думка: Рукописний журнал педагогічного колективу Павлівської середньої школи за 1967–1968 н.р. // ПМС КН 1848 / РУ 620 101 арк.
249. Педагогічна думка: Рукописний журнал педагогічного колективу Павлівської середньої школи за 1968–1969 н.р. //

Павлиський педагогічно-меморіальний музей
В. О. Сухомлинського. № 9. 121 арк.

250. План роботи Павлиської середньої школи на 1969–1970 н.р. ПМСКН 1719 / РУ 490. 88 арк.

251. Промова на республіканській нараді з питань дитячої літератури 24 квітня 1969 р. // Спр.865 7 арк.

252. Протокол засідання предметної комісії мови та літератури від 25 листопада 1954 р. / КП 12955/ ЛВ 4174/. (без пагінації сторінок).

253. Протоколи засідань психологічного семінару Павлиської середньої школи за 1965–1967 н.р. № 1. 39 арк.

254. Протокол психологічного семінару від 13 листопада 1968 року. Доповідь В. О. Сухомлинського «Виховання любові до рідної мови» / ПМС КН 1839 / РУ 611/ (без пагінації сторінок).

255. Протокол психологічного семінару від 16 квітня 1969 року. Доповідь В. О. Сухомлинського «Як учити читати вірші і прозу напам'ять» / ПМС КН 1839 / РУ 611/. 54 арк.

256. Протоколи засідань психологічного семінару Павлиської середньої школи за 1969–1970 н.р. №3. 94 арк.

257. Рукописний журнал «Наша творчість» за 1964–1965 р. / КН. 1830 / РУ 602.

258. Рукописний журнал «Наша творчість» за 1968–1969 р. / КН. 1782 / РУ 554.

259. Творчі письмові роботи учнів за 1967–1968 р. / КН. 1833 / РУ 605.

260. Творчі письмові роботи учнів за 1968–1969 р. / КН. 1833 / РУ 606.

261. Особистий архів Фартушняка Д. І. (Додатки).

ДОДАТКИ

Додаток А

№ фонду 5097
Опис 1 Справа 838

Сухомлинський В. О. Думки над хорошою книгою

Я прочитав книгу Любові Микитівни Олесюк «Учіть дітей любити прекрасне» (видавн. «Радянська школа», 1967 р.). Не збирався писати рецензію. Цей відгук – не рецензія, а роздуми, викликані книгою, в яку автор вклав часточку своєї душі.

Є в книзі хороша, поетично висловлена думка: споглядання краси світу, що оточує нас, – то збирання щастя по краплинці, щастя нашого чуття, щастя мислі, щастя людських почуттів. Так, і вся книга здається мені чистою краплею в джерелі педагогічної мудрості. Розумно і схвильовано розповідає вчителька нашої республіки Любов Миколаївна Олесюк про спілкування дитини з природою, про ті почуття, які пробуджуються в серці дитячому: і ніжні дзвіночки конвалії, і павутинка, що живе в прозорому повітрі. Читаєм ці хвилюючі сторінки про школу нашу, вчительську творчу працю, що досвідом, що роками нагромаджувався, збирався по крапельці досвід і думаємо: як добре, що зараз будуть жити в педагогічній літературі ці сторінки...

Естетичне сприймання, тонке проникнення вчителя і в красу слова, і в твір живопису – все це жива плоть і кров дитячої думки, дитячого розуму. Забуваємо ми нерідко, шановні друзі, вчителі, що світ, який нас оточує, дитина пізнає не тільки розумом, а й серцем. Кожне слово рідної мови, крім свого логічного значення, має ще й емоційне забарвлення. Є в нашій мові такі прості слова «ранкова зірниця». Можна пояснити дитині, що означають ці двоє слів, але коли вона не побачила власними очима гри барв на небі перед сходом сонця, слова ці не стануть її словами, не ввійдуть в її духовне життя. Кращі сторінки книги Л. М. Олесюк

пройняті схвильованою турботою про те, щоб дитина збагнула емоційне забарвлення слова, пережила його.

Розповідаючи про уроки читання, автор вдумливо аналізує не тільки зміст того, що читається, а й те, що відбувається в дитячій душі під час читання художнього твору... Відповіді учнів про художній твір – бліді, безбарвні і убогі. Чому так буває?

Та тому, що читання художнього твору, особливо поезій, – це читання не тільки того, що є в рядках, а й того, що між рядками. У мене якраз склалась така думка про книгу Л. М. Олесюк: вона вчить педагога читати між рядками, вчить мислити і переживати. А які хвилюючі сторінки про казку, про дитячу уяву і творчість. Казку автор називає помічником учителя у виховній роботі – і то не перебільшення. Казка не тільки відкриває перед дитиною світ незвичайного, фантастичного, вона зближує вчителя з його вихованцями. В казці дитина живе, як у рідній стихії. Казка – це нічим не замінене джерело виховання любові до рідної мови.

Казка пробуджує творчі здібності дитини. Переказати казку – це не тільки відтворити зміст. З переказування казки починається дитяча творчість. Мене полонила любов, натхнення, з якими Л. М. Олесюк говорить про роботу вчителя над казкою...

... На мою думку, казка – це колиска слова. Якщо ви хочете, щоб слово рідної мови назавжди ввійшло в духовний світ дитини, щоб воно жило як засіб пізнання й творчості, пробудіть у дитини захоплення казкою, навчіть її не тільки слухати, переказувати, а й творити – складати казку. Це ціла сфера роботи початкової школи.

Вдумливий читач поділяє тривогу автора: не можна миритися з засміченням мови – і російської, і української. Забувають нерідко вчителі, що оволодіння мовою – це не тільки знання граматичних правил, це передусім любов до слова.

Хорошу книгу видало видавництво «Радянська школа». І не випадково вчителі були здивовані, коли в газеті «Друг читача» за 4 червня 1968 р. надрукована була рецензія Н. Сморечко «Чи так виховують почуття прекрасного?». Рецензія недоброзичлива і поверхова. Не бачить автор того хорошого, що є в книзі.

Помітила кілька невдалих фраз і миттєво «рознесла книгу». Хіба такою повинна бути вдумлива критика? Хіба можна

прискіпуватись до окремих фраз, не розуміючи головного: в книзі зібрано зерна мудрості, багаторічного досвіду київських вчителів, умілих майстрів, закоханих в школу, в слово, в красу природи.

Про культуру слова, знання і всебічний розвиток вихованців

... Заслухавши та обговоривши доповідь В. О. Сухомлинського «Про культуру слова, знання і всебічний розвиток вихованців», психологічний семінар вважає необхідним здійснення в практичній роботі таких рекомендацій і настанов:

1. Слово відіграє величезну роль у формуванні духовного світу, загальної культури, в розумовому вихованні людини. Мову треба розглядати не тільки як один з предметів навчання, а й як засіб виховання культурної людини, як всепроникаючу силу, яка охоплює все, що сприймає, пізнає, думає людина.

2. Оволодіння культурою слова – один з найважливіших показників загальної педагогічної культури вчителя. Ми мусимо докладно оволодіти інструментом мислі. Найбільша біда окремих учителів – бідність словника, невміння знайти в багатющій скарбниці рідної мови необхідне слово, щоб точно висловити думку. Серйозним недоліком є невміння відчувати поетичну грань слова, невміння розкрити перед учнями його красу. Слово на багатьох уроках стало сірим і безбарвним. Ми забуваємо, що кожне слово несе в собі не тільки значення, смисл, а й його красу, поетичність.

3. Щоб знати, треба любити рідне слово. Дитина мусить полюбити слово рідної мови. Народ створив казку, пісню, загадку. Наша місія полягає в тому, щоб в молодому віці в мову дитини ввійшли слова, які несуть в собі яскраві поетичні образи. Слухаючи казку про Телесика, про Солом'яного бичка, про Бабу-Ягу-Костяну ногу, про Трьох Братів, дитина чує такі слова, як «темній ліс», «чисте поле», «чорні хмари». Ці слова мусять бути не просто зрозумілими, вони повинні стати дорогими для дитини.

4. Завдання полягає в тому, щоб дитина захоплювалась, милувалась красою поетичного слова рідної мови. Ніщо не може замінити казки, прекрасної поезії Т. Шевченка, Л. Українки. З великою тривогою доповідач відзначає, що деяка частина дітей, які приходять до школи, не знає таких звичайнісіньких слів

рідної мови, як «ранок», «світанок», «сутінки», «смеркання», не говорячи вже про такі слова, як «веселка», «скресати». Це дуже неприємне явище. Це убогість, обмеженість думки, убогість розумового розвитку. Просто щось страшне криється в тому, що дитина, а потім підліток, юнак обходиться в своєму мовленні обмеженою кількістю слів, 500 – 700 словами. Ми мусимо розуміти це як велику загрозу: вмирає мова – значить вмирає народ.

5. Ми самі, вчителі – перш за все ми! – не повинні бути байдужими до слова. Наш слух мусить різати кожне неправильно мовлене слово. Українська мова має свій стиль, свій граматичний код, свої лексичні особливості, свою ідіоматику – все це мусить стати нашим багатством. Ми не повинні підстроюватись під примітивну, вбогу мову наших вихованців, що, на жаль, має місце на уроках. Читаючи, ми мусимо запам'ятовувати найхарактерніші для української мови звороти й користуватися ними в мовленні. Мова наших учнів у дитячій думці. Діти говорять: небо блакитне, небо синє, небо чисте... А вчителеві треба, щоб дитяча думка, щоб дитяча творчість були яскравішими. Ви так ставите питання, так спрямовуєте думку учня, що їхня думка творить (з вашою допомогою) яскраві образи: «Небо синє немов втомлена вода в ставку», «Небо вмилося дощем...», «Небо чисте, не видно жодної пір'їнки...».

12. Першоджерелом почуття є думка; перша іскра краси, що запалює багаття почуттів, є думка. Життя слова, про яке ми говоримо, – це царство думки.

Наш ідеал – гармонійно розвинена, високоосвічена, культурна і щаслива людина... Людина – вірний син свого народу, людина, що вмє любити й берегти його скарби й заповіт. В руках учителя – доля народу. Наша висока місія – навчити молоде покоління шанувати все, створене поколіннями, кожне з яких вкладало свою краплинку в той океан, що починається з шкільної парти. Ми стоїмо на березі цього океану, за партами сидять майбутні плавці.

ПМС КН 1839

Ру 611

Протокол

психологічного семінару Павлиської середньої школи,
що відбувся 13 листопада 1968 року

ПОВІСТКА ДНЯ:

1. Виховання любові до рідної мови (доповідь директора школи тов. Сухомлинського В.О.).

Слухали: Доповідь тов. Сухомлинського В.О. «Виховання любові до рідної мови».

Виступали:

Я.І.Лисак. Для поліпшення виховання любові до рідної мови в середніх і старших класах треба приділяти увагу крилатим словам, заучувати напам'ять те, що добре, образно сказано, записувати крилаті фрази в окремий зошит. Слід оживити роботу класної редколегії, поміщати в стінгазети кращі учнівські твори.

К.М.Жаленко. Починаючи з першого класу, треба приділяти велику увагу розмовній українській мові учнів. Діти, які прийшли в цьому році до першого класу, мають дуже бідний словниковий запас. Прийшовши до школи, вони не могли сказати своє прізвище, розказати казку. Батьки сьогоденних першокласників в переважній більшості закінчили по 10 класів, технікуми, інституту, а їх діти не можуть в семирічному віці висловити найпростіші свої думки. Батьки дуже мало працюють з дітьми, мова дітей засмічена словами: січас, больниця, отакочки, теперечки, нільзя і ін. Наше завдання – вчити дітей правильно говорити, виховувати в них любов до рідної мови. В молодших класах даємо дітям заучувати напам'ять вірші Т.Г.Шевченка, вчимо складати речення за малюнками, проводимо бесіди за картинами.

Р.М.Бричко. Мова деяких учнів навіть старших класів дуже засмічена такими словами, як «ну», «о». Вони вживають їх майже в кожному реченні. Це свідчить про те, що учень має дуже бідний запас слів і не може вільно висловити свої думки. В старших класах треба більше уваги звертати на мову при написанні творів,

особливо на вільні теми. При вивченні літератури слід звертати увагу на мову окремих героїв, виписувати фразеологізми, тлумачити їх.

Ухвалили: Заслухавши та обговоривши доповідь тов. Сухомлинського В.О. про виховання любові до рідної мови, психологічний семінар вважає необхідним виходити в своїй практичній роботі з таких положень і висновків:

1. Викладання мови є найскладнішою і найважчою справою в порівнянні з викладанням інших предметів. Викладання мови – не тільки передача знань, практичних умінь і навичок. Це передусім виховання розуму, формування строю мислі, копітке різьблення і ліплення найтонших рис – духовного обличчя людини. З слова і думки починається становлення людини; мисль, втілена в слово підняла нас над природою, над усіма речами й явищами. Викладання мови – це перш за все людинознавство.

2. Викликає велику тривогу, що учні, якщо речі називати точно їх іменами, не володіють ні українською, ні російською мовою, користуючись у повсякденному побуті дивною сумішшю двох мов – якимось «суржиком». Учителі теж часто не володіють чуттям слова. Говорити такою скаліченою мовою, яку часто можна почути і серед учнів, і в учительській – це все одно, що грати на розладженому інструменті або вирізати з дерева статую щербатою сокирою. Скалічена мова – отупляє, оглупляє людину, зводить її мислення до примітиву. Однією з причин загальної неуспішності, відставання багатьох учнів є хронічна інтелектуальна убогість як наслідок примітивної, убогої мови в дитинстві, отрочтві, в ранній юності. Боротьба за високу успішність лежить передусім у мовній культурі.

3. Мова великого українського народу – це зірка першої величини на небосхилі щасливого братства народів Радянського Союзу. Духовне життя нашого братства стало б похмурим і сумним, якби ця зірка не те що погасла, а навіть якби вона сяяла не так яскраво, як сяє нині. Перед нами стоїть велика загальнопедагогічна, виховна проблема: виховувати в молодого покоління любов до рідної мови.

4. Щоб любити – треба знати, але щоб знати таку тонку й неосяжну величину й багатогранну річ, як мова, треба її любити.

Тільки той, хто знає, а тому й любить, любить, а тому й знає рідну мову, знатиме й мову російську, яка стала в нашій багатонаціональній країні засобом спілкування українця з грузином, якута з молдаванином, карела з узбеком. Хто не любить, а отже, й не знає рідної мови – той неук і в оволодінні різними мовами.

5. Період найінтенсивнішого оволодіння рідною мовою – два-три останні дошкільні роки і чотири – п'ять перших років шкільного життя – це разом з тим і особливий період найбурхливішого розумового розвитку дитини. Отже, молодші класи – це найвідповідальніший період виховання любові до рідного слова, а разом з цим і період формування твердих практичних умінь і навичок. Те, що запам'яталося в молодшому віці – ніколи не забувається.

6. Треба домогтися того, щоб у молодшому віці в духовне життя дітей ввійшло якнайбільше слів і словосполучень рідної мови – з емоційним забарвленням. Це значить, що слова не можна просто заучити. Для того, щоб слово рідної мови ввійшло в духовне життя дитини, щоб виробилося чуття слова, необхідні різноманітні передумови і форми роботи. Це:

а) бездоганна, чиста українська мова вчителя, мова, для якої характерна нетерпимість до скалічених слів і примітивізмів (наприклад дехто з наших учителів говорить: нашій, січас, должен, потом, ніззя...) Чуття слова учня виховується передусім чуттям слова вчителя;

б) бесіди про слово. Треба проводити бесіди про найяскравіші картини, образи, в яких розкривається емоційне багатство слова. Ось ці образи, картини:

Вечірня зіронька. – Пташки відлітають у вирій. – Біля ставка на світанку. – Осіннє вбрання саду. – Веселка. – Осінній дощ. – Перший грім. – Бджола над квіткою. – Ранкова зірниця. – Ластівки прощаються з літом. – Зеленіє озимина. – Вербка над річкою. – Перший весняний струмок. – Марєво над обрієм. – Хмаринка в блакитному небі. – Широке поле. – Буйний вітер. – Зернина і колосок. – Вранці на пасіці. – Працьовиті руки матері;

в) особливу увагу приділити треба класичним образам літератури – образам, кожен з яких є справжньою перлиною рідної мови:

Між ярами над ставами верби зеленіють. – Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє. – Зелений гай густесенький. – Вітер край дороги гне тополю. – На могилі кобзар сидить та на кобзі грає. – Мати молодая з своїм дитяточком малим... – Реве, свище завірюха. – Зійшли сніги, шумить вода... – Вечірня зіронька встає. – За сонцем хмаронька живе. – Гомін, гомін по діброві, туман поле покриває... – У долині село лежить. – Співають ідучи дівчата. – Защебетав соловейко, пішла луна гаєм. – Очі розкрила конвалія біла... – Встала весна, сонну землю чорну розбудила. – Минуло тепле літєчко... – Неначе в синім морі... – Як не любити зими сніжно-білої на Україні моїй? – Як не любити роботи розумної, праці, що дух веселить?.. – Червоніє за горою, плугатар співає. – Та вже весна, та вже красна... – Вітер з гаєм розмовляє, шепче з осокою;

г) любов – це почуття; виховувати любов до рідної мови – значить утверджувати почуття захоплення, здивування, схвильованість. В українській мові є багато слів (на думку автора доповіді, їх понад тисяча), які вирізняються серед інших слів своїм особливим поетичним, емоційним багатством, несуть у собі багатогранні відтінки мислі й почуттів. Треба розкрити перед серцем і пам'яттю дитини внутрішнє багатство, емоційну наснагу слова. Наприклад, слово дитя. В ньому материнські думки, тривоги, хвилювання, надії, радощі – все, що віддається дитині й дається їй матір'ю. Це слово таке ж емоційно багате, як слова вірність, мужність, героїзм. Велике емоційне багатство в «найпростіших» звичайнісіньких словах – ліс, ставок, луг, галявина, струмок, джерело, потік, вечір, надвечір'я, світанок, ранок, тополя, пролісок, бабуся, сестра, Вітчизна, подвиг... Треба проводити бесіди, присвячені цим словам (на жаль, деякі учні не знають смислу звичайних, широко вживаних українських слів, наприклад, господарює, розпукується, занедужала, вагання, картати, нестливо, безнадійність, зглянутися, вибачити...);

д) емоційні відтінки слова доходять до дітей найкраще в казці. Казка – це віконце, через яке промінь рідного слова проникає в душу дитини і назавжди лишає глибокий слід;

е) читання і запам'ятання найкращих творів рідної мови й літератури. Треба домагатись того, щоб діти прочитали «Кобзар», вірші Лесі Українки, оповідання Івана Франка, Архипа Тесленка,

Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Андрія Головка... Учні 1-4 класів мусять завчити щонайменше по 10 віршів Т.Г.Шевченка;

є) творчість дитини починається з казки. Треба вчити дітей складати казки. Велике значення у вихованні любові до рідної мови відіграє складання творів про те, що дитина бачить, думає. Дитячі роки – найсприятливіший період для творчості. Те, що створено в початкових класах, учень ніколи не створить, ставши підлітком. Без поетичної творчості в роки дитинства немислиме виховання любові до рідної мови. Працюючи над (словом) твором, учень оволодіває словом, бо він користується ним;

ж) особливе місце у вихованні любові до рідного слова займає лірична поезія. Треба шукати хороші вірші скрізь – і в газетах, і в журналах; давати їх вчити окремим учням; знаходити для кожного учня вірш. Буває, що один яскравий образ, що запам'ятався в заученому напам'ять вірші, супроводжує нас все життя, несе в собі глибокі емоції, які надають слову особливого звучання;

з) у вихованні любові до рідного слова величезну роль відіграє рідна пісня. Це особлива, дуже важлива проблема патріотичного, естетичного, емоційного виховання.

25/VIII-68 р.
с. Павлицы

Дорогий друже, Дмитро Іванович!

Спасибі за фото, я також зберіг (веш-
темні - на всі митки) найцінніші подарунки
лі сподоби про зі'зг, про радянсь спілку-
ванн з матицею, Душе, друже радий, що
можливо побачити з Вами, Кому нова хоро-
ма подима, яку згадували на митку
митки, - це нова радянсь і нова краса.
Я побачив в Вас невеселого музич-
ника, мабуть го знав, побачивте, бага-
те дивити митки. Саме таким ме-
ти зберігати ідею музична.

Подібно Вам засматані митками
Семі-Експері. Найдірали які мене в
году митками - це радянсь бачити сізг,
радянсь митками, митками го згаду-
ти в митки всі нових і нових ба-
гачів. "Подима вже дити прилучено..." -
дні митки змисл в цих митках
(не згадувал, з кажи про митками
митки). Душе прошу Вас, якщо Вам
можливо згадувати митки про Семі-Експері,
можіте і дит мене, митками митки.
Я маю митки всі на убогі і
робити митки.

Посилаю Вам на убогі сізг митки.
Скоро в Москві вийде митки митки
книга "Павлицы" (серед митки)
(дог. "Проблемы"). Я, згадувал, мит-
ки Вам убогі митки. Але хо-
маи хога і кітка митками, на-
вряд, митки митки го сізг. Я

погону виміам кінца управління на-
магнито маю (адреса магазину: Діюкба,
К-9, вул. Печерна, 7/5, магазин №46
"Негараднична кітла"). Задній мреба м-
етамі сага.

у №9 магазину "Тотар" іже організовано
нов кітло "Дод негараднична бера".
Комісія і. мот Вн провимаю нов кітло.

3 сергорови мребіан

Р. С. Тагімур

Р. С. Тагімур мені члї готометрї.

Дорогий Дмитро Іванович!

Велике спасибі Вам за листа. Ви прекрасно знаєте, що в статті, опублікованій у „Комсомольській правді“ не було значного слуха, але я одразу Вас або фоталу мав мати і інтєрв'ювати гідно за тим, що у Вас є. Думаю, що прийдє корреспонденція „Учительской газети“ буде Вам на руку. Ви просто не гадяєте собі що кінця, горючі Дмитро Іванович, як повністю за-роз нашому саму кваліфікації, созидати освітєні, за м'явми В. І. Леніна, мого, Агоне багатом, гугне багатом у нас є, та знає, мого кваліфікації кваліфікації.

Про справді освітєних мого, мого мого високі ерудиції, великою гугне ба-латива треба повернути, м'явми, гуг-повігати елітності. Як це не парадок-самбо, але вчителє, особливо вчителєв котанкові мого, треба гугне мого просвітєвати. Знає у нас гугне мого... Я ж б не скажє, що сільські вчителєв елітності від м'явмих. Мабуть, м'явмих. Серед м'явмих гугне мого, не мого гугне, гугне д'явме „інтелігентних м'явмих“, ніже серед сільських.

Дуже дякую Вам за м'явми слова про мого публікації в м'явмих „На-ука і суспільство“. Це одрує багатом

материал, що вони публікувати через номер.
Прому Вас, нашіли до редакції він се-
бе првсвд, що публікувати в журналу
номері - до публікації через номер буде
до задвоанні матеріалу.

Мені здається, що всесвітні значимі -
одна з найбільших проблем сучасної нега-
рики.

Ваша Вам земноводні справи, радості,
здоров'я.

Привіт Вашим дітям.

З повагою ~~Гуцуковський~~

5/11-69р.

Дорогий Дмитро Іванович!

Дуже дякую Вам за сердечне, зважливе, тепле роздумне листа. Це немов злетіти з Вами. Я приємно поділюсь всім Вами думкам, висловом, хвилюванням. Дуже приємно, що в останній раз всі більше мисли лише, за вступним висловом до спільного "в самостійних дровах".

Головною і дуже цікавою зацікавленою сторінкою ВЛКСМ і комісії Міністерства Внутрішніх Справ СРСР (звичайно це зацікавленою був організаторами з "Комсомольської праці", але там ніхто не зацікавленою слова). Зацікавленою було приєднання зовнішньої середньої школи. В думках і висловках побудовано дуже цікавою історію і факти. В 1961 році разом з іншими в рік після закінчення, виступили недовольно-лінійно. Виступили недовольно-лінійно з приводу 20 місячних комісії для маніпуляцій правопо-ручником. 49% всіх місячних зовнішніх (включно, наприклад, праця) виступили за останні роки недовольно-лінійно, 800 тисяч (можливо більше!) дітей і підлітків виступили не одержувати зростаючої освіти, "виступили" з іншими (наприклад - Коммунальну). Дуже неприємно стат (в містах) наприклад і присутність. Дуже зацікавленою про-мисли спеціальні закони проти порушень карто-пункти. Все це - серйозні бачення нашої су-спільства. Найцікавішою приємно згадати і бачу в недовольно-лінійно, приємно-лінійно виступили ін-у сім'ї, так і в інших (за 2 роки - 1967 і 1968) і одержувати ці матеріали 15 листів про те, що інші діти можуть перемістити самолюбство (переламувати 6-9 класів)... Дуже цікаво: якщо хочемо побачити подальше, дані ін-у все, що ін-у зацікавленою. Саме так частіше і джаз в історичних містах. Дітями і підлітками дається все, що ін-у зацікавленою, ба-тільки перевернувшись в приємні, майже спо-творюються, і в інші не так ніхто не цікавленою рел, що дітями в думках дитини, - паче джаз так, що можна знову серед-

**УРОК-ЗНАЙОМСТВО:
ВАСИЛЬ СУХОМЛИНСЬКИЙ**

Конспект уроку з української літератури в 10 класі

Р.М. Гришина,

учитель української мови та літератури

МЕТА УРОКУ: Познайти учнів із літературною спадщиною В.О. Сухомлинського, розвивати їх творчу й пошукову діяльність, виховувати патріотичні почуття школярів.

ОБЛАДНАННЯ УРОКУ: Портрет В.О. Сухомлинського, книги Василя Олександровича, часописи, в яких друкувались його твори, грамзаписи.

ЗМІСТ УРОКУ

Учитель: Щороку 28 вересня ми, учні та вчителі Павлиської школи, а в Україні – усі, хто його знав і любив, відзначаємо річницю з дня народження людини, яка 22 роки була директором нашої школи – Василя Олександровича Сухомлинського. Цього вересня минає вже 85 річниця.

За своє життя Василь Олександрович написав багато книг: їх у нього близько сорока, крім того, біля 500 статей, які друкувались у різних виданнях. Про це ви не раз чули в його музеї під час екскурсій, на лінійках, присвячених пам'яті педагога.

Творча спадщина В.О. Сухомлинського вражає своєю багатогранністю. Василь Олександрович був не лише педагогом і вченим, учителем учителів, а й письменником. Йому належать 1500 казок і мініатюр, десятки віршів, багато оповідань і легенд.

Він писав казки про доброту, чесність, справедливість і дуже хотів, щоб ви теж росли чуйними й працьовитими, щоб любили свою Україну, все живе на землі, щоб шанували батька й матір, бабусю й дідуся, вчителів.

Учень: Мати В.О. Сухомлинського, Оксана Овдіївна, згадує, що син писав вірші ще школярем. А коли закінчував педінститут, то в «Більшовику Полтавщини» (24 січня 1936 року) була надрукована поезія «Син». Ця сторінка творчості педагога мало досліджена, і вам, можливо, буде цікаво знати, як сам Василь Олександрович оцінював свої поетичні спроби. Про це він говорив: «...не так, як хотілося б. Мені навіть хочеться докорити собі словами Лесі «Слово, чому ти не твердая криця, що серед бою так ясно іскриться?»»

Тоді В.О. Сухомлинський ще не знав, яка доля його очікує. Не міг навіть уявити, що попереду – всесвітня слава. Але не як поета, а як видатного педагога.

– Про що пише початкуючий поет? До яких тем звертається? Давайте послухаємо повідомлення, які приготували учні.

Учень: Василь Олександрович пише про те, що найбільше тоді хвилювало його, про те, чим жив весь народ.

Звертається до подій громадянської війни (вірш «Пісня про командира»), славить трудівників ланів.

Гей, шуми, шуми, моторе,

Дзвоном степ розбуджуй знов.

У очах, у небі – зорі,

Не дрижить в руках стерно.

(«Трактористка Галя»)

Учениця: У багатьох поетичних творах В.О. Сухомлинського звучать народнопісенні мотиви (вірш «Чорнявая дівчинонька вийшла воду брати»). У передвоєнні роки, коли в повітрі запахло порохом, онуфрїївська «Ударна

праця» надрукувала вірші, сповнені любові до Вітчизни, готовності стати на її захист.

Любимо землю рідну свою,

Кохаєм, як мати дитину.

Тож станемо всі як один

За волю і честь Батьківщини

(«Під сонцем тим радісно жити»).

Не знав тоді юнак, що мине кілька років і йому разом з усім народом доведеться стати на смертельний двобій з фашистами «за волю і честь Батьківщини», а в трагічному 1941 році в боях під Ржевом буде тяжко поранений.

Учитель: У 1950-1951 роках кілька поезій опублікувала «Кіровоградська правда».

(Учні читають вірші «Моя Вітчизна», «Олександрія», «В Каховці зустрілися друзі»).

Я був на далекій чужині,

Там небо таке ж голубе.

Та тільки нема Батьківщини,

Нема там, Вітчизно, тебе.

Бо в ріднім краю над землею

Чистіша і глибша блакить,

І сонце Вітчизни моєї

Яскравіше в небі горить.

(«Моя Вітчизна»)

Слова прості й зрозумілі. Ліричний герой – щирий патріот своєї країни. Де б він не був, перед очима зримо постає рідна земля. Може, чужа і багатша, і красивіша, але так приязно світить

сонце, так душею багаті люди, такі чарівні пісні – тільки в ріднім краї.

Учень: Мене особливо вразив вірш «В Каховці зустрілися друзі» (1951 р.). Він нагадує нам про тих людей, хто кував Перемогу, і про яких ми, на жаль, згадуємо тільки раз у рік – 9 Травня.

*На Дніпрі в 43-му році
Два солдати зустрілись в бою.
Почали в легендарній Каховці
Щиру дружбу солдатську свою.
Привели їх воєнні дороги
Але до Ельби. Скінчилась війна,
В мирнім сяйві зірок перемоги
Зустрічала їх дома весна.
Та коли навесні пароплави
На Каховку пішли по ріці,
З орденами солдатської Слави
Гімнастърки наділи бійці.
І в Каховці зустрілися знову
Вірні друзі старі, фронтові.
На велику народну будову
Клич Вітчизни тепер їх привів.*

Учениця: Працюючи директором школи, Василь Олександрович дбав про розвиток творчих здібностей своїх вихованців. Згадує письменник В.В. Терен, колишній учень Павлиської школи: «Мені випало щастя вчитися у Василя Олександровича Сухомлинського. Це була людина високого поетичного дару. І не лише тому, що він писав і друкував вірші.

Усе, до чого торкалася його рука, його серце, світилося поезією. Павлівська школа була при ньому світлицею серця, світлицею розуму».

Діти читають оповідання, вірші, складені учнями педагога, їхніми татами й мамами. Ці твори знаходяться в музеї В.О.Сухомлинського.

Учитель: Перед вами саморобні зшитки – це і є ті збірки.

Я не зроблю відкриття, коли скажу, що Василь Олександрович писав казки, ви їх читали. Він навчав цьому і ваших батьків і вчителів, а вони – вас. За почином Павлівської школи казки тепер пишуть, мабуть, в усіх школах України. А ось що наштовхнуло В.О. Сухомлинського на складання казок.

Дружина Василя Олександровича Ганна Іванівна згадує: «У 1949 році діти захворіли на кір. У школі був розташований піонерський табір. А ми мешкали при школі. Дітей треба було ізолювати. В сільській лікарні в єдиному ізоляторі знаходилися діти, хворі на скарлатину. Розмістити дітей там – означало піддати їх небезпеці нового захворювання. Василь Олександрович узявся за медичні довідники. І ми зачинили дітей на два місяці у квартирі. Стояла літня пора. Боляче було дивитися на сумні очі дітей. За вікнами з веселим сміхом бігали їхні друзі. Перечитані всі книжки. Переказані всі казки, що збереглися в пам'яті. Василь Олександрович придумав нову розвагу: тіньовий театр. Він гарно намалював Козу-Дерезу, Колобка, Лисицю, Вовка, Півника... І зазвучали казки по-новому. Батько сідав із дітьми на диван і розповідав, а я на простирадлі, повішеному на отвір дверей, рухала персонажів казок. Саме тоді Василь Олександрович почав складати казки. Першою з них була казка «Горобець».

Давайте пригадаємо деякі казки Василя Олександровича.

(Учні читають «Весняний вітер», «Два хвальки», «Пихатий півень», діляться своїми враженнями).

Учень: Пізніше Василь Олександрович навчив складати казки вчителів і учнів. В.М. Галузинський, доктор педагогічних

наук, згадував, що коли він відвідав Павлиську школу, то разом із Василем Олександровичем зайшов до першокласників. Василь Олександрович запитав дітей, що вони разом із ним робили вчора. Діти радісно відповіли: «Казочки складали». В.О. Сухомлинський писав і оповідання та легенди.

Учениця: Василь Вітка, білоруський письменник, лауреат Державної премії Білорусії, лауреат Міжнародної премії Андерсена, писав: «Відомий уже вчений, визначний авторитет педагогічної науки В.О. Сухомлинський на сторінках нашого дитячого журналу «Вяселка» вперше виступив як автор чудових оповідань для найменшеньких. Тонке відчуття поезії дитинства, глибоке проникнення в психологію дитини виявили в ньому справжній талант художника слова. Так учений-педагог став ще й прекрасним дитячим письменником».

Учитель: Зверніть увагу на цей стенд. На ньому розміщені журнали «Маладосьць» і «Вяселка», в яких уперше були опубліковані мініатюри Василя Олександровича.

В онуфрїївській газеті «Соціалістичне село» друкувалися розділи майбутньої книги «Хрестоматія з етики». Підзаголовком «Щастя бути людиною» вони теж вперше видруковані в журналі «Маладосьць» за сприяння В. Вітки.

У передмові до рукописної «Хрестоматії» автор писав: «Хай дитина подумає над тим, що вона почула. Хай переживе почуття радощів чи суму, співчуття чи гордості, ласки чи ненависті». Оповідання, що увійшли до цієї книги, вчать дітей як жити на світі, як бути справжньою людиною, як творити й любити добро і ненавидіти зло. У дитячому переказі оповідання «Сергій і Матвій», «Дві матері», «Підлога буде чиста, а душа?»).

- Як ви можете охарактеризувати Сергія і Матвія?
- На які роздуми наводить оповідання "Підлога буде чиста, а душа?"
- Коли людина залишає себе в людині? («Дві матері»)

Василь Олександрович говорив: це щастя бути вчителем, бо завжди повторюєш себе в дітях. Педагог живе в їхній пам'яті. На

смерть В. О. Сухомлинського відгукнувся віршем «В. О. Сухомлинському» В. Базилевський, В. Терен написав поему «Кроки».

– Хто прочитає нам уривок із цієї поеми? (Звучить уривок «Вулиця Сухомлинського»).

Учениця:

*Чи по осені-вересню лагідне яблуко круглиться.
Чи біжать ручаї, край весняних доріг, наче ртуть,
Чи лягає туман – а вона вічносонячна – вулиця.
По якій наші діти щоранку до школи ідуть.
Пломеніють стрічки, і тріпоче хустиночка чайкою.
Жебоняць голоси, як веселкою набрана з річки вода,
І немає кінця їй, а в неї одне лиш начало є,
Бо далеко-далеко вона у майбутнє впада...
І – стає головним
Все, що бачилось ними та чулося,
І підноситься в небо дзвінка, як вітрило, мета,
Бо вишнева крута
Сухомлинського сонячна вулиця
Там, за рідним селом,
У далеке майбутнє впада...*

Учитель: В.О. Сухомлинський продовжує себе в наступних поколіннях. Складати твори різних жанрів стало традицією нашої школи. На сьогодні ви готували вірші. Прочитайте їх. (Діти читають власні вірші).

*Споконвіку славна у дерзанні
Золота учительська душа.*

*Та найбільше нині у пошані
Світлий геній школи з Павлиша.
Сміло вирушаючи в дорогу,
Горді за досягнення своє,
Поклоніться, люди, педагогу, –
Він же серце дітям віддає.*

Г. Гораиш.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ: прочитати казки, оповідання, притчі В.О. Сухомлинського, що ввійшли до книги «Хрестоматія з етики».

По закінченні уроку діти кладуть квіти до могили В.О. Сухомлинського.

ПЕЛЮСТКА КВІТКИ І СПРАВЕДЛИВИЙ МЕЧ
(урок усного зв'язного мовлення в 10-х – 11-х класах)

Тема: Питання жіночості в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського.

Мета: Вивчення спадщини В. О. Сухомлинського; сприяти вихованню високих рис людини, притаманних жінці; вироблення умінь і навичок усного зв'язного мовлення.

Обладнання:

Репродукції:

Фото В. Очеретного «Мить натхнення»;

картин: Рафаель, «Сікстинська мадонна»,

М. Божій, «Медсестра»,

Є. Конєв, «Мати».

Музичне оформлення – А. Малишко, П. Майборода, «Пісня про рушник».

Альбом «Український живопис», К., Мистецтво, 1989 р.

Провідним на уроці є епічність – усні розповіді учнів.

Хід уроку.

- Що таке жіночність?
- Жіночність – це риси людини, притаманні жінці.
- Як же роз'яснює питання жіночності В. О. Сухомлинський у 17-му листі до сина?

«Жіночність – це найвище враження людської краси, у цій красі – народження нового життя, розвиток, цвітіння і зав'язання того, що було прекрасним. Носій і творець життя, жінка найглибше втілює високоморальне ставлення до майбутнього людства» (т. 2, ст. 631).

Отже, найпрекраснішою рисою жінки є те, що вона

народжена, щоб творити нове життя, стати матір'ю. З приходом материнства жіночність розквітає у всій своїй красі.

Жінка-мати уславлена в поезії, музиці, живопису. Слухаємо «Пісню про рушник» А. Малишка, П. Майбороди і роздуми учнів, викликані фото В. Очеретного «Мить натхнення», де є величне Шевченківське:

*У нашім раї, на землі,
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.*

Учні розповідають напам'ять вірші:

Олена Журлива, «Молодій матері»

*Коли схилившись над колискою,
голубиш ти своє дитя, -
такою рідною та близькою
приходиш у моє життя.*

*Я чую пісню, в щасті співану,
я бачу блиск твоїх очей,
коли, цілунками укривану,
дитину тулиш до грудей.*

*Маленька парость виростала,
і кожен твого серця стук
до рук дитини віддаватиме
тепло твоїх ласкавих рук.*

Іван Савич – «Мати».

*Чуєте, хто там? З дороги!
Мати іде молода,
Очі від щастя вологі,
Горда і рівна хода.
Гляньте, яка величава,*

*Скільки надії в очах!
Сина, як щастя, як славу,
В люди несе на руках.
Ні, їй немає зупину,
Їй поступається все.
Скільки у серці любові!
Квітне для неї земля!
Чуєте – тихше розмови!
Спить на руках немовля.*

Втілення ідеальної краси жінки-матері в Рафаелевій «Сікстинській мадонні».

«Сікстинська мадонна» – вершина творчості Рафаеля. Вона є для нас, говорячи словами В. О. Сухомлинського, мірилом моральності, чистоти почуттів.

Розсунулась завіса, і до нас іде мадонна – молода чарівна мати. Ніжними, але й міцними руками тримає своє дитя. Ось вона наближається до нас, до глядачів, не йде – пливе повітрям. Материнська любов, ніжність і пекучий біль. Не лише у погляді її великих, широко відкритих очей. В усій постаті, в покривалі є щось невимовно сумне, природне і величне. Високий спокій, урочистість поєднуються з почуттям тривоги: легко ступаючи по хмарах, Марія спускається до людей, несе їм найдорожче – своє дитя. Вона знає про майбутні страждання, що чекають її сина. З безмежною розчуленістю й захопленням дивиться в обличчя мадонни святий Сікст. Уклінно схилилась перед величчю матері прекрасна свята Варвара.

У «Сікстинській мадонні» – чистота, сила і дивна простота.

«О, хто там сказав, що не людина ти?» – так починає М. Рильський сонет «Сікстинська мадонна»:

*Ти дивишся в майбутнє, у світи
І їм несеши дитя своє. Крізь вії
Такий великий смуток пломеніє,*

Що слів розради й мудрим не знайти.

Поміркуймо над такою думкою В. О. Сухомлинського: «Мати не тільки родить, а й народжує. Якби вона тільки родила, вона не була б творцем роду людського» (ст. «Ставлення до батьків, рідних, близьких», т. 2, ст. 208).

- Який смисл таїть у собі поняття народження?
- Народження Людини, виховання людської особистості.

І перед усім творець Людини – сім'я, а в сім'ї, переконує нас Василь Олександрович, найтонший і наймудріший скульптор – мати (т. 2, ст. 532). Вона зігріває своїм теплом, виховує ще в сповитку колисковою, любов'ю і ненавистю, відданістю і непримиренністю. Мати відкриває дитині красу світу і рідної мови, укладає в серце перші поняття про чесність і безчестя.

Вона по-своєму глибоко, по-своєму красиво переживає свою відповідальність за весь рід людський.

«Справжня мати-жінка ніжна, як пелюстка квітки, що тільки-но розкрилась, і тверда, мужня, незламна, непримиренна до зла й нещадна, як справедливий меч» (т. 2, ст. 209).

Мати творить неповторну особистість своєї дитини – ось у чому сенс і мистецтво того, що ми називаємо *народженням* – робимо висновок за Сухомлинським.

Вернімось до слів Сухомлинського про жіночність, у красі якої не лише народження нового життя, розвиток, цвітіння, а й «зав'язання того, що було прекрасним».

На картині Є Конєва «Мати» – момент зав'язання. У праці «Дружба, любов, сім'я» В. О. Сухомлинський пише:

«Справжня жінка – це поєднання ніжності і суворості, ласки і непохитності. Її мудрість, стриманість, вимогливість – могутні вихователі юних». Саме таку мудру, трудящу жінку-матір ми бачимо на картині Конєва. Багатий життєвий досвід, ласка, тривога, суворість в її розумних очах, у в'язучому, змарнілому обличчі, але красивому, як і красиві в неї натруджені руки. Вдивляєшся в цей проникливий погляд і відчуваєш, яка вольова,

яка сильна духом Мати, велична у своїй простоті.

У 17-му листі до сина В. О. Сухомлинський пише:

«Якщо жінка розуміє і цінує в собі свою особливу роль у становленні нового життя, вона не може бути не гарною. Як багато є дівчат, що не вражають яскравою вродою, але водночас зачаровують своєю привабливістю саме через жіночність».

«Умій – навчає Сухомлинський сина, – бачити і цінувати насамперед цю жіночу красу».

Отже на вас лежить «велика місія Жінки, Дружини, Матері». Згадаймо твір 9-класниці з к/ф «Доживемо до понеділка». Учениця вбачала своє щастя в тому, щоб стати матір'ю п'яťох дітей. Як зреагували учні, вчителі? Ваша думка?

«Людина не може стати духовно багатою, – вчить великий педагог, – якщо вона ... не схиляється перед красою, величчю жінки – її призначенням, місією».

Жіночність – за Сухомлинським – це найвище втілення моральної чистоти, благородства, високої людської гідності.

У чому ви вбачаєте жіночність медсестри за однойменною картиною Михайла Божія.

Найперше привертає увагу ніжний, лагідний погляд карих очей, тепла, ледь помітна посмішка. Свіжість, молодість і краса в обличчі. Проте ця краса не показна. Але дівчина приваблює. Чим? Добротою, врівноваженістю. Вона сповнена високої людської гідності, у неї благородна, найгуманніша професія, пов'язана з оберіганням життя і здоров'я людини.

В. О. Сухомлинський навчає, що утвердження, розквіт жіночості залежить від того, що вона не обмежує себе сімейним побутом (до цієї думки ми звертаємось і тоді, коли вивчаємо п'єсу О. Коломійця «Дикий Ангел»; однією з тем диспуту є слова дружини Петра Ліді: «Бути дружиною – це професія» І Платона: «Виходить жінці й працювати не треба? Хай у тилу пораяється?»).

Розумний чоловік і має дбати про те, щоб присвятила себе улюбленій праці, жила багатим інтелектуальним життям, щоб її

духовне багатство постійно зростало.

Вернімось до думки Сухомлинського про те, що «жіночість – це найвище втілення моральної чистоти і благородства, високої людської гідності».

Ці риси виявляються у високо моральному ставленні жінки до всього, що пов'язано з її морально-етичними стосунками з чоловіком. Неповага чоловіка до всього, що становить інтимний бік цих стосунків, глибоко ображає жінку високої моралі. Чим вища моральність чоловіка, тим більше в стосунках з ним задає тон жінка, розумно використовуючи свою жіночість для свого духовного авторитету в сім'ї. У хорошій сім'ї, за Сухомлинським, жінка-мати взагалі є моральним керівником і повелителем, і чим більше підкоряється її волі чоловік, тим краще для виховання дітей. (Тут найкращий виховний момент – розповіді запрошених на урок жінок, високих у материнстві, подружжі та праці).

«Жіночість, – продовжує свою думку Василь Олександрович у листі до сина, – це духовна сила, що виховує не лише дітей, а й чоловіка».

Великий педагог вважає, що нічого дивного немає в тому, що в жінці чоловікам подобається фізична слабкість, яка набуває позитивного відтінку лише тоді, коли поєднується з великою духовною силою. У цьому поєднанні Сухомлинський вбачає привабливість жіночості. Бо «краса, не одухотворена внутрішнім багатством, невдовзі поблякне в очах чоловіка».

Зараз ми переживаємо нелегке життя. І чи не найбільший тягар лягає на тендітні і сильні плечі жінки. Та все ж навіть у важкі драматичні роки життя вона не втрачає жіночості, лагідності, доброти, внутрішньої одухотвореності. Такою була Олена Теліга – небуденна особистість, яка поєднувала в собі жіночу ніжність і мужність борця, була ніжна, як пелюстка квітки, і мужня, нещадна, як справедливий меч. «Ніжність у силі» Олени Теліги, за спогадами скульптора Сергія Литвиненка. Життєрадісна, елегантна, ніжна, жіноча і тверда, сувора в

досягненні мети у боротьбі за українську державність – палкому прагненні мати незалежну Україну.

*Не зірвуться слова, гартовані, як криця,
І у руці перо не зміниться на спис.
Бо ми лише жінки. У нас душа – криниця,
З якої ви п'єте: змагайся і кріпись! –*

зразок жіночої ніжності («Мужчинам», т. 2, ст. 609).

Згідно з О. Телігою, «Любов і пристрасть ... Ніжність і турботи» – це те, що має носити в своєму серці, в своїх переконаннях жінка, дружина. Та коли треба, «взяти зброю ... і вдарить твердо там, де треба вдарить».

На заключному етапі уроку звертаємось до дівчат словами В. О. Сухомлинського бути мудрим і вимогливим у любові, усвідомити що їх чекає велика місія Жінки, Дружини, Матері.

І до хлопців, які мають глибоко запам'ятати, що ставлення до жінки є мірилом моральності. На підставі цього ставлення можна судити про ступінь загальної культури.

Висновки про жіночість у педагогічній спадщині Сухомлинського учні виконують письмово дома.

**УРОК ПОЗАКЛАСНОГО ЧИТАННЯ ЗА КНИЖКОЮ В.
О. СУХОМЛИНСЬКОГО «ГАРЯЧА КВІТКА»**

Тема: Позакласне читання за книгою В. О. Сухомлинського «Гаряча квітка».

Мета: Розвивати навички виразного читання, осмислення прочитаного; сприяти вихованню високої духовності дітей; збагачувати відомості учнів про літературу рідного краю, її видатних митців.

Обладнання: Портрет В. О. Сухомлинського, дитячі ілюстрації до оповідань книги «Гаряча квітка».

Епіграф уроку:

Виховуй у собі Людину. Інженером можна стати за 5 років, учитися ж на Людину треба все життя.

Василь Сухомлинський

Хід уроку:

ВСТУПНЕ СЛОВО ВЧИТЕЛЯ

Із творчістю нашого славетного земляка, педагога зі світовим іменем, письменника В. О. Сухомлинського ми знайомі з п'ятого класу. Згадаймо оповідання «Калюжа». Учні висловлюють думки про багатий духовний світ Марійки, яка бачила в калюжі і блакитне небо, і сонце, і хмаринку, що пливла і ген-ген квітучі сади, біленькі хатки над ставом. А Ніна – лише брудну калюжу і жабенят.

«Двоє дивляться вниз: один бачить калюжу, інший – зорі.

Що кому». Учні осмислюють цю народну мудрість, зіставляють із духовним світом героїнь оповідання В. Сухомлинського «Калюжа».

– Читаємо оповідання із книги «Гаряча квітка»:

1. «Райдугу в бурульці».
2. «Як дзвенять сніжинки».

– Що ж єднає героїню (Марійку) з оповідання «Калюжа» і дійових осіб цих двох оповідань?

У висновку читаю уривок із статті В. О. Сухомлинського «Ставлення до краси в природі і суспільстві».

«Людина стала Людиною тому, що побачила глибину блакитного неба, мерехтіння зірок, рожевий розлив вечірньої зорі, прозорий серпанок степових просторів, червоний захід сонця перед вітряним днем ... сині тіні в заметах березневого снігу, фіолетову хмарку на кущі бузку, ніжну стеблину й блакитний дзвоник проліска – побачила і, здивовано, пішла по землі, творячи нову красу»(т. 2, ст. 409).

1. Учениця читає оповідання «Втрачений день», потім сама веде бесіду з класом запитаннями:

- Який підтекст назви твору?
- Коли ж для людини день буде втрачений?
- Щодня, щотижня підсумуйте, що корисного ви зробили для людей, – це завдання – порада вчителя.

2. Учень детально переказує зміст оповідання «Списав задачу»

Питання до класу:

- Хто більше винен – Зіна чи Павлик?
- Як би ви поступили на їх місці?
- Чому зблідла Зіна?
- У чому ви вбачаєте головну вину Павлика: у тому, що списав задачу, чи в тім, що, побачивши механічну помилку в Зіни, не сказав їй про це?

І чому він так поступив? (Це питання учня).

У класі виникла дискусія: різні думки висловлювали учні. У

висновку бере слово вчитель.

Пояснюю, що таке внутрішній, психологічний конфлікт. Підводжу дітей до думки про конфлікт між Павликовою совістю і підлістю. Такі люди, як Павлик, страшні.

– Чому?

3. УЧИТЕЛЬ:

Хто ж виховує нас такими різними, такими, що несуть добро і зло.

а) Учень розповідає твір із «Гарячої квітки» «Хто кого веде».

Допомагаю дітям осмислити, як виховувала мама Василька і друга мама Толю.

– Яка ж мама щасливішу долю і собі і сину готувала?

б) Учениця читає оповідання «Іменини» .

– Чи правильно поступила мама Ніни відмінивши іменинний обід? – ставить питання до класу. – Яка мама мудріше виховувала?

Думки були різні.

– Як ви розумієте побажання мами Ніні бути справжньою людиною? – наступне питання.

– Учні висловлюють свої міркування.

Учитель у висновку за В. Сухомлинським: в поведінці людини повинні гармонійно зливатися «можна, не можна і треба», «хочу» і «треба».

Читаємо оповідання «Сиві волосинки», питаю дітей:

– Якими ж ми повинні бути, щоб наші мами рано не сивіли?

Дома діти мають прочитати оповідання «Дідусева ложка» і зіставити ідейний зміст його з головною думкою твору «Комірчина для дідуся», що вивчали в п'ятому класі.

І потім зробимо висновок: над чим змусила задуматись книга В. О. Сухомлинського «Гаряча квітка».

**ТЕМА БАТЬКІВ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ
В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

*(лекція з наступним обговоренням на класних
батьківських зборах)*

Коротко з багатогранного вчення В. О. Сухомлинського про роль батьків у вихованні дітей хочеться почати такою мудрою думкою:

«Є в світі десятки, сотні професій, спеціальностей, робіт: один будує залізницю, другий зводить житловий будинок, третій вирощує хліб, четвертий лікує людей, п'ятий шиє одяг... Та є у світі найуніверсальніша, найскладніша та найблагородніша робота, єдина для всіх і водночас неповторна в кожній сім'ї – творення людини».

Так, це робота найвідповідальніша і найскладніша. В ній зливається інтимне і громадянське. І в цьому злитті, на думку Василя Олександровича, полягає гармонія людського щастя. Хоч яка у вас відповідальна, складна, творча робота на виробництві, знайте, що дома вас чекає ще відповідальніша – виховання людини. Скрізь вас можна замінити – від сторожа на тваринницькій фермі до міністра. А справжнього батька не замінить ніхто».

Сенс і мета сімейного життя – виховання дітей.

Любити і виховувати – тільки в єдності цих двох речей полягає творення людини – найскладніший і найрадісніший, найтяжчий і найщасливіший труд.

Як же виховують батьки дітей за вченням В.

Сухомлинського? Передусім красою своїх взаємин, де тісно переплітається любов і добро з суворим обов'язком і працею, з особистим прикладом. У статті «Моральні цінності сім'ї» В. О. Сухомлинський розповідає про молоду сім'ю: батько Олексій Матвійович і мати Марія Михайлівна виховували трьох дітей. У школі і учнівський колектив, і педагогічний відчували високорозвинене почуття честі в цих дітей, їхнє намагання зробити все своїми силами. На батьківських зборах класний керівник попросила поділитися досвідом у вихованні дітей. Мати розповіла лише про непорушний закон у сім'ї: «Як тільки дитя зіп'ялося на ноги – працєю. І не тільки для себе. І на людей дивись людськими очима. А виховувати нам ніколи: батько на фермі, я в полі, взимку на фермі, діти з бабусями дома».

У чому ж смисл цього непорушного закону?

В благородстві, красі людських взаємовідносин. Це проявилось і в ставленні до бабусь. Олексію Матвійовичу 30 років. Готувались до родинного свята. Чекали гостей. Та захворіла бабуся, мамина мама. Батько сказав, що ні про яке свято не може бути й мови, відвіз бабуся в лікарню. З роки було найменшій доньці Олесі, як померла бабуся. В пам'ять посадили бабусині троянди. І щороку в цей день – Бабусин день – покладають квіти на могилу дорогої людини. Ось такий непорушний закон духовного зв'язку між наймолодшим і найстаршим поколінням.

Вернімось до думки про красу взаємовідносин. Від того, учить Великий Педагог, як дивляться у вічі одне одному мати і батько, залежить те, як дивляться діти на світ і на самих себе. Зрада в батьківстві, материнстві, в подружньому житті – підлість, яку не можна прощати. Чоловік виховує дітей справжньою Любов'ю до дружини. А по-справжньому любити – це віддавати, творити, вкладати духовні сили, бачити часточку вкладеного тобою добра в іншій людині. «Хороший муж, – говорить Сухомлинський, – творить красу своєї дружини своєю любов'ю, і

ця любов, мов сонячне тепло і сонячне світло в квітці троянди, стає моральною красою твоїх дітей, батьку». Любити свою дружину, за вченням Василя Олександровича, – це значить шанувати її, берегти, боготворити, вірити розумом і серцем, що вона найдорожча, найкраща жінка в світі, бо вона твоя дружина, мати твоїх дітей. Роль чоловіка-батька полягає у його відповідальності, здатності нести свої обов'язки перед сім'єю: «мужність Мужчини, Чоловіка, Батька полягає в умінні захищати, оберігати дітей, дружину».

Які ж погляди В. О. Сухомлинського на роль матері? Великий Педагог вважає, що в сім'ї має панувати культ матері. Мати зі своїм духовним багатством, почуттям власної гідності, своєю відданістю і разом з тим високою вимогливістю в любові до чоловіка, своєю суворістю і непохитністю, непримиренністю і нетерпимістю до зла – мати, жінка повинна бути духовним владарем і повелителем сім'ї.

Від материнської мудрості йде духовна сила, що морально дисциплінує, утверджує в ньому благородне почуття відповідальності за сім'ю. Хорошою сім'єю Василь Олександрович вважає таку, біля духовних джерел якої стоїть саме така мати. Не можна протиставляти материнський вплив батьківському: ніжніший, тонший, благородніший і – сильніший, вольовий.

«Справжня мати-жінка ніжна, як пелюстки квітки, що тільки-но розкрилися, і тверда, мужня, незламна, непримиренна до зла і нещадна, як справедливий меч» (В. О. Сухомлинський).

Подружня любов – це ті найтонші корінці, навчає нас педагог Сухомлинський, що живлять дерево материнської і батьківської мудрості. Там, де ці корінці відмирають, зникає і справжня материнська-батьківська любов.

В. О. Сухомлинський звертається до батьків:

«Ось чому мені хочеться сказати батькам. Знайте і пам'ятайте – діти переживають наше падіння, як своє особисте

горе, сприймають вашу радість, як свою. Бережіть дитячу любов до людини, зміцнюйте віру в людину».

Отже, сенс сімейного життя – виховання дітей, творити людину. «Народження – це ще не створення. Батьківська творчість починається з того, що ви вкладаєте в народжену вами людину свій розум, волю, красу. Пам'ятайте стародавню мудрість: якщо хочеш погубити людину, дай їй все, що вона хоче». Треба мудро повелівати бажанням дитини. Моральне виховання людини – це мудре обмеження. Дитина повинна знати, що є 3 речі: можна, не можна і треба.

Невиховану людину, морального невігласа Василь Олександрович порівнює з літаком, випущеним у політ із зіпсованими двигунами: загине сам і принесе загибель людям.

Народна мудрість учить: синові треба мати свій корінь. Батьківський корінь, батьківські заслуги, честь не повинні стати для сина капіталом, на який можна жити, здобувати блага і привілеї. На батьківському корені може вирости чортополох, син виросте пустоцвітом.

Кожна дитина має відкрити у своєму батькові ті риси, які створюють неперехідні людські цінності – гордість, гідність, сім'ю.

Людина народжується для того, щоб залишити по собі слід вічний. І залишає себе насамперед у людині. Якщо ти хочеш залишитися в серці людському – виховай своїх дітей розумними, добрими.

Таким, як виховала свого сина Чорнокоса мати (бувальщина «По Чорнокосу і Білокосу матерів») чи дружина бідняка Марина (легенда «Хто найкращий майстер»). «Хто творить розумну і добру людину – найкращий майстер» – зробили висновок мудрі найстарші люди села.

Раджу прочитати, осмислити в Хрестоматії по батьківській педагогіці за творами В. О. Сухомлинського легенду про Людину – Пустоцвіт. Вважаю, що твори Сухомлинського мають

бути настільною книгою в кожній сім'ї. Ось лише кілька статей:

«Ставлення до батьків, рідних, близьких», «Дружба, любов, сім'я», «Батьківська педагогіка», «Мікроклімат вашого дому», «Моральні цінності сім'ї», «Лист молодому батькові», «Слово до батьків».

Це невичерпне джерело гуманного, в основі якого лежить народна педагогіка, вчення В. О. Сухомлинського, звідки батьки можуть черпати знання для успішного виховання своїх дітей.